

Қазақстан Республикасы Ғылым және жоғары білім министрлігі
Тіл саясаты комитеті

Republic of Kazakhstan Ministry of Science and Higher Education
Committee on Language Policy

Министерства науки и высшего образования
Комитет языковой политики Республики Казахстан

«ТІЛ ЖӘНЕ ҚОҒАМ»

ХАЛЫҚАРАЛЫҚ ҒЫЛЫМИ ЭЛЕКТРОНДЫҚ ЖУРНАЛЫ

«TIL ZHANE KOGAM»

INTERNATIONAL SCIENTIFIC ELECTRONIC JOURNAL

«ТІЛ ЖӘНЕ ҚОҒАМ»

МЕЖДУНАРОДНЫЙ НАУЧНЫЙ ЭЛЕКТРОННЫЙ ЖУРНАЛ

№4 (64) 2025

Астана, 2025
Astana, 2025

Алғашқы есепке қою нөмірі мен мерзімі: 1993-Ж; 27. 05. 2002 жыл
«Қазақстан Республикасы Мәдениет және ақпарат министрлігінің Ақпарат комитеті»
республикалық мемлекеттік мекемесінің мерзімді баспасөз басылымын, ақпарат агенттігін
және желілік басылымды қайта есепке қою туралы куәлігі берілген.

Куәлік нөмірі: №KZ68VPY00111810

Атауы: «Тіл және қоғам»

Шығу жиілігі: жылына 4 рет

Тілі: қазақ, ағылшын және орыс

Тақырыптық бағыты: халықаралық ғылыми электрондық журнал, лингвистика және
жасанды интеллект, Терминология, Тіл оқыту әдістемесі

Таралу аумағы: Қазақстан Республикасы, алыс-жақын шетелдер

Бас редактор
Г. ТӨКЕНҚЫЗЫ

Жауапты редактор
Д. ОСПАНОВА

**Редакцияның
мекенжайы:**

Қазақстан Республикасы
010000, Астана қаласы,
Сауран көшесі, 7А,
til.qogam@tilqazyna.kz

Primary registration number and date: 1993-ZH; May 27, 2002

A certificate of re-registration of the periodic printed publication has
been issued by the Republican State Establishment «Committee of
Information of the Ministry of Culture and Information of the Republic
of Kazakhstan»

Certificate number: №KZ68VPY00111810

Title: «Тіл және қоғам» (*Language and Society*)

Publication frequency: 4 times a year

Languages: Kazakh, English, and Russian

Thematic focus: International scientific electronic journal, linguistics
and artificial intelligence, terminology, language teaching methodology

Distribution area: Republic of Kazakhstan, near and far abroad

Первичный регистрационный номер и дата: 1993-Ж; 27.05.2002 год

Выдано свидетельство о повторной регистрации периодического
печатного издания Республиканским государственным учреждением
«Комитет информации Министерства культуры и информации
Республики Казахстан».

Номер свидетельства: №KZ68VPY00111810

Название: «Тіл және қоғам» (*Язык и общество*)

Периодичность выхода: 4 раза в год

Языки: казахский, английский и русский

Тематическое направление: международный научный электрон-
ный журнал, лингвистика и искусственный интеллект, терминология,
методика преподавания языков

Территория распространения: Республика Казахстан, дальнее и
ближнее зарубежье

РЕДАКЦИЯЛЫҚ АЛҚА

Отандық ғалымдар

Ербол Тілешов	<i>ф.ғ.к.</i>
Шерубай Құрманбайұлы	<i>ф.ғ.д., профессор, ҚР ҰҒА академигі</i>
Бердібай Шалабай	<i>ф.ғ.д., профессор</i>
Балқия Қасым	<i>ф.ғ.д., профессор</i>
Бекжан Әбдуәліұлы	<i>ф.ғ.д., профессор</i>
Бағдан Момынова	<i>ф.ғ.д., профессор</i>
Алмагүл Әділова	<i>ф.ғ.д., профессор</i>
Раушан Авакова	<i>ф.ғ.д., профессор</i>
Гүлнар Мұратова	<i>ф.ғ.д.</i>
Зейнеп Базарбаева	<i>ф.ғ.д., профессор</i>
Гүлнат Абикенова	<i>ф.ғ.д.</i>
Бекен Сағындықұлы	<i>ф.ғ.д., профессор</i>
Орынай Жұбаева	<i>ф.ғ.д., профессор</i>
Жанна Оспанова	<i>PhD</i>
Болат Хасенов	<i>PhD</i>
Әсел Орманова	<i>PhD</i>

Шетелдік ғалымдар

Валентина Маслова	<i>ф.ғ.д., профессор, Беларусь</i>
Рустам Шадиев	<i>PhD, профессор, ҚХР</i>
Марина Пименова	<i>ф.ғ.д., профессор, Ресей</i>
Алима Пирниязова	<i>ф.ғ.д., профессор, Өзбекстан</i>
Аян Экрем	<i>ф.ғ.д., профессор, Түркия</i>

EDITORIAL BOARD

Domestic experts

Tilishov Erbol
Kurmanbaiuly Sherubai

Candidate of Philological Sciences
Doctor of Philological Sciences, Professor, Academician of the National Academy, of Sciences of Kazakhstan
Doctor of Philological Sciences, Professor
Doctor of Philological Sciences, Professor
Doctor of Philological Sciences, Professor
Doctor of Philological Sciences, Professor
Doctor of Philological Sciences, Professor
Doctor of Philological Sciences
Doctor of Philological Sciences, Professor
Doctor of Philological Sciences
Doctor of Philological Sciences, Professor
Doctor of Philological Sciences, Professor
PhD
PhD
PhD

Berdibai Shalabai
Balkiya Kasym
Abdualiyul Bekzhan
Bagdan Momynova
Almagul Adilova
Rashan Avakova
Gulnar Muratova
Zeynep Bazarbayeva
Gulnat Abikenova
Beken Sagyndykuly
Zhubayeva Orynai
Ospanova Zhanna
Khasenov Bolat
Ormanova Asel

Foreign experts

V.Maslova
R.Shadiev
V.Pimenova
A.Pirniyazova
A.Ekrem

Doctor of Philological Sciences, Professor (Belarus)
Doctor of Philological Sciences, Professor (China)
Doctor of Philological Sciences, Professor (Russia)
Doctor of Philological Sciences, Professor (Karakalpakstan)
Doctor of Philological Sciences, Professor (Turkey)

РЕДАКЦИОННАЯ КОЛЛЕГИЯ

Отечественные ученые

Тілешов Ербол
Құрманбайұлы Шерубай
Бердібай Шалабай
Қасым Балқия
Әбдуәліұлы Бекжан
Момынова Бағдан
Әділова Алмағұл
Авакова Раушан
Мұратова Гүлнар
Базарбаева Зейнеп
Абикенова Гүлнат
Сағындықұлы Бекен
Жұбаева Орынай
Оспанова Жанна
Хасенова Болат
Орманова Әсел

к.ф.н.
д.ф.н. профессор, академик Национальной академии наук Казахстана
д.ф.н. профессор
д.ф.н. профессор
д.ф.н. профессор
д.ф.н. профессор
д.ф.н. профессор
д.ф.н. профессор
д.ф.н.
д.ф.н. профессор
д.ф.н.
д.ф.н. профессор
д.ф.н. профессор
PhD
PhD
PhD

Зарубежные

В.Маслова
Р. Шадиев
В.Пименова
А.Пирниязова
А.Экрем

Доктор филологических наук, Белорусия
Доктор филологических наук, профессор, Китай
Доктор филологических наук, профессор, Россия
Доктор филологических наук, профессор, Каракалпакстан
Доктор филологических наук, профессор, Турция

МАЗМҰНЫ

ЛИНГВИСТИКА ЖӘНЕ ЖАСАНДЫ ИНТЕЛЛЕКТ

И.И. ГАЛИМБИКОВА

ҚАЗІРГІ ТІЛДІК ДИНАМИКА ЖАҒДАЙЫНДА ТАТАР ТІЛІНІҢ ӘДЕБИ НОРМАСЫНЫҢ ҚҰРЫЛУЫ ЖӘНЕ ДАМУЫ.....	8
---	---

Н.М. УӘЛИ

Ы.АЛТЫНСАРИН ӘНГІМЕЛЕРІНІҢ СӨЗСАПТАМДЫҚ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ.....	14
--	----

Қ.Б КҮДЕРИНОВА

ҚОҒАМДЫҚ САНА ЖӘНЕ СӨЗ СТИЛІ.....	25
-----------------------------------	----

Г.Т. ОСПАНОВА, А.Т. ОҢҒАРОВА

ТІЛ – ЭТНОМӘДЕНИ ҚҰНДЫЛЫҚ.....	38
--------------------------------	----

Е.Н. БІЛӘЛ

ҰЛТТЫҚ БИБЛИОГРАФИЯ ЖӘНЕ М.ДУЛАТҰЛЫ: «ҚАЗАҚ ТІЛІНДЕ БАСЫЛҒАН КІТАПТАР КӨРСЕТКІШІНІҢ» ТАРИХИ МАҢЫЗЫ.....	49
---	----

Д.С. КУЛЬМАГАНБЕТОВА, Г.И. КУЛЬДЕЕВА

ИНТЕРЛИНГВИСТИКАЛЫҚ АСИММЕТРИЯ АУДАРМА МӘСЕЛЕСІ РЕТІНДЕ.....	67
--	----

ТЕРМИНОЛОГИЯ

А.А. ӘБДІЛМАНОВ

ТЕРМИНОЛОГИЯНЫҢ ҒЫЛЫМИ ПӘН РЕТІНДЕ ДАМУЫНДАҒЫ АКАДЕМИК Ш.ҚҰРМАНБАЙҰЛЫНЫҢ РӨЛІ.....	79
--	----

А.П. БОДАУБЕК

КОМПЬЮТЕР ЛИНГВИСТИКАСЫ ТЕРМИНОЛОГИЯСЫНЫҢ ҒЫЛЫМАРАЛЫҚ СИПАТЫ.....	89
---	----

ТІЛ ОҚЫТУ ӘДІСТЕМЕСІ

Р.Р. ЗИГАНШИНА, Д.Х. ХУСНУТДИНОВ

ОРТА СЫНЫПТАРДА ТАТАР САЙТТАРЫН ПАЙДАЛАНУ МҮМКІНДІКТЕРІ.....	101
--	-----

Д.Қ. СӘМЕН, Ә. ӨТЕГЕНОВА

ЖАСАНДЫ ИНТЕЛЛЕКТ ЖӘНЕ ТРАНСЛИНГВАЛИЗМ: ШЕТЕЛ ТІЛДЕРІН ОҚЫТУДАҒЫ ЖАҢА МҮМКІНДІКТЕР.....	108
---	-----

А.М. КАЛИЕВА

ҚАЗАҚ ТІЛІН ОҚЫТУДА САРАЛАУ ҚАҒИДАТТАРЫ НЕГІЗІНДЕ ҮЛГІ ТАПСЫРМАЛАРДЫ ҚАЛАЙ ҚҰРАСТЫРУҒА БОЛАДЫ.....	131
--	-----

К.А. ҚЫЛЫШБАЕВА

ҚАЗАҚ ТІЛІН МЕҢГЕРТУДЕГІ КӨРКЕМ ШЫҒАРМАНЫҢ РӨЛІ.....	141
--	-----

Қ.Т. АЛТАЙБЕКОВА, С.М. МОЛГАЖДАРОВА

СТУДЕНТТЕРДІҢ СЫНИ ОЙЛАУЫН ДАМУЫНЫҢ ӘДІСТЕМЕЛІК АСПЕКТІЛЕРІ СЕМАНТИКАЛЫҚ ОҚУ.....	160
---	-----

Ж.Б. ҚАЗЫҒАЛИЕВА, Н.Н. ЖАНАЕВА

БАСТАУЫШ СЫНЫПТА PIRLS ФОРМАТЫ АРҚЫЛЫ ҰЛТТЫҚ ҚҰНДЫЛЫҚТАРДЫ МЕҢГЕРТУДІҢ БІЛІМДІК ЖӘНЕ ТӘРБИЕЛІК МАҢЫЗЫ.....	186
--	-----

CONTENT

LINGUISTICS AND ARTIFICIAL INTELLIGENCE

I.I. GALIMBIKOVA

FORMATION AND DEVELOPMENT OF THE LITERARY STANDARD OF THE TATAR LANGUAGE IN THE CONTEXT OF MODERN LANGUAGE DYNAMICS.....	8
--	---

N.M. UALI

VOCABULARY FEATURES OF Y. ALTYSNARIN'S STORIES.....	14
---	----

K.B KUDERINOVA

PUBLIC CONSCIOUSNESS AND SPEECH STYLE.....	25
--	----

G.T. OSPANOVA, A.T. ONGAROVA

LANGUAGE AS AN ETHNO-CULTURAL VALUE.....	38
--	----

E.N. BILAL

NATIONAL BIBLIOGRAPHY AND M.DULATULY: THE HISTORICAL SIGNIFICANCE OF THE «BIBLIOGRAPHICAL INDEX OF BOOKS PUBLISHED IN THE KAZAKH LANGUAGE».....	49
---	----

D.S. KULMAGANBETOVA, G.I. KULDEYEVA

INTERLINGUISTIC ASYMMETRY AS A PROBLEM OF TRANSLATION.....	67
--	----

TERMINOLOGY

A.A. ABDULMANOV

THE ROLE OF ACADEMICIAN SH. KURMANBAIULY IN THE DEVELOPMENT OF TERMINOLOGY AS A SCIENTIFIC DISCIPLINE.....	79
--	----

A.P. BODAUBEK

INTERDISCIPLINARY NATURE OF COMPUTER LINGUISTICS TERMINOLOGY.....	89
---	----

LANGUAGE TEACHING METHODOLOGY

R.R. ZIGANSHINA, D.K. KHUSNUTDINOV

OPPORTUNITIES FOR USING TATAR WEBSITES IN SECONDARY SCHOOL.....	101
---	-----

D.K. SAMEN, A. UTEGENOVA

ARTIFICIAL INTELLIGENCE AND TRANSLINGUALISM: NEW OPPORTUNITIES IN TEACHING FOREIGN LANGUAGES.....	108
---	-----

A.M. KALIYEVA

HOW CAN MODEL ASSIGNMENTS BE COMPOSED ON THE BASIS OF DIFFERENTIATION PRINCIPLES IN TEACHING THE KAZAKH LANGUAGE?.....	131
--	-----

A.Q. QYLYSHBAYEVA

THE ROLE OF LITERARY WORKS IN TEACHING THE KAZAKH LANGUAGE.....	141
---	-----

K.T. ALTAYBEKOVA, S.M. MOLGAZHAROVA

METHODOLOGICAL ASPECTS OF THE DEVELOPMENT OF STUDENTS' CRITICAL THINKING THROUGH SEMANTIC READING.....	160
--	-----

Z.B. KAZHIGALIYEVA, N.N. ZHANAIEVA

THE EDUCATIONAL AND MORAL SIGNIFICANCE OF TEACHING NATIONAL VALUES THROUGH THE PIRLS FRAMEWORK.....	186
---	-----

СОДЕРЖАНИЕ

ЛИНГВИСТИКА И ИСКУСТВЕННЫЙ ИНТЕЛЛЕКТ

И.И. ГАЛИМБИКОВА

ФОРМИРОВАНИЕ И РАЗВИТИЕ ЛИТЕРАТУРНОЙ НОРМЫ ТАТАРСКОГО ЯЗЫКА В УСЛОВИЯХ СОВРЕМЕННОЙ ЯЗЫКОВОЙ ДИНАМИКИ.....	8
---	---

Н.М. УАЛИ

ОСОБЕННОСТИ ЛЕКСИКИ РАССКАЗОВ Ы. АЛТЫНСАРИНА.....	14
---	----

К.Б. КУДЕРИНОВА

ОБЩЕСТВЕННОЕ СОЗНАНИЕ И СТИЛЬ РЕЧИ.....	25
---	----

Г.Т. ОСПАНОВА, А.Т. ОНГАРОВА

ЯЗЫК КАК ЭТНОКУЛЬТУРНАЯ ЦЕННОСТЬ.....	38
---------------------------------------	----

Е.Н. БИЛАЛ

НАЦИОНАЛЬНАЯ БИБЛИОГРАФИЯ И М.ДУЛАТОВ: ИСТОРИЧЕСКОЕ ЗНАЧЕНИЕ «УКАЗАТЕЛЯ КНИГ, ИЗДАННЫХ НА КАЗАХСКОМ ЯЗЫКЕ».....	49
---	----

Д.С. КУЛЬМАГАНБЕТОВА, Г.И. КУЛЬДЕЕВА

ИНТЕРЛИНГВИСТИЧЕСКАЯ АСИММЕТРИЯ КАК ПРОБЛЕМА ПЕРЕВОДА.....	67
--	----

ТЕРМИНОЛОГИЯ

А.А. АБДУЛЬМАНОВ

РОЛЬ АКАДЕМИКА Ш. КУРМАНБАЙУЛЫ В РАЗВИТИИ ТЕРМИНОЛОГИИ КАК НАУЧНОЙ ДИСЦИПЛИНЫ.....	79
--	----

А.П. БОДАУБЕК

МЕЖДИСЦИПЛИНАРНЫЙ ХАРАКТЕР ТЕРМИНОЛОГИИ КОМПЬЮТЕРНОЙ ЛИНГВИСТИКИ.....	89
---	----

МЕТОДИКА ПРЕПОДАВАНИЯ ЯЗЫКА

Р.Р. ЗИГАНШИНА, Д. Х. ХУСНУТДИНОВ

ВОЗМОЖНОСТИ ИСПОЛЬЗОВАНИЯ ТАТАРСКИХ САЙТОВ В СРЕДНИХ КЛАССАХ.....	101
---	-----

Д.К. САМЕН, А. УТЕГЕНОВА

ИСКУССТВЕННЫЙ ИНТЕЛЛЕКТ И ТРАНСЛИНГВАЛИЗМ: НОВЫЕ ВОЗМОЖНОСТИ В ПРЕПОДАВАНИИ ИНОСТРАННЫХ ЯЗЫКОВ.....	108
---	-----

А.М. КАЛИЕВА

КАК СОСТАВИТЬ ТИПОВЫЕ ЗАДАНИЯ НА ОСНОВЕ ПРИНЦИПА ДИФФЕРЕНЦИАЦИИ В ОБУЧЕНИИ КАЗАХСКОМУ ЯЗЫКУ?.....	131
---	-----

К.А.КЫЛЫШБАЕВА

РОЛЬ ХУДОЖЕСТВЕННОГО ПРОИЗВЕДЕНИЯ В ОБУЧЕНИИ КАЗАХСКОМУ ЯЗЫКУ.....	141
--	-----

К.Т. АЛТАЙБЕКОВА, С.М. МОЛГАЖДАРОВА

МЕТОДИЧЕСКИЕ АСПЕКТЫ РАЗВИТИЯ КРИТИЧЕСКОГО МЫШЛЕНИЯ СТУДЕНТОВ ПОСРЕДСТВОМ СМЫСЛОВОГО ЧТЕНИЯ.....	160
--	-----

Ж.Б. КАЖИГАЛИЕВА, Н.Н. ЖАНАЕВА

ОБРАЗОВАТЕЛЬНОЕ И ВОСПИТАТЕЛЬНОЕ ЗНАЧЕНИЕ ОСВОЕНИЯ НАЦИОНАЛЬНЫХ ЦЕННОСТЕЙ ЧЕРЕЗ ФОРМАТ PIRLS.....	186
---	-----

МҒТАР 6.21.37

И.И. ГАЛИМБИКОВА

Қазан федералды университеті

Қазан қ., Ресей

(E-mail: ilzira.galimbikova@mail.ru)

ҚАЗІРГІ ТІЛДІК ДИНАМИКА ЖАҒДАЙЫНДА ТАТАР ТІЛІНІҢ ӘДЕБИ НОРМАСЫНЫҢ ҚҰРЫЛУЫ ЖӘНЕ ДАМУЫ

Аңдатпа. Бұл мақала татар тілінің қазіргі лексикалық құрамының жағдайын жан-жақты зерттейді. Онда сөздерді әдеби тілдің қорына жатқызу үшін қойылатын негізгі критерийлер анықталады. Мақалада әдеби нормаға жуырда енген сөз бірліктері мен кеңінен қолданылып жүрген, бірақ әлі ресми түрде әдеби құрамға қосылмаған сөздер егжей-тегжейлі қарастырылады. Сондай-ақ, қазіргі тілдік ортаның белсенді өзгерістері аясында әдеби тіл нормаларының қалыптасуы мен дамуының динамикасы талданып, осы үрдістің ерекшеліктері мен тенденциялары анықталады. Бұл зерттеу татар тіліндегі лексика дамуының қазіргі кезеңін түсінуге және әдеби нормалардың тұрақтылығы мен өзгергіштігін саралауға мүмкіндік береді. Мақаланың өзектілігі — тілдің әлеуметтік-мәдени және коммуникациялық қажеттіліктерге бейімделу процесіндегі лексикалық құрамның өзгеруін, әсіресе заманауи тілдік динамика жағдайында әдеби нормалардың қалыптасуы мен дамуының ерекшеліктерін жан-жақты ашуында.

Түйін сөздер: «Идел» журналы, татар тілі лексикасы, әдеби норма, белсенді сөз қолдану, лексикалық құрам, қарыз сөздер, тілдік динамика.

Кіріспе. «Идел» журналы – татар жастары үшін он жылдар бойы жарық көріп келе жатқан мерзімді басылымдардың бірі болып табылады. Бұл журнал өз мақсатын бұрмаламай, бүгінгі күнге дейін дәл сол татар жастарының мүддесіне қызмет етіп келеді.

XX ғасырда, журнал алғаш қадамдарын басу үшін күрес жүріп жатқан уақытта, оның жазушылары мен оқырмандарының саны аз болмаған деген пікірмен келісуге болады. Бұл басылымда жастарға қызықты тақырыптар мен күнделікті мәселелер көтеріліп, сондықтан да журнал өзінің танымалдығын жоғалтпады. [1:259] Ал бүгінгі, XXI ғасырдағы жастарды татар баспасымен қызықтыру үшін көп күш жұмсау қажет. Әрине, қазіргі кезде «Идел» журналын тек баспа басылымы деп қарау дұрыс емес, себебі ол түрлі әлеуметтік желілерде де белсенді жұмыс жасап, жастарды көбірек тартуға ықпал етеді.

Қалай болса да, тілдің өміршең болуы үшін оны жастар қолдануы керек, ал «Идел» журналы осы бағытта бір алаң болып табылады.

Тілдің сөздік құрамы үнемі өзгеріп, толығады. Татар лексикасын зерттеуге арналған еңбектер XX ғасырдың 30-40-жылдарында жарық көре бастады, онда негізгі зерттеу көздері – жырлар мен шығармалар. [2: 15] Бүгінгі таңда да татар тілінің лексикалық құрамын зерттеуде әдеби мұра үлкен рөл атқарса, халықтың күнделікті ауызекі тілінде қолданатын бірліктері де маңызды. Олар қазақ тілінің бүгінгі жағдайын айқындауға көмектеседі.

Тарихи-мәдени процестер халық мәдениеті мен тарихында болған өзгерістерді көрсетеді. Мысалы, тарихи оқиғалар алынбалардың пайда болуына және сөздердің мағынасының өзгеруіне ықпал етеді. [3: 9] 2022 жылы басталған тарихи оқиға тілге «арнайы әскери операция» деген жаңа термин енгізді, сондай-ақ 1934 жылы ағылшын тілінде пайда болған «дрон» термині қазіргі заманда біздің тілімізде де белсенді қолданысқа енді. 2019 жылы бүкіләлемдік COVID-19 пандемиясы «ковид» терминін енгізіп, сирек қолданылған «QR-код» түсінігін кеңінен таратып, қазір ол вакцинация сертификаттарында ғана емес, төлем жасау, сайтқа өту, ақпарат алу сияқты түрлі мағыналарда да жиі қолданылады.

Әлеуметтік топтар өзіне тән сөйлесу тілдерін қалыптастырады. Жастар жаргоны үнемі жаңарып, әртүрлі мамандық иелері арнайы терминдер жасайды. Ғылыми жаңалықтар мен технологиялық даму тілдің лексикасын жаңа сөздермен толықтырады. Сондай-ақ, басқа тілдермен қарым-қатынас кезінде алынмалар пайда болады.

Әдістеме және зерттеу әдістері: Зерттеу мақаласын жазу барысында салыстырмалы талдау жүргізу, жинақтау, жүйелеу, бағалау, пікірлерді қорыту әдістері қолданылды. Дерекнамалық мәлімет жинақтауда жүйелеу, бағалау, пікірлерді қорыту әдістері, ал ғылыми-зерттеу материалдары үшін дереккөз ретінде «Идел» журналының түпнұсқасы пайдаланылды.

Талқылау мен бақылау. Әдеби тіл — қоғамда жалпыға бірдей түсінікті, жазбаша және ауызша сөйлеу тілінің жоғары мәртебелі түрі. Ол ұлттың мәдениетін, тарихын, рухани байлығын көрсететін тілдік жүйе ретінде қызмет етеді. Әдеби тіл халықтың көптеген диалектілерінен, аймақтық және әлеуметтік ерекшеліктерден ерекшеленеді және ұлттық тілдің стандартталған, қалыптасқан нұсқасы болып табылады. Әдеби тілдің басты мақсаты — адамдар арасындағы тиімді коммуникацияны қамтамасыз ету. Ол ресми құжаттарда, бұқаралық ақпарат құралдарында, мектептер мен жоғарғы оқу орындарында, әдеби шығармаларда және мемлекеттік органдарда қолданылады. Әдеби тіл қоғамның ортақ тілдік құралы болғандықтан, оның нормалары мен ережелері тілдің ұтқырлығы мен біртұтастығын сақтауға бағытталған. Әдеби тіл — бұл тек тілдің белгілі бір лексикалық, морфологиялық, синтаксистік ерекшеліктері ғана емес, сонымен

бірге оның әдептілігі, тіл мәдениеті мен тілдік этикасын да қамтитын күрделі феномен. Ол қоғамдағы мәдени деңгейдің айнасы болып табылады. Әдеби тілдің ерекшелігі — оның нормалылығы мен тұрақтылығы. Ол белгілі бір уақыт кезеңінде бекітілген ережелерге негізделеді және соған сай дамиды. Бұл норма тілдегі хаосты жояды, түсініспеушілікті азайтады. Әдеби тіл ұлттың тарихи дамуымен тығыз байланысты. Көптеген тілдерде әдеби тілдің қалыптасуы ұзақ процесс болды, оның ішінде халық тілінің әртүрлі диалектілері мен аймақтық ерекшеліктерінен ерекшеленетін норма пайда болды. Мысалы, татар әдеби тілі бірнеше кезеңнен өтті. Оның түпкі бастауы ауыз әдебиетінде — жырларда, дастандарда, ауызекі халық шығармаларында жатыр. Кейіннен жазба әдебиеттің пайда болуымен әдеби тілдің нормалары қалыптаса бастады. Әдеби тілдің дамуына сонымен қатар тілдің өзге тілдерден алынған сөздермен толығуы, жаңа ғылыми және техникалық терминологияның енгізілуі де әсер етті. Қазіргі кезде әдеби тіл — ұлттың рухани бірлігі мен мәдениетін сақтау құралы ғана емес, сонымен бірге қоғам дамуының қажетіне сай өзгеріп, жаңарып отыратын тіл. Ол жаңа технологиялар, ғаламтор және жаһандану дәуірінде күнделікті өмірде, медиа мен ақпарат құралдарында белсенді қолданылады. Әдеби тіл ұлттың мәдени мұрасын сақтауда және дамытуда маңызды рөл атқарады. Ол ұлттық идеяны, ұлттық сананы қалыптастырады, ұрпақтан ұрпаққа жалғасатын рухани байланыс құралы болып табылады. Сонымен қатар, әдеби тіл — ғылым, техника, өнер мен білім салаларындағы жаңалықтарды жеткізудің негізгі тілі. Әдеби тілдің дамуы — ұлттың дамуы. Сондықтан оған ерекше мән беріледі, оның нормаларын сақтау және жаңаларын қалыптастыру — қоғамның мәдени деңгейін арттыруға бағытталған жұмыс.

Нәтижелер. Бүгінгі әдеби тілдің маңызды мәселелерінің бірі — жастар арасында тілдің таза және нормалы нұсқасын сақтау. Көптеген жастардың сөйлеуінде жаргон, интернет-сленг, тілдің басқа тілдерден алынған сөздері басым. Сондықтан әдеби тілдің нормаларын, оның таза қолданылуын насихаттау — тіл мамандарының басты міндеттерінің бірі. Қазіргі жастар тілінде қандай кірме сөздер пайда болуда деген сұраққа жауап табу мақсатында «Идел» жастар журналының беттері қаралды. Талдау барысында келесі фактілер анықталды: 2010 жылы Ресейде блогер мамандығы дами бастады. Бастапқы жылдары бұл салаға қатысты терминдер кең жұртқа түсініксіз болып, аса қажетті де саналған жоқ. Бірақ он жыл өткенде бұл кәсіпке қатысты сөздер өте танымал болып, халық арасында кеңінен қолданылды.

«Блогер» термині XX ғасыр соңында ағылшын тілінде пайда болып, орыс тіліне XXI ғасырдың басында енді, ал қазіргі таңда татар тілінде де белсенді қолданылады.

Блогер – блог жүргізуші адам. [РТ 2018] «Алдағы уақытта сіздерді блогер

ретінде таныс Айгөл Тимер атты жаңа кейіпкер күтеді» (Идел, 2024, тамыз); «Біздің мақсатымыз – әртүрлі бағыттағы блогерлерді көрсету, биыл қандай жобалар іске асырылатынын ойлау және татар блогерлері үшін алаң жасау» (Идел, 2025, қаңтар). Қазір екі адамның біреуі блогер болып шықты (Идел, 2025, қаңтар). Бұл кәсіпке қатысты жастар тіліне көптеген басқа алынмалар да енді.

Блог – үнемі жаңартылып отыратын қысқа жазбалар, суреттер, мультимедиялық ақпараттан тұратын жеке немесе корпоративті веб-сайт. [PT2018] «Иә, жеке блогыңда бұл туралы айттың» (Идел, 2025, наурыз).

Блогинг – белгілі бір тақырыпқа үнемі контент жасап, блог жүргізу процесі. «Сіздің блогинг бағытыңызға қалай келгеніңізді білгім келеді» (Идел, 2024, қазан).

Контент – ақпарат беру, оқыту, көңіл көтеру немесе аудитория назарын аудару мақсатында жарияланған және таралған мәліметтер. «Қазіргі блогерлер тек әдемі ғана емес, пайдалы контент те жасайды» (Идел, 2024, қазан).

Лайк – блогтар мен әлеуметтік желілерде пайдаланушылардың контентке қарым-қатынасын білдіретін функция. «Қараған соң лайк басып, пікір қалдыруды ұмытпаңыз – бұл бізге ынталандыру береді» (Идел, 2024, қазан).

Паблик – әлеуметтік желілерде қолданушыларға арналған блог. «Пабликтер мемдер шығарады, инфлюэнсерлер жеке жайлылық туралы көп сөйлейді» (Идел, 2024, қазан).

Подкаст – қолданушылар интернетте тыңдай немесе жүктей алатын аудио немесе видеоформаттағы контент. «Подкаст – екі адамның пікір алмасуы» (Идел, 2024, тамыз).

Тренд – өзекті бағыт. «Барлық адамға тренд ұнамауы мүмкін» (Идел, 2025, наурыз).

Хайп – агрессивті жарнама, оның мақсаты – қолданушының назарын аудару. «Екінші маусымда Ринат Рахметуллинге қоңырау шалдым, ол туралы қауесеттер жүрді, мен хайпты «ұстадым»» (Идел, 2025, наурыз).

Хейт – біреуге немесе нәрсеге деген теріс көзқарас. «Шоу барысында хейтпен кездестік» (Идел, 2025, наурыз).

SMM-маман – әлеуметтік медиада басқару, стратегия және контентпен айналысатын кәсіби адам, брендті алға жылжыту, клиенттерді тарту мақсатында жұмыс істейді. «Менің сөзім блогер, жүргізуші, SMM-маман Ләйлә Лерон туралы» (Идел, 2024, тамыз).

Осылайша, қазіргі уақытта тілге жаңа бірліктер белсенді түрде енуде. Олар халық арасында тез таралып, әдеби сөздер қатарына қосылуда. Талдау кезінде «Идел» жастар журналы беттерінде блогер мамандығына байланысты көптеген жаңа тілдік бірліктер анықталды, олардың 20%-ы сөздіктерге енгізіліп, әдеби лексика қатарына қосылған, қалғандары сөздіктерде әлі жоқ, бірақ

халық арасында белсенді қолданылады. Демек, олар да жақын арада әдеби сөздік мәртебесіне ие болады.

Қорытынды. Кірме сөздер кез келген тілді, оның ішінде татар тілін дамытуда маңызды рөл атқарады. Олар сөздік қорды кеңейтеді, тілге жаңа шынайылықтар мен мәдени әсерлерге бейімделуге мүмкіндік береді. Мысалы, бұрын шеттен енген сөздер біртіндеп күнделікті сөйлесімге сіңіп, әдеби тілдің ажырамас бөлігіне айналады. Бұл – лексиканы байыту үрдісі, ол халықтың мәдени ерекшелігін сақтауға көмектеседі. Кейбір алынмалар әдеби сөз мәртебесін алған, ал басқалары белсенді қолдану сатысында болып, алдағы уақытта кеңінен қабылдануы мүмкін. Осылайша, алынма сөздердің интеграциясын зерттеу тілдің өмір сүру механизмдерін жақсы түсінуге және оның бай мәдени мұрасын сақтауына септігін тигізеді.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі

1. Галимбикова И. И., Кузьмина Х. Х. «Идел» журналы татар мәдениеті мен тілінің контекстінде // Казанская наука. – 2025. – № 6. – Б. 258-260. – URL: file:///C:/Users/Ilzir/Downloads/Kazanskaya_Nauka_2025_6.pdf (қолданылған күні: 08.09.2025).
2. Галиуллина Г. Р. Татар лексикологиясы: үш томдық. – Қазан: ТӘҺСИ, 2015. – 352 б.
3. Мөхиярова Р. Х. XX ғасыр соңғысы – XXI ғасыр басындағы татар әдеби тілінің лексикасы. – Қазан: Татарстан кітап баспасы, 2019. – 183 б.
4. Орыс-татар сөздігі: екі томдық. Т. 1-2. – Қазан: ИЯЛИ, 2018.

И.И. ГАЛИМБИКОВА

Казанский федеральный университет
г. Казань, Россия
E-mail: ilzira.galimbikova@mail.ru

ФОРМИРОВАНИЕ И РАЗВИТИЕ ЛИТЕРАТУРНОЙ НОРМЫ ТАТАРСКОГО ЯЗЫКА В УСЛОВИЯХ СОВРЕМЕННОЙ ЯЗЫКОВОЙ ДИНАМИКИ

Аннотация. Статья исследует современное состояние лексики татарского языка, выделяя основные критерии отнесения слов к литературному фонду. Подробно рассматриваются единицы, недавно ставшие частью литературной

нормы, наряду с широко употребляемыми словами, пока формально не включенными в состав литературных элементов. Особое внимание уделено изучению динамики изменений в формировании и развитии норм литературного языка в условиях активного преобразования современной языковой среды.

Ключевые слова: журнал «Идел», лексика, активное употребление, литературное слово, лексический состав, заимствования.

I.I. GALIMBIKOVA

Kazan Federal University

Kazan, c, Russia

E-mail: ilzira.galimbikova@mail.ru

FORMATION AND DEVELOPMENT OF THE LITERARY STANDARD OF THE TATAR LANGUAGE IN THE CONTEXT OF MODERN LANGUAGE DYNAMICS

Annotation. The article explores the current state of the Tatar language's vocabulary, highlighting the main criteria for classifying words as part of the literary corpus. It provides a detailed analysis of units that have recently become part of the literary norm, along with widely used words that have not yet been formally included in the literary elements. The article focuses on studying the dynamics of changes in the formation and development of literary language norms in the context of the active transformation of the modern linguistic environment.

Keywords: Idel Magazine, vocabulary, active use, a literary word, lexical structure, borrowings.

References

1. Galimbikova, I.I., & Kuzmina, Kh. Kh. (2025). The «Idel» Journal in the Context of Tatar Culture and Language. *Kazan Science*, (6), 258–260. Retrieved from: file:///C:/Users/Ilzir/Downloads/Kazanskaya_Nauka_2025_6.pdf (Accessed: 08.09.2025).
2. Galiullina, G.R. (2015). *Tatar Lexicology: In Three Volumes*. Kazan: TÄHSI. (in Tatar).
3. Mukhiyarova, R.Kh. (2019). *The Lexis of the Tatar Literary Language at the End of the 20th and Beginning of the 21st Century*. Kazan: Tatarstan Book Publishing House. (in Tatar).

4. Russian–Tatar Dictionary: In Two Volumes. Vol. 1–2. (2018). Kazan: IYALI. (in Russian and Tatar).

Автор туралы мәлімет:

Галимбикова Ильзира Ильгизаровна – Қазан федералды университеті, Қазан қ., Ресей

Сведения об авторах:

Галимбикова Ильзира Ильгизаровна – Казанский федеральный университет, г. Казань, Россия

Information about the author:

Galimbikova Izira Igizarovna – Kazan Federal University, Kazan c., Russia

XҒТАР 16.01.09

Н.УӘЛИ

А.Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институты,
Алматы қ., Қазақстан

Ы.АЛТЫНСАРИН ӘНГІМЕЛЕРІНІҢ СӨЗСАПТАМДЫҚ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ

Аңдатпа. Мақалада педагог жазушы Ыбырай Алтынсариннің әңгімелерінің сөзсаптамдық ерекшеліктері тілдік қолданыстың бір-бірімен байланысты екі деңгейі – вербалды (тілдік) және бейвербалды (астарлы, импликациялық) деңгейлері тұрғысынан жан-жақты қарастырылады. Мақалаға Ы.Алтынсариннің «Бір уыс мақта», «Әке мен бала», «Асыл шөп», «Байұлы», «Жомарт», «Сарандық пен жинақтылық» сияқты әңгімелері талдау нысаны ретінде алынған. Олардың мазмұнындағы қайырымдылық, ізгілік, жомарттық, парыз, жауапкершілік т.б. моральдық-этикалық ұғымдарды вербалды түзілім және бейвербалды түзілім тұрғысынан қарастыру зерттеу әдісіне негіз етіледі.

Зерттеу барысында сөзсаптамның коммуникативтік сапасы қысқалық, нұсқалық, этикеттік нормаларды сақтау, мазмұнның айқындылығы мен тақырыптық тұтастық сияқты параметрлермен бағаланады. Мақала қорытындысында Ыбырай Алтынсариннің әңгімелеріндегі сөзсаптамдық құрылымдар ұлттық

мәдени дәстүр мен рухани-этикалық құндылықтарды жас ұрпақтың санасына сіңіруге бағытталған әдеби сөйлеу үлгісі ретінде айқындалды.

Түйін сөздер: Ыбырай Алтынсарин, сөзсаптам, вербалды және бейвербалды деңгей, моральдық-этикалық құндылық, ұлттық мәдениет, педагогикалық идея.

Кіріспе. Қазақ халқының болашағын замана ағымына қарай болжаған Шоқан, Абай, Ыбырай сынды тұлғалардың қалдырған мұраларының құндылығы уақыт өткен сайын тереңнен таныла бермек.

Ыбырай Алтынсарин оқу-ағарту саласында қоғамдық ойға қозғау сала отырып, замана сұранысына қарай оның бет аңғарын жаңа бағытқа бұрды. Бұрын тек діни оқумен шектелген жүйенің іргесін дүниауи біліммен кеңейтті. Діни білім жүйесіндегі рухани білімге тән құндылықтарды да тереңнен тани отырып, шәкірттеріне, жас ұрпаққа *«Бір Құдайға сыйынып, кел, балалар, оқылық»* деді. Дүниауи оқудың арғы мәнін жалпақ жұртшылық, жасөспірімдерге Ыбырай *«Өнер-білімі бар жұрт тастан сарай салып, мал істейтін жұмысты от пен суға істетіп, отынсыз тамақ пісіріп отыр»* десе, Абай: *«Әсемпаз болма әрнеге, Өнерпаз болсаң әрқилан»*, - деді. Бұл тұста Абай да, Ыбырай да өнер деп «ән шырқап, домбыра шертіп, өлең-жыр айту емес, кәсіпті, өнерлі кәсіпті айтып отыр. Өнер ұғымы «искусство» емес, кәсіп мағынасындағы атау екенін, сондай-ақ Абайдың сөзсаптамасындағы әрқилан (әрқилы) басылымдарда арқалан болып басылып кеткенін де ескеру керектігін еске саламыз.

А.Самойлович «Литература турецких народов» деген зерттеу еңбегінде Абай Құнанбаев пен Ыбырай Алтынсаринді қазақ әдебиетінің негізін салушылар деп жоғары бағалаған. Аталмыш құрал араб әрпімен 1884 ж. Қазанда, ал 1894 ж. орыс әліпбиімен Орынборда жарық көрді.

Ы.Алтынсарин оқушы шәкірттерге діни танымнан дұрыс ілім беруді көздеп ислам дінінің негізгі қағидаларын қазақ тілінде тәпсірлеп, «Шариатул-Ислам» атты оқу құралын жазды.

Кезінде М.Әуезов «Абай Ыбырайды жақсы білген. Кейін Абайдың өзі қадірлегендіктен, Абайдың қолжазбаларының ішінде Пушкин, Лермонтов, Крылов шығармаларынан жасалған аудармалар қоса кіруімен бірге Ыбырай өлеңдері үнемі бірге көшіріліп жүруші еді. Бұл тегін емес. Абайдың өзінің тапсыруы бойынша солай болса керек... Ыбырайдың әрқашан Абай атымен бірге жазылып, жатталып, таралып жүруі – бұл екеуінің үні бір, үміті бір, арман-бағыты және болашақ тағдыры бір ақын екендіктерін танытушы еді», - деп жазды (М.Әуезов).

Әдістеме және зерттеу әдістері. Зерттеуде Ы.Алтынсарин әңгімелері бойынша талдау, жіктеу, дәлелдеу, негізгі тұжырымдарды қорыту, семантика-

лық, құрылымдық және салыстырмалы әдістер қолданылды. Өзіндік талдаулар негізінде нәтижелер ұсынылды.

Талқылау мен бақылау. Зерделегенде: Ы.Алтынсариннің көркем әңгімелерінің сөзсаптамдық ерекшеліктерін айқындап зерделеуде тілдік қолданыстарының бір-бірімен байланысты екі деңгейлі болып келетіні байқалады.

Бірінші деңгей. Тілдік ерекшеліктердің әдеттегі мағыналарына сай қолданылуы.

Екінші деңгей. Импликациялық мәнділіктердің экспликациялануы.

Бір уыс мақта

Бір кішкентай қыз әжесінің шапанын жамап отыр екен, шешесі қасына отырып, ақыл айтты:

- Балам, дүниедегі жаратылған жәндік-жансыздардың ешқайсысының да керексіз болып, жерде қалатыны болмайды, - деп.

Сол сөзді айтып отырғанда, қыз бала киімін жамап болып, жердегі мақтаның қиқымын терезеден лақтырып, далаға тастады.

- Әже, осы қиқымның ешнәрсеге керегі бола қалмас, - деп.

Шешесі:

- Балам, сол да жерде қалмайды, - деді.

Осылайша сөйлесіп, терезеден қарап отырса, манағы мақтаны жел көтеріп ұшырды, мұны бір торғай көріп қуып барып, мақтаны тұмсығына тістеп қана алып, ұшып кетті. Қыз әжесінен:

- Манағы мақтаның қиқымын бір торғай алып кетті, оны неғылады? – деп сұрады.

Әжесі айтты:

- Көрдің бе, балам, күн айналмай манағы айтқан сөздің келгенін. Ол кішкентай мақтаны торғай ұясына төсеп, жас балаларына мамық етеді, - деді.

Міне, мәтін түзілімінен байқалып тұрғандай, авторлық баяндауда да, диалог сөзде де үйреншікті, дағдылы қолданыстар баланың ұғымына, түсінігіне лайық атаулар. Бала тосырқайтын сөз қолданыстар жоқ. Бұл – автордың вербалды (тілдік) деңгейдегі эксплицитті сөзсаптамдық сипаты.

Екінші деңгей. Бүркемелі заңдылықтарға тән сөзсаптамдағы «айтылған сөзде айтылмаған ой» жатады. Оны, сөйлеушінің бірінші деңгейдегі тілдік деңгейдегі қолданысынан вербалды ойды тыңдаушы өзі аңғаратындай болуға тиіс. Аталмыш әңгімеде қыз анасының «қиқым болса да жерде қалмайды» деген вербалды қолданысы «дүниеде керексіз зат, керексіз ешнәрсе жоқ, бүгін қажет болмаса да ертең керек» деген бейвербалды имплицитті ой түзілімін аңғартады. Қыз анасының сөзсаптамында «неге тастайсың, бүгін болмаса ертең керек екенін білмейсің бе?» деген сияқты реніш, кінәрат сияқты қолда-

ныс жоқ. Педагог жазушы ұлттық мәдени дәстүрде субъектілер арасындағы моральдық-этикалық ұстанымды жоғары қояды. Сондықтан бұйыра сөйлеу, кінәлай сөйлеу, құрғақ ақыл айту сияқты этикалық ұстанымға жат қолданыстар ұстаз қаламгердің әңгімелеріндегі сөзсаптамда кездеспейді.

Мұнда біз дүниауи (материалдық) құндылықтарға байланысты бала танымын қалыптастырудағы мән-маңызға тоқталдық.

Гуманист, педагог ғалымның өзі құрастырған хрестоматиясына енгізген әңгімелерінің бір саласы рухани құндылықтармен, атап айтқанда, **сабыр, жомарттық, ізгілік, мейірімділік** тәрізді этикалық таныммен байланысты құндылықтарға жатады.

Ы.Алтынсариннің «Әке мен бала» әңгімесін еске алсақ. Әңгіменің вербалды түзілімінде әкесі баласына жолда жатқан сынық тағаны ала жүр дегеніне бала мән бермей жарамсыз көреді. Тағаны әкесі өзі алып, ұстаға апарып пұл қылады. Алған тиынына шие сатып алып, баласына жегізеді.

Ескі болса да зат, мүлікті жарамсыз, керексіз көрмеу керек, оның қажетке асатын кезі болатынына баланың көзін жеткізеді. Бұл – әңгіменің сөзбен айтылмайтын бейвербалдық жағы. Бала санасында қалып қоятын бұндай ой-түзілім материалдық құндылықты танып, бағалай білуге ықпал ететіні сөзсіз.

Ы.Алтынсариннің «Жан-жануарлардың таласқаны» әңгімесінің бірінші деңгейдегі тілдік (вербалды) түзілімі баланың қабылдауына, түсінуіне жеңіл. Үй жануарлары адамша сөйлеп, өз артықшылықтарын салыстыра айтып дауласады.

Ал сөзсаптамның екінші деңгейдегі бейвербалды түзілімінен бала үй жануарларының адам өмірінде алатын орнын, олардың дүниауи игілік екенін ұғына бастайды. Сөйтіп, баланың аксиологиялық, дүниауи құндылықтар жөніндегі таным-білімі кеңейе түседі.

Хрестоматия авторы Ы.Алтынсариннің осы саладағы жазған әңгімелерінің бір үлгісі ретінде «Асыл шөп» әңгімесіне тоқталуымызға болады.

Асыл шөп

Зылиха мен Бәтима деген біреудің қызметінде тұрған екі қыз бала, төбесіне бір-бір жәшік жеміс көтеріп, қалаға келе жатыпты-мыс. Зылиха аһылап-уһлеп, шаршадым деп, Бәтима күліп, әзілдесіп келе жатады. Сонда Зылиха айтты:

- Сен неге мәз болып қуанып келесің, төбеңдегі жәшіктің ауырлығы да менің басымдағыдан кем емес, өзің де менен күшті емессің?

- Мен жәшігім ішіне ауырды жеңілдететін бір шөп салдым,- деді Бәтима.

- Ай, ондай болса шөбіңнің атын айтшы, мен де ауырымды жеңілтейін,- деді Зылиха.

- Ол шөп сенің қолыңа түспей ме деп қорқамын, аты «сабыр» деген, - деді.

Әңгіменің бірінші деңгейдегі тіл түзілімдік, яғни вербалды деңгейіндегі мағыналық бірліктері шәкірт балалардың таным-түсінігіне лайық қарапайым ғана сипатта. Авторлық баяндау бірер сөйлеммен шектелген, әңгіме негізінен қатар-құрбылас екі қыздың арасындағы қысқа-қайырым диалогке құрылған және әңгіме диалогпен аяқталады. Аяққы сөзге автор араласпайды.

Ал сөзсаптамның бейвербалды екінші деңгейінде көпқырлы *сабыр* ұғымының этикалық құндылық ретіндегі мәні айқын әрі ашық ашылған. Осындай сөзсаптамдық түзілімнен шәкірт балалар ой-санасында *сабыр* ұғымының «шыдам, төзім» екені орныға түседі. Небір қиындықты жеңудің жолы – шыдам, төзім.

Ұлттың рухани базалық құндылықтарының қатарында ерекше орын алатын этикалық ұғымдардың бірі – *сабыр*. Ал *төзімділік*, *шыдамдылық* осы аталған этикалық ұғымның тұрақты компоненттері болып саналады. Осылар арқылы оқушы баланың санасында *шыдам*, *төзім*, *сабыр* сияқты ойтанымдық бірліктер орныға түседі. Ы.Алтынсариннің «Аурудан аяған күштірек» әңгімесінде ауырған жанына қанша батса да анасын аяп шыдап, төзім танытып, *сабыр* тұтқан баланың бейнесі тәрбие мен білім берудегі мектеп өмірінде талай ұрпаққа тағылым болды.

Ұлттың рухани болмысындағы базалық құндылықтардың қатарында жомарттықпен байланысты этикалық ұғымның Ы.Алтынсарин әңгімелеріндегі алатын оны ерекше. Әсіресе автордың «Байұлы» әңгімесін солардың озық тұрған бір үлгісі ретінде таныдық.

Байұлы

Байұлы жеті жасар күнінде ел көшіп, көп балалар: біреу тайына, біреу атына мінгенде, бір бала жыламсырап қарап тұрып қалды. Мұны көріп, Байұлы қасына барып:

- Сен неге атыңа мінбейсің? - деді.

Бала қамығып:

- Атым жоқ, көшкенде әжеммен түйеге мінуші едім, - деді.

Сонда Байұлы аттан түсіп, жаяу әкесіне барып:

- Мен атқа мінгенде, ер-тоқымымен маған бір жорға тай атап едіңіз, сол тайымды біреуге берсем сіз ұрыспайсыз ба? - деді.

Әкесі:

- Кімге бересің? - деді.

Бала қысылыңқырап тұрып, жаяу жылап тұрған жарлының баласын көрсетті.

Бұған әкесі де түсініп, бетінен сүйіп:

- Тайыңды кімге берсең де ерік өзіңде,- деді.

Сонан соң Байұлы қуанып, тайды ерттетіп, манағы балаға әкеп беріп, қасына ертіп алды да, шауып кеп, көп балаға қосылды.

Сол уақытта бір ақсақал жақсы кісі қонақ болып жатыр екен, Байұлының әлгі мырзалығын көріп, разы болып, сыртынан бата берді:

- Ей, құдайым, бұл балаға ұзақ жас бер, мал мен бас бер,- деп.

Сол кісінің батасы қабыл болып, ақырында Байұлынан он екі ұл туып, бәрі де асқан бай, руға бас болды. Он екі ата Байұлы деген ру сонан болды деседі.

Мәтін сөзсаптаманың вербалды (тілдік) деңгейінде дағдылы атаулар мен үйреншікті сипаттағы қолданыстармен қатар сол кезеңдердің әлеуметтік көшпелі қоғам өміріне тән этномаркерлі лексика-фразеологиялық бірліктердің қолданылғаны байқалады: *ел көшуі, көшке мінетін ат, ертоқымды жорға тай, ерттелген тай, жақсы кісі, ақсақал, бата сөз, мырзалық, жыламсыраған бейшара күйдегі бала* т.б. Әңгіменің сөзсаптам түзілімі қарапайым, бала түсінігіне ұғынықты екені және сырттай қарағанда халық аузында айтылатын ертегі, аңызды еске түсіреді.

Ал аталмыш осы әңгіменің сөзсаптамға тән вербалды (тілдік) сипаты әрі қарапайым, әрі ұғынықты болғандықтан, оқушы баланың санасында бейвербалды (тілдік емес) ойтүзілімнің кеңірек және тереңірек қалыптасуына тигізер әсері, ықпалы әлдеқайда тиімді болғанын атап айтамыз. Жыламсыраған, бейшара күйдегі әжесі өлген баланың жайын көрген Байұлы аяушылық, жанашырлық сияқты ізгі сезімдік көңіл күй кешуі, бірақ сол эмоциялық күйде қалып қоймай, жүрек пен ақылдың үйлесуімен өзінің ең жақсы көретін бәсіре (сүндет) тайын шын пейілден ертұрманымен бейшара балаға тарту етіп, жомарттық жасауы көтеріңкі риторикалық идеал емес, адамгершілік пен даналыққа тән идеал, философия сөзімен айтқанда, этика-философиялық идеал.

Ы.Алтынсарин қазақтың этика-философиялық танымындағы жомарт ұғымының детерминациясын «Жомарт» әңгімесінде де төрт түрлі себеппен байланыстырып аша түседі.

Жомарт

Атымтай жомарт өзі есепсіз бай бола тұрып, күн сайын бір мезгіл үстіне ескі-құсқы киім киіп, отын кесіп, шөп тасып жұмыс қылады екен. Бір күні өзінің жақын, таныстары сұрады дейді:

– Жомарт, құдай бергей дәулетіңіз бар, аиқа – тамақ, жалаңашқа – киім, үйісдерге – үй болдыңыз, сөйтіп тұрып өз басыңызды кемшілікке салып, жете алмаған жарлыша отын кесіп, шөп тасығаныңыздың мағынасы не? – деп.

Жомарт айтты дейді:

– Төрт түрлі себеп бар. Әуелгісі: әдемі ат, асыл киім, асқан дәулетті өне

бойы әдет етсең, көңілге жел кіргізеді; сол желіккен көңілмен өзімнен терезесі төмен бейшаралардан жиреніп, көз салмай, кем-кетікке жәрдем беруді ұмытармын деп қорқамын. Екіншісі: бар бола тұрып, мен жұмыс қылсам, мұның кемшілік емес екенін біліп, кейінгілер әбірет алсын деймін. Үшіншісі: күн сайын өз бейнетіммен тапқан бір-екі пұлға нан сатып алып жесем де бойыма сол тамақ болып тарайды, еңбекпен табылған дәмнің тәттілігі, сіңімділігі болады екен. Төртіншісі: құдайтағаламның берген дәулетін өзім-сініп, тиісті орындарына жаратпай, көбісін өзім ішіп-жеп, өзім тұтынсам, мал берген иесіне күнәлі болармын деп қорқамын, – деді.

Жан жомарттығы қазақтың халықтық этика-философиялық танымында ең жоғарғы рухани құндылық болып саналады.

Халық тілінің сөзсаптам үлгісімен құрылған «Жомарт» әңгімесінде Ы.Алтынсарин ұлттың этикалық құндылықтарының қатарындағы *жомарт* ұғымының мазмұнын

- дәулет пен байлықтың құлы болмау;
- бар бола, бай бола тұра тер төгіп еңбек ету;
- өз меңнатыңмен тапқан тірліктің орны бөлек;
- Құдайдың берген дәулеті мен байлығын өзім-сінбей мұқтаж жандармен бөлісе білу т.б. дегенді меңзейді екен деп әркім өзінше қабылдайды. Сөйтіп, этикалық ұғымның семантикалық өрісі ойтанымда кеңейе түседі.

Әуелдегі, бастапқы кезде жомарттықты «қолы ашық», «мырзалық» деп ұғынылатын тұрмыстық түсінік деңгейіндегі аксиологизм бара-бара іргелі моральдық-этикалық деңгейдегі ұғымның типтендірілген бейнесіне айналады. Сөйтіп, халықтың рухани дүниесіндегі аталмыш даналық әр қырынан пайымдайтын ойтүзілімге жол ашылды. *Шын жомарттық* пен жария *жомарттық* бір-біріне қарама-қарсы ұғынылды. Араға іріткі салатын **қызғаныш, көреалмаушылық, іштарлық** сияқты теріс қылықтардан шын жомарттың жан дүниесі әрдайым таза болады. Ал жария жомарттық бергенін, істеген жақсылығын жұртқа жария етіп, өзін паш ету сияқты әрекеттерден, мақсаттан туындайды. Шын жомарттық пен жария жомарттықтың сырт әлемі өте ұқсас, ал ішкі әлемі мүлде бөлек. «*Біреудің астындағы тағын қызғансаң да, басындағы бағын қызғанба*» (мақал) дегенде жомарттық ұғымының семантикалық өрісі *бақ-дәулетпен* ұштасып жатады.

Халықтың дәстүрлі моральдық-этикалық танымында *жомарттық* ұғымы *сараңдыққа* қарама-қарсы қойылады.

Ы.Алтынсарин «Сараңдық пен жинақтылық» деген келесі бір әңгімесінде сырт ұқсастығы бір ақиқат өмірдегі екі түрлі құбылысты салыстырады. Әңгіменің сөзсаптамдық түзілімінде *жинақтылықтың* сырт әлемі *сараңдыққа*

ұқсас болып келеді. Бірақ ақиқаттың ішкі әлемі жомарттықтың бір қырын еске түсіреді.

Сараңдық пен жинақтылық

Бірнеше тәуір кісілер бір жетім-жесір қалған үй үшін жылу жиямыз деп, әр үйге қыдырып барып жүріп, бір байдың үйіне келсе, бай жұмыскеріне бір кішкентай жіпті жаңбырда ұмытып, далада қалдырыпсың деп, қатты ұрысып тұр екен. Ұрысып тұрып айтады:

- Сен білмейсің, ол кішкентай ғана жіп те болса, малға сатып алынған нәрсе, малдың табылуы оңай емес, - деп.

Мұны есітіп, көріп, әлгі жолаушылар өзді-өзі сөйлесті: «Бір жаман жіпті далада ұмытып қалдырдың деп сонша кейін тұрған адам бізге ешнәрсе бере қоймас, аузымызды ауыртпай, келген ізімізбен қайталық». Ішінде біреуі айтты:

- Неміз кетіп барады, келген соң бұған да айтып кетелік.

Бұл сөзбен байға келіп, сәлем берді. Бай бұларды әдеппен үйіне кіргізді. Сонан соң келгендердің жұмысын есітіп, сол жердің өзінде бөтендерге қарағанда екі есе ақша шығарып берді және мұнан басқа төрт-бес қап астық беремін деп уәде етті. Мұнысын көріп жолаушылар таңданып отырды да, өздерінің далада байды сараңға қойғандарын айтысты. Сонда бай айтты:

- Аз нәрсені азсынбай, қадірін біліп жинағаннан осындай кем-кетікке жәрдем беруге қолым жетісті, жинақтылық - сараңдыққа қосылмайды, - деді.

Сонымен аталмыш әңгімедегі кішігірім *баужіп* уақ-түйекке жататыны рас. «бір уыс мақта» әңгімесіндегі *қиқым* да, «Әке мен бала» әңгімесіндегі *ескі таға* да көзге қораш, көріксіз зат сияқты көрінеді. Ал ондайларды жинап-теріп жүрген адамның қылығы, қайдағы бір бау жіп үшін ұрыс шығару сараңдыққа сырт ұқсастық. Ал ақиқаттың ішкі мәні барлық пен байлық тірнектеп жинаған кішігірім дүниеліктен құралады, ал бұндай дүниеліктің қадірін таныған адам жоқ-жітікке қарайласатын дүниежомарттық пейілде болады дегенді меңзейді. Бұл – әңгіменің ойтаныммен ұғынылатын моральдық-этикалық коннотациясының тілдік матрицасы.

Б.Алтынсарин әңгімелерінің идеялық мазмұнындағы *қайырымдылық, жомарттық, адалдық, парыз, жауапкершілік, ұқыптылық, ізгілік* тәрізді т.б. этика-моральдық құндылыққа тән ұғымдар білім мен тәрбиенің негізгі арқауы болып табылады. Автор прозалық әңгімелерінде *қайырымдылық, адалдық, жомарттық* сияқты бейдерек ұғымдарды шәкірт балаларға ақылгөйсу, ақыл айту сипатында емес, шынайы өмірде ұшырасатын жайттарды әңгімелеу тәсілі арқылы ұқтырады. Әңгімедегі перцепциялық сипаттағы «көру», «есту» сияқты сезімдік қабылдаумен байланысты деректі атаулар жиі қолданыла-

ды. Осындай деректі атаулар баланың сезімдік қабылдау сүзгісінен өтіп, ой-түзілім барысында бейдеректеніп (абстракцияланып), *адалдықтың, ізгіліктің* не екенін ұғына бастайды. Сөйтіп, ой-саналық түзілім барысында этикалық ұғымға, одан әрі тереңдей түсіп, этикалық-моральдық нормаға айналады.

Қорытынды. Қорыта айтқанда, Ы.Алтынсарин әңгімелерінің сөзсаптамдық түзіліміндегі этикалық-моральдық құндылықтар – білім мен тәрбиенің негізгі арқауы болып табылады.

Әңгімелердегі *қайырымдылық, ізгілік, жомарттық, парыз, жауапкершілік* т.б. моральдық-этикалық ұғымдарды вербалды түзілім және бейвербалды түзілім тұрғысынан қарастыру зерттеу әдісі ретінде алынды.

- сөзсаптамның коммуникативтілік сапасы төмендегідей параметрлер бойынша анықталды: қысқалық, нұсқалық, этикетті нормалардың сақталуы, басы артық ақпарат пен фактілердің жоқтығы, түсініксіз ұғымдардың кездеспеуі, тақырыптан ауытқудың жоқтығы;

- диалогтегі сөз үйлесімі: сөзсаптам субъектілері сөзінің «үлкен – үлкенше», «кіші – кішіше» принципіне құрылуы;

- сөзсаптамның мағыналық (семантикалық) жүгі: «аз – сөз, көп – мағына» ұстанымына сәйкестілігі;

- мәдени ұлттық дәстүрдің сақталуы, мәдени тілдік стереотиптердің, этнографизмдердің алатын орны сөзсаптам прагматикасына сәйкестігі;

- Ы.Алтынсарин әңгімелерінің сөзсаптамы әдеби үлгідегі сөйлеу тілі болып саналатыны айқындалды.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі

1. *Алтынсарин Ы.* Таңдамалы шығармалары. – Алматы: «Ғылым», 1994. 188 б. Кітаптың «Алғы сөзін» жазған *М.Жармұхамедов*; жауапты шығарушы *Ж.Тлепин*.
2. *Самойлович А.* Литература Турецких народов. Петроград. Литература Востока. 1918. Вып. 1. С. 47-48.
3. *Әуезов М.* 20 томдық шығармалар жинағы. Алматы, 1985. 19-том. 246-б.
4. *Дербісалин Ә.* Ыбырай Алтынсарин. Өмірі мен қызметі туралы. Алматы: «Қазақстан», 1965.
5. Ы.Алтынсариннің таңдамалы педагогикалық мұралары. Алматы: «Рауан», 1991.
6. *Хасанова С.* Ыбырай Алтынсарин шығармаларының тілі. Алматы: «Мектеп», 1972. 120 б.
7. «Ы.Алтынсарин тағылымы»: Әдеби-сын мақалалар мен зерттеулер / Құрастырған *М. Жармұхамедов*. – Алматы: Жазушы, 1991 ж.

8. Асқаров А. «Ұлы Тұранның ұлдары», Алматы, 1998 ж. 51-58 б.
9. Сыздықов Ә. Ы Алтынсариннің педагогикалық идеялары мен ағартушылық қызметі. – Алматы, 1969.
10. Ы.Алтынсарин туралы мақалалар/// Аңыз адам, №6, 2013ж. 3-60 б.

Н.УАЛИ

Институт языкознания имени А.Байтурсынулы
г. Алматы, Казахстан

ОСОБЕННОСТИ ЛЕКСИКИ РАССКАЗОВ Ы. АЛТЫНСАРИНА

Аннотация. В статье всесторонне рассматриваются особенности речевой структуры рассказов казахского педагога и писателя-просветителя Ибрая Алтынсарина с точки зрения двух взаимосвязанных уровней языкового употребления – вербального (языкового) и невербального (скрытого, импликационного). В качестве объекта анализа выбраны рассказы И. Алтынсарина «Горсть хлопка», «Отец и сын», «Целебная трава», «Байулы», «Щедрый», «Скупость и бережливость». В исследовании морально-этические категории – доброта, милосердие, щедрость, долг, ответственность – рассматриваются через призму вербальных и невербальных структур, раскрывающих их идейно-воспитательное значение.

Коммуникативные качества речевой организации текстов оцениваются по таким параметрам, как краткость, точность, соблюдение этикетных норм, ясность содержания и тематическая целостность.

В заключении делается вывод, что речевые конструкции в рассказах Ибрая Алтынсарина служат образцом литературной речи, направленной на воспитание подрастающего поколения в духе национальных культурных традиций и духовно-нравственных ценностей.

Ключевые слова: Ибрай Алтынсарин, речевая структура, вербальный и невербальный уровень, морально-этические ценности, национальная культура, педагогическая идея.

N.UALI

Akhmet Baitursunuly Institute of Linguistics,
Almaty c., Kazakhstan

VOCABULARY FEATURES OF Y. ALTYSNARIN'S STORIES

Annotation. The article provides a comprehensive analysis of the speech structure of the stories by Kazakh educator and writer Ybyray Altynsarin from the perspective of two interrelated levels of linguistic expression — verbal (linguistic) and non-verbal (implicit). The research focuses on Altynsarin's stories such as “A Handful of Cotton,” “Father and Son,” “The Healing Herb,” “Baiuly,” “The Generous Man,” and “Stinginess and Frugality.” The study examines moral and ethical categories such as kindness, compassion, generosity, duty, and responsibility through verbal and non-verbal structures, highlighting their educational and ideological significance. The communicative quality of speech organization is evaluated by parameters such as conciseness, precision, adherence to the etiquette norms, clarity of content, and thematic coherence.

The findings demonstrate that Altynsarin's narrative structures exemplify a model of literary expression aimed at instilling the national cultural traditions and moral-ethical values in the consciousness of younger generations.

Keywords: Ybyray Altynsarin, speech structure, verbal and non-verbal level, moral and ethical values, national culture, pedagogical concept.

References

1. Altynsarin Y. Selected Works. – Almaty: “Science”, 1994. 188 p. The “Foreword” of the book was written by M. Zharmukhamedov; responsible editor-in-chief Zh. Tlepin.
2. Samoilovich A. Literature of the Turkish Peoples. Petrograd. Literature of the East. 1918. Issue 1. P. 47-48.
3. Auezov M. 20-volume collection of works. Almaty, 1985. Volume 19. P. 246.
4. Derbisalin A. Ybyray Altynsarin. About his life and work. Almaty: “Kazakhstan”, 1965.
5. Selected pedagogical heritage of Y. Altynsarin. Almaty: «Rauan», 1991.
6. Khasanova S. The language of Y. Altynsarin's works. Almaty: «School», 1972. 120 p.
7. «Y. Altynsarin's education»: Literary and critical articles and research works/ Compiled by M. Zharmukhamedov. – Almaty: Writer, 1991.
8. Askarov A. «Sons of the Great Turan», Almaty, 1998. p. 51-58.

9. Syzdykov A. Pedagogical ideas and educational activities of Y. Altynsarin. – Almaty, 1969.

10. Articles about Y. Altynsarin/// Legend Man, No. 6, 2013. p. 3-60.

Автор туралы мәлімет:

Уәли Нұргелді Мақажанұлы – филология ғылымдарының докторы, профессор, А.Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институты, Алматы қ., Қазақстан

Сведения об авторе:

Уали Нургелди Маажанұлы – доктор филологических наук, профессор, Институт языкознания имени А.Байтұрсынулы, г. Алматы, Казахстан

Information about the author:

Uali Nurgeldi Makazhanuly – doctor of philological sciences, professor, Akhmet Baitursunuly Institute of Linguistics, Almaty c., Kazakhstan

ХҒТАР 16.01.11

Қ.Б КҮДЕРИНОВА

Ахмет Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институты,

Алматы қ., Қазақстан

(kuralai.kuderinova@gmail.com)

ҚОҒАМДЫҚ САНА ЖӘНЕ СӨЗ СТИЛІ

Аңдатпа. Мақалада қазақ тілі функционалды стильдері бөлінісінің негізінде қоғамдық сана түрлері жатқаны айтылады. Тұмыстық сана сөйлеу тілін, оның ішінде ауызекі сөйлеу стилін, эстетикалық сана көркем әдебиет стилін, саяси-әлеуметтік сана публицистикалық стильді, ал ғылыми сана ғылыми стильді, кәсіби сана іскери стильді тудырады. Осы қоғамдық сана түрлеріне қызмет ететін тілдің әлеуметтенуі, мамандануы 5 стиль түрін жасайды. Автор сөйлеу тілі екі түрлі стиль ауызекі сөйлеу стилі және бейтарап сөйлеу стилінде жарыққа шығатынын дәлелдейді. Мұндағы бейтарап сөйлеу стилі сөйлеу тілі мен әдеби тіл аймақтарының арасын жалғайтын, тілдің негізгі нормасына сай стиль болып табылады. Автор публицистикалық стильді шаршысөз стилі атауымен атай отырып, шаршысөз стилі мен сөйлеу тілі стильдері және көркем әдебиет стилі қазақ қоғамында өте жоғары деңгейде дамығанын айтады.

Түйін сөздер: стиль, стилистика, қазақ тілі стильдер жүйесі, қоғамдық сана.

Кіріспе. Қоғамдық сана – белгілі бір уақыт пен кеңістік шегінде адамдардың дүниетанымы, көзқарасы, сенімі, құндылықтары мен идеяларының, әлеуметтік шындықты қалай қабылдап, қалай бағалайтынын білдіретін, білім, тәрбие, наным, мәдениет пен дәстүрлер арқылы, БАҚ пен әлеуметтік желі, тарихи оқиғалар мен идеология арқылы қалыптасатын ұжымдық түсініктердің жиынтығы, әлеумет санасы. Қоғамдық сана әлеуметтік институттар (отбасы, мектеп, ЖОО, БАҚ, дін, ғылым, мемлекет) арқылы қалыптасады, тарайды. Бүгінде қоғамдық сананың түрлері деп саяси сана, құқықтық сана, экономикалық, моральдық сана, эстетикалық сана, ғылыми сана, діни сана, тұрмыстық сана және тағы басқа сана түрлері аталады. Осыған орай ойды жарыққа шығаруда қоғамдық сана түрінің мақсатына қарай сөздің мамандануы пайда болады.

Тілдің күнделікті қолданыс шеңбері алуан түрге енуіне, кеңеюіне байланысты сөздің мамандануы, сөздің кеңістігі, аудиториясы, лексиконы және сөз машығы болады. Ол адамдардың күнделікті тіршілікқамына, кәсібіне тікелей байланысты. Адам кішкентай кезінен отбасы, туысқан, көрші, ауылының ортасында өсіп, ержетуіне байланысты, қауым елдің кәсібі, тіршілікқамы бір болса, ойлау, білігі, білімі бәріне ортақ, түсінікті келіп, әлеумет болып өмір сүре келе тұрмыстық санасы ортақ болады (-сурет. Сөз стильдерін меңгеру).

Осыдан келіп тілі де, сөйлеуі де, сөзсаптамы да ортақ болады.

Қазақтың бұрынғы дәстүрлі тіршілігі бірыңғай күй кешкендіктен тіпті аса бір диалектіге тән ерекшелік байқалмай келді. Оның үстіне сөздің жазба тілге байланбай, ауыздан-ауызға жетіп, түзетіліп, өңдеуге түсіп отырғандығы бірыңғай қазақ тілі болуына әсер етті.

XX ғасыр басында жазба тіл демократияланып, әліппе төте жазуға көшкенде ұлттық газет, ұлттық жазу пайда болған кезден бастап, тіл нормасы шыға бастағанан бастап, тілдің қызметі көбейді. Қоғам мүшелерінің дүниені тануы, осыдан қорытып ұстанған санасына сай тіл салалана сөйлене бастады. Осыған байланысты сөздің мақсатты сөйленуі пайда болды.

Әдістеме және зерттеу әдістері: Зерттеуде осы кезге дейінгі стилистика саласы бойынша отандық, әлемдік теорияларды сипаттай келе, негізгі тұжырымдарды қорыту, ішінара талдау әдісі қоданылды. Өзіндік талдаулар негізінде нәтижелер ұсынылды.

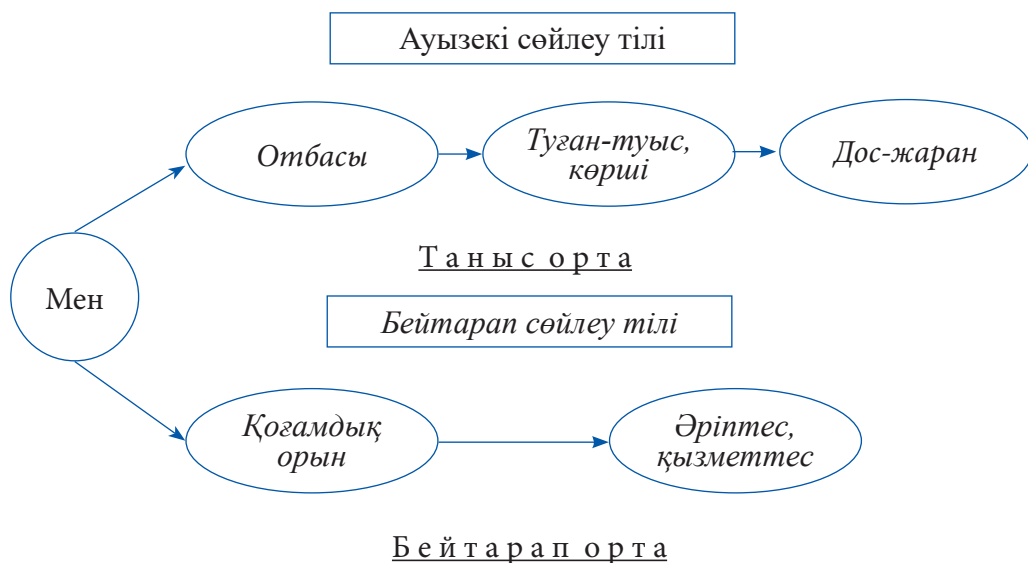
Талқылау мен бақылау. Қолданыстағы *тіл сөйлеу* тілі және *әдеби тіл* болып сараланады. Мұндағы *сөйлеу тілі* - көпшіліктің тұрмыстық санасына, ауызша коммуникациясына, тіл табысу, түсінісу, қауымдасып өмір сүруіне

қызмет ететін ауызша формада өмір сүретін тіл. Сөйлеу тілі ауызекі сөйлеу стилі және бейтарап сөйлеу стилінде жарыққа шығады.

Ауызекі сөйлеу стилі - бір-бірін жақсы танитын ортаның, таныс адамдардың арасындағы бейресми коммуникацияда қызмет ететін, қарабайыр, жаргон, арго, паразит сөздер, варваризмдер де кездесетін, сөз қысқартулары мол болатын сөйлеу тілі стилі.

Тіл иелмені алдымен тұрмыстық, әлеуметтік санасымен тілдің **сөйлеу тілі** деген үлкен, өте маңызды, қажетті түрін меңгереді. Егер тұлғаны ӨЗІ мен ОРТАСЫ арасындағы қарым-қатынастың басталу көзінен бастасақ, адам алдымен таныс ортада (отбасы, туысы, досы, көршісі) ауызекі сөйлеу стилімен өмір сүріп, тіршілікқауымен¹ бірте-бірте бейтаныс ортаға шыға бастайды. Бейтаныс орта үшін ауызекі сөйлеу стилі жарамай жататынын ескеріп, әдеби тілдің аймағына қадам басуға көмектесетін стильге көшеді. Біз бұны шартты түрде бейтарап сөйлеу стилі деп атадық. Бір-бірінен алыс жатқан сөйлеу тілі аймағы мен әдеби тіл аймағының арасын жалғайтын бұл коммуникацияны, негізі, стиль деп айтпаса да болады. Атауы айтып тұрғандай, қарапайым сөйлеу стилі элементтерінен ада және кітаби тілге тән сипаттан қашық, барлығына ортақ, түсінікті сөзсаптам жүйесі деуге тұрарлық.

1-сурет. Сөз стильдерін меңгеру

¹ **Тіршілікқау** — адамның немесе қауымның өмір сүруі үшін қажетті күнкөріс жолдары, күнделікті тіршілік, еңбек, қам-қарекет, мал бағу, егін егу, кәсіп ету, сауда жасау; киім-кешек, баспана, азық-түлік табу амалдары.

Бала өсіп, мектепке барады, бейтаныс ортамен араласып, әлеуметтік санасы пайда бола бастайды, мектеп бітіреді, жоғары оқу орнында оқиды, білімі мен білігі өседі, кеңістігі кеңейеді, қоғамды тануы артады, бейтаныс ортада әртүрлі прагматикамен сөйлей бастайды, сөйтіп, **әлеуметтік-саяси санасы** қалыптасады.

Әлеуметтік-саяси санадағы сөзді жарыққа шығару үшін ауызекі сөйлеу стилі аздық ететін болады. Сондықтан **шаршисөз стилінде**² сөйлеуге машықтанады. Мұндай қоғамдық санасы бар тіл тұтынушы әлеуметтік тақырыптағы кез келген сөзді, үлкен дискурстарды түсініп, қабылдай алады, сол тақырыпта еркін сөйлей алады.

Қазақ даласында тұрмыстық сана мен әлеуметтік сана мықты болғаннан шешендік сөз, шаршытоп алдындағы сөз түрлері көп болып, ауыздан-ауызға жатталып, есте сақталып, ұмытылмайтын болған.

Қоғамдық сана түрлерінің тағы бір басты түрі – **эстетикалық сана**. Өлеңшіл болу, жырқұмарлық, әңгімеге құштарлық, бай халық ауыз әдебиетінің болуы халықтың эстетикалық санасының жоғарылығынан хабар береді. Эстетикалық сана – адамның жан-дүниесін байытып, қоршаған ортаны – адамзатты, ғаламзатты, табиғатты аялауға, оған төнген қауіпті болдырмауға, қорғауға жақ қылдыратын қоғамдық сана түрлерінің ішіндегі негізгісі. Эстетикалық санасы жоғары тұлғаның сөздік қоры – бай, бағалауы – талғампаз болады.

Тауы мен даласына, өзені мен шатқалына, желі мен самалына өнерін арнаған, не арналған өнер туындысын бағалайтын халық ешқашан адамзатқа қарсы әрекеттерді қолдамайды. Сондықтан эстетикалық сананы көтерудің маңызы зор. Кітап оқу, театрға, өнер туындыларының көрмесіне, музейге бару, музыка тыңдау көңілді ашады, жүректерді ағартады. Адамның талғамы жоғарылайды, жетіледі, эстетикалық санасы көтеріледі, дамуда өркендеу болады. Тұрмыстық санамен қалып қойған халықтың дамуы да тоқтап, тоқырауға ұшырайды, халықтың жүрегі қараяды.

Эстетикалық сананы көтеретін алдымен – көркем сөз. Өнер туындыларының ішінде, алдымен, сөз өнері пайда болған және сөз өнері басқа өнер туындыларының пайда болуына әсер еткен. Сондықтан халық ауыз әдебиеті, ұлттық әдебиет түрлері мол халықтың эстетикалық санасы жоғары келеді де, оған қызмет ететін **көркем әдебиет стилі** деген стиль түрі осы сананы жарыққа шығару үшін барлық ұлттық тілдерде пайда болған. Біз жұмысымызда бұл атауды **көркемсөз стилі** деп атаймыз.

Сонымен, біз **тұрмыстық санаға сөйлеу тілі, ауызекі сөйлеу стилі; эстетикалық санаға көркемсөз стилі** қызмет ететінін түсіндік.

Қоғамдық сананың енді бір түрі кәсіппен, айналысатын шаруасымен,

² Профессор Нұргелді Уәли **публицистикалық стиль** терминінің орнына осы атауды ұсынған.

қазіргіше айтқанда, мамандықпен байланысты түрі – **кәсіби сана**. Шаруашылықтың бір түрін кәсіп еткендердің санасында сол кәсіпке қатысты ортақ түсінік, ортақ аялық білім, ортақ құндылықтары болады. Ортақ коммуникация кеңістігі, сөз машығы, сөз бірліктері, сөзсаптамы болады. Кәсіби сананың жарыққа шығуына **іскери стиль, кәсіби-іскерлік стиль** қызмет етеді. Өз ісінің шебері, өз ісінің мамандары көп болған халықта іскери стильдің түрлері де көп болады.

Сонымен, бұл айтылғандардан нені түсінеміз? Тілдің әлеуметтік қызметі кеңейген сайын сөздің мақсатты аудиторияға лайықталуы, мақсатты коммуникацияға қызмет етуі күшейеді. Осыған байланысты қоғамдық сана түрлеріне сай стиль түрлері пайда болады.

Халықта қандай сана басым болса, соған сай стиль түрі үстем келеді. Қай халықтың болмасын, алдымен тұрмыстық, эстетикалық және әлеуметтік-саяси санасы басым болған, осыған сай сөйлеу тілі, ауызекі сөйлеу стилі, көркем-сөз стилі және шаршысөз стилі алдымен пайда болған.

Бүгінде **функционалды стильдер** деп аталатын стиль түрлері осы қоғамдық қажеттіліктерден, сөйлеу тәжірибесі мен қарым-қатынас жасаудың кеңеюінен пайда болған [1, 390 б.]. Бұл ұғымның негізін салған академик В.В.Виноградов стилистиканың тіл стилистикасы, сөз стилистикасы және көркем әдебиет стилистикасы деген түрлерін шығарып, функционалды стильдерді сөз стилистикасының бір түріне жатқызған. Академик Рәбиға Сыздық сөздің мақсатына қарай айтылуын ескеріп, функционалды стиль терминінің қазақша атауы ретінде **мақсатты стиль** терминін ұсынған. Бұл – уәжді атау.

Бүгінде мақсатты стильдердің 5 түрі бар дейміз. Бұл – мектеп бағдарламасы мен филологиялық білім беруде әбден қалыптасып, еніп кеткен таптастыру.

Біріншісі, сөйлеу тілі, оның **ауызекі сөйлеу стилі** тұрмыста, күнделікті қарым-қатынаста қолданылады. Сөйлеу тілі коммуникативтік қызмет атқарады, адам мен адамның түсінісуіне, тіл табысуына, бірігіп іс атқарысуларына жәрдемдеседі, адамдарды жақындастырады, сондықтан ішкі агрессияны басады.

Сөйлеу тілі стильдерін адам басқа стиль түрлерінен бұрын, ешкімнің үйретуінсіз, тілдесетін ортасы арқылы табиғи түрде үйренеді. Сөйлеу тілі стилі сөзді дұрыс, орынды, айқын, нақты сөйлеумен, дегеніне жетіп сөйлеумен байланысты, сондықтан сөйлеу стилі мықты тұлғаға өзге стильдерді меңгеру оңай тиеді.

Эссе, шығарма жазғанда оның көркем тілмен жазылуы, метафора, эпитет сынды фигура, троп түрлерін қолдануы маңызды емес, ойының нақты, дәл болуы маңызды, ал бұл сөйлеу стилінің дұрыстығынан шығады.

Екіншісі, **шаршысөз стилі**. Шаршысөз атауына қандай ұғым қалай, қашан сыйдырылғаны туралы біз алдыңғы монографиямызда былай анықтаған

болатынбыз: «*Шаршысөз* – адамның өз ойын тыңдаушыға әсер ете алатындай, іс-әрекетке шақыра алатындай сөйлеуге мүмкіндік беретін, қарекет етуге итермелейтін, адамның өз болмысы мен білімін танытатын, сөйленіп тұрған тілге деген махаббат пен сүйіспеншілікті арттыратын сөз; көркем әдебиет, публицистикалық, ғылыми және іскери (кәсіби) сияқты мақсатты (функционалды) стильдердің бірі болып келетін, бүгінде қазақ тіл білімі дискурсында *шаршысөз стилі* деп аталатын сөйлеу машығы тудыратын сөз («речь» мағынасында) түрі. **А.Байтұрсынұлы** айтқан «ақыл ісінің – аңдаудың, нәрселердің жайын ұғу, тану, ақылға салып ойлаудың, қиял ісінің – меңзеудің, ойдағы нәрселерді белгілі нәрселердің тұрпатына, бернесіне ұқсату, бернелеу, суреттеп ойлаудың, көңіл ісі – түю, талғаудың» [2, 154-б.] синтезделген түрі.

Шаршысөз атауын «шаршы топ алдында сөйленген сөз» тіркесін универбтеу арқылы терминдік деңгейге көтерген, *public speaking*, *публичная речь* ұғымдарының қазақ тіліндегі атауы ретінде ұсынған ғалым – профессор **Нұрғелді Уәли** болатын. Ғалым шаршысөзді тұлғаның мамандығымен, кәсібімен, ұжымдағы қоғамдық тіршілігімен байланысты сөз өнері, шешендіктің бір түрі деп анықтаған [3]. Академик **Рабиға Сыздық** бұл терминді сәтті атау ретінде бағалап, өз зерттеулерінде ғылыми айналымға енгізді [4].

«Шаршы» сөзі – парсы тілінен енген (وسراچه [чаһарсу]) атау. Сөздің парсы тіліндегі «төрт қабырғасының ұзындығы тең төртбұрыш және төрт тарап, төрт жақ, төрт құбыла, төрт бағыт» мағыналары қазақ тілінде де сақталып келді. Бұл мағына *шаршы топ*, *шаршы топ алды*, *шаршы топта сөйлеу*, *шаршы топ алдында суырылу* сияқты тіркестер шегінде тұрақты қолданыла келе, «шаршы топ алдындағы сөз» бірлігінің негізінде қалыптасқан уәжді атау жасаған. Осылайша, шаршы топ бірін-бірі жақсы танитын бір елдің, ауылдың адамдары емес, төрт тараптан келген, өзара таныс емес, бейтаныс адамдардың бір жерге жиналуын білдіретін атау ретінде пайда болған, құрамы әртүрлі орта дегенді білдіретін ұғымдық атау болды» [5, 76].

Сөйтіп, қоғамдық-әлеуметтік санадағы ойды жарыққа шығаруға қызмет ететін шаршысөздің өзіне тән машығын **шаршысөз стилі**³ деп атаймыз. Шаршысөз сөз прагматикасы мен сөз коммуникациясына тіке байланысты. Шаршысөз аудиторияның ойын қалай өзгертемін, не оны әрекетке қалай итермелеймін деген оймен жарыққа шығады. Шаршысөз стилінде лакондық, ақпарат толықтығы, ақпаратты бере білу, айта білу тапқырлығы, риторикалық сауалдар, пікірлесу, әңгімелесу, эмоционалды бояуы, соған сай әсері бар дискурс болады.

Шаршысөз стилінің қызметі – тыңдаушыға әсер ету, қоғамдық өзгерістердің таңбалаушысы болу.

³ Ғылыми айналымда публицистикалық стиль деп аталады.

Шаршысөз стилінің басты тілдік белгісі – бағалауыштық лексиканың болуы. Бұл – адамның адамға деген қатынасын, әсерін сөз арқылы жүзеге асыру. Сондықтан шаршысөз стиліндегі мақалаларда, жазбаларда автор өте актив рөлде болады, автордың бейнесі анық көрініп тұрады. Шаршысөз стилін адам «ес біліп, етек жапқанда», қоғамдық-әлеуметтік істерге араласа бастағанда, түсінгенде меңгереді. Сөйленген, не жазылған шаршысөздерді жақсы түсінеді, әлеуметтік келелі тақырыптарда сөйлеп, жаза алады.

20 ғасыр басында публицистикалық стильде жазылған шығармаларды көсемсөз деп атаған екен. Сөздің талғаулысы, таңдаулысы ғана жазуға түсіріледі. Жазба тілге айналған ой жүйелі, айтары бар ой болады. Сол себептен сөздің көсемі болады деп қойылған атау болуы керек. Сондай-ақ мақала авторы белгілі тұлға, сөз ұстар азамат болуы және көбіне бір не екі адам болуы да себеп болған болар. Орынды атау.

Ақпараттық стиль пайда болды деп жатырмыз. Қазіргі ақпараттардың тасқыны заманында ақпараттық мәтіндердің өзіндік стилі бола бастағаны белгілі. Бұл стиль ресми-іскери стильге ғылыми деректер шаршысөз құралдары арқылы өрілген стиль болып табылады. Стиль ресми-ісқағаз стиліне жақын болған сайын сөз қысқарып, артық сөйлемдер екшеле түседі.

Сонымен, қазақ ұлтының денінің қоғамдық-әлеуметтік санасы билер институты, ру шежіресі, ауыл-елдің ішіндегі ахлақтық-дәстүрлі қатынастардың жария, ашықтығының арқасында жоғары болды дей аламыз. Оған ел ішіндегі даулардың, шешендік, билік сөздердің ұмытылмай, ғасырдан-ғасырға сақталып, жетуі дәлел. Осы қатынастарды таңбалаған тұрақты сөз тіркестері мен мақалдар, мәтелдер, атаулық тіркестер бұған дәлел.

Сондықтан шаршысөз стилі сөйлеу стилімен қатар, тіпті эстетикалық стильден гөрі кеңірек қызмет етті ме деп ойлаймыз.

Жазба тілдің дамуы мен орнығуы, жетілуінің арқасында ғылыми зерттеулер, ой-тұжырымдар, өнімдер, кітаптар, мәтіндер жазылды. Бұл өнімдерді жаппай қажет ететін көпшілік емес, қызығушылығы бар шағын топтар болуы заңды еді. Ендеше сол шағын топ түсіне алатын сала терминдері бар аялық білімі вербалданбаған мәтіндер, нақты, анық жазылуымен ерекшеленген мәтіндердің өзіндік сөйлеу, не жазу машығы пайда болды. Сөйтіп, ғылыми санасы қалыптасқан топтың жазу стилі **ғылыми стиль** болып шығады.

Ғылыми стиль ауызша және жазбаша түрде болады. Мысалы, дәріс оқығанда, конференция, семинар, дөңгелек үстелдерде сөйленген сөздерде ғылыми және шаршысөз стилдері аралас қолданылады. Сондай-ақ жалпы көпшілікке арналған ғылыми монографияларда да шаршысөз стилі араласа жазылады. Сондықтан ауызша ғылыми сөздер мен көпшілікке арналған ғылыми сөздердің ұқсастығы болады. Бірақ *ғылыми стильдің қызметі* – адамның ин-

теллектуалды санасын көтеру, *ғылыми стилдің тілдік белгісі* – стандарттар, штамптар, терминдердің орынды қолданылуы.

Ғылыммен айналысатындар, ғылыми тақырыпты түсінетіндер азшылық болады. Белгілі бір ғылым саласының мамандары ғана сол стильде сөйлейді, жазады және осы стильді меңгеруі міндетті.

Көркемсөз стилі⁴ эстетикалық сананың бейнесі болады дедік, жоғарыда. Қызметі – кісінің эстетикалық қажеттілігін өтеу, эстетикалық санасын көтеру, риза болу, ләззат алу, масайрау, рақаттану, демалу сезімін беру. Эстетикалық сананы көтеру – жақсылық жасауға, біреудің жақсылығын көруге итермелейді. Көркемсөздің тілдік белгісі - бейнелеп сөйлеу, сөзбен кескіндеу болып табылады. Жоғарыда айтып өткендей, қазақ даласында көркемсөз стилін түсінетіндер, қолданатындар аз болмаған.

Іскери стиль бүгінде қызмет бабындағы іскерлік қатынастарды реттеуге, жүйелеуге, оңтайландыруға қызмет етеді. Сондықтан бұл, негізінен, құжаттар қатынасы, стандартталған сөз тіркестері мен сөйлемдердің қатынасы болып келеді. Құжаттар тілі, кеңсе тілі деп аталатыны да сондықтан.

Кітаби тілдің төрт функционалды стиліне алдын ала дайындық керек, ал ауызекі сөйлеу стиліне дайындық керек емес.

Нәтижелер. Сонымен, 5 функционалды стиль 5 түрлі қоғамдық сана түрлеріне байланысты пайда болады. Олар:

тұрмыстық сана	↔	ауызекі сөйлеу стилі
эстетикалық сана	↔	көркемсөз стилі
саяси сана	↔	шаршысөз стилі
кәсіби сана	↔	іскери стиль
ғылыми сана	↔	ғылыми стиль⁵

Тілдің өміршендігі үшін сөйлеу стилінің, көркем сөз және шаршысөз стилінің сапасы, стильдік құралдардың жетілуі, ал қоғамдық сананың өсуі үшін осы стильдермен қоса ғылыми стиль мен іскери стильдің кеңінен саралана қолданылуы өте маңызды.

Қорытынды. Қоғамдық сана мен тілдің функционалды стильдік жүйесі өзара тығыз байланыста дамитын құбылыстар. Қоғамдық сананың түрлері – тұрмыстық, эстетикалық, ғылыми, кәсіби және әлеуметтік-саяси сана – тілдік қатынастың әлеуметтік-танымдық негізін айқындай отырып, функционалды стильдердің қалыптасуына тікелей ықпал етеді.

⁴ Ғылыми айналымда көркем әдебиет стилі деп аталады.

⁵ Діни сана діни стиль тудырды.

Ауызекі сөйлеу, публицистикалық, ғылыми, ресми-іскерлік және көркем әдебиет стильдері қоғамдық сананың осы түрлерінің өз саласында жарыққа шығуына көмектеседі.

Сөйтіп, қоғамдық сана тілдік стильдердің семантикалық, прагматикалық және құрылымдық ерекшеліктерін анықтаушы элеуметтік-рухани фактор ретінде көрінеді. Функционалды стильдерді қоғамдық санамен сабақтастықта қарастыру тіл мен қоғамның өзара әсерін кешенді түсінуге, стильдік жүйенің эволюциялық дамуын айқындауға мүмкіндік береді.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі

1. Қалиев Б. Тіл білімі терминдерінің түсіндірме сөздігі. – Алматы: «Сөздік-Словарь», 2005. – 440 б.
2. Байтұрсынұлы А. Алты томдық шығармалар жинағы. Тіл-құрал. – Алматы: «Ел-шежіре», – 2013. Т. III. – 384 б.
3. Уәли Н. Қазақ сөз мәдениетінің теориялық негіздері: филол. ғыл. докт... дисс. – Алматы, 2007. – 357 б.
4. Р.Сыздық. Ауызша дамыған қазақ әдеби тілі. Алматы: Ғылым, 2017. -242 б.
5. Күдерінова Қ.Б., Байтелиева Ж.Д. Қазақ шаршысөзі және жастар тілі – Астана: «USM Astana» ЖШС баспаханасы, 2023. – 202 б.
6. Гольдин В. Е. Сиротинина О. Б. Внутринациональные речевые культуры и их взаимодействие // Вопросы стилистики. – Саратов, 1993. – Вып. 25. С. 9-19
7. Стернин И.А. К теорий речевой культур носителей языка // Вопросы психолнгвистики. 2009. – № 7. С. 22-29
8. Сиротинина О.Б. Устная речь и типы речевых культур // Русистика сегодня. – 1995. – № 4. – С. 17-27
9. Крысин Л.П. Владение языком: лингвистический и социокультурный аспекты // Язык – Культура – Этнос / С.А. Арутюнов, А.Р. Багдасаров, В.Н. Белоусов и др. – М.: Наука, 1994. – С.66-78.
10. Фердинанд де Соссюр. Заметки по общей лингвистики. – Москва, «Прогресс», 2000.– 280 с.

К.Б. КУДЕРИНОВА

Институт языкознания имени Ахмета Байтурсынова

г. Алматы, Казахстан

(kuralai.kuderinova@gmail.com)

ОБЩЕСТВЕННОЕ СОЗНАНИЕ И СТИЛЬ РЕЧИ

Аннотация. В статье отмечается, что в основе разграничения функциональных стилей казахского языка лежат виды общественного сознания. Так, бытовое сознание порождает разговорную речь, в том числе разговорный стиль; эстетическое сознание – художественный стиль; социально-политическое сознание – публицистический стиль; научное сознание – научный стиль; профессиональное сознание – официально-деловой стиль.

Социализация и специализация языка в соответствии с этими видами общественного сознания формируют пять основных типов стилей. Автор доказывает, что разговорная речь реализуется в двух стилях – разговорном и нейтральном. Нейтральный стиль при этом является связующим звеном между разговорной речью и литературным языком и соответствует основным языковым нормам.

Автор называет публицистический стиль «ораторским стилем» и отмечает, что именно ораторский стиль, разговорный стиль и художественный стиль достигли высокого уровня развития в казахском обществе.

Ключевые слова: стиль, стилистика, система стилей казахского языка, общественное сознание.

K.B. KUDERINOVA

Akhmet Baitursunuly Institute of Linguistics,

Almaty c., Kazakhstan

(kuralai.kuderinova@gmail.com)

PUBLIC CONSCIOUSNESS AND SPEECH STYLE

Abstract. The article notes that the division of the functional styles of Kazakh language is based on different types of social consciousness. Thus, **everyday consciousness** gives rise to spoken language, including the conversational style; **aesthetic consciousness** generates the literary (artistic) style; **socio-political consciousness** forms the publicist's style; scientific consciousness underlies the

scientific style; and **professional consciousness** gives rise to the official-business style.

The socialization and specialization of language in accordance with these types of social consciousness form the five main functional styles. An author argues that spoken language is manifested in two styles — conversational and neutral. A neutral style serves as a bridge between everyday speech and the literary language, and corresponds to the basic language norms.

The author refers to the publicist's style as the **oratorical style** and emphasizes that oratorical, conversational, and literary styles have reached a high level of development in Kazakh society.

Keywords: style, stylistics, stylistic system of the Kazakh language, social consciousness.

References

1. Kaliyev, B. *Explanatory Dictionary of Linguistic Terms*. – Almaty: “Sozdik-Slovar,” 2005. – 440 p.
2. Baitursynuly, A. *Collected Works in Six Volumes. Language Tool (Til-Qural)*. – Almaty: “El-shezhire,” 2013. Vol. III. – 384 p.
3. Uali, N. *Theoretical Foundations of the Culture of the Kazakh Word: Doctoral Dissertation in Philology*. – Almaty, 2007. – 357 p.
4. Syzdyk, R. *The Kazakh Literary Language Developed Orally*. – Almaty: Gylym, 2017. – 242 p.
5. Kuderinova, K.B., & Baitelieva, Zh.D. *Kazakh Oratory and the Language of Youth*. – Astana: “USM Astana” LLP Printing House, 2023. – 202 p.
6. Goldin, V.E., & Sirotinina, O.B. *Intranational Speech Cultures and Their Interaction*. // *Questions of Stylistics*. – Saratov, 1993. – Issue 25. – P. 9–19.
7. Sternin, I.A. *Toward the Theory of Speech Culture of Native Speakers*. // *Questions of Psycholinguistics*, 2009, No. 7, pp. 22–29.
8. Sirotinina, O.B. *Oral Speech and Types of Speech Cultures*. // *Russian Studies Today*, 1995, No. 4, pp. 17–27.
9. Krysin, L.P. *Language Proficiency: Linguistic and Sociocultural Aspects*. In: *Language – Culture – Ethnos* / S. A. Arutyunov, A. R. Bagdasarov, V. N. Belousov et al. – Moscow: Nauka, 1994. – pp. 66–78.
10. Ferdinand de Saussure. *Notes on General Linguistics*. – Moscow: “Progress,” 2000. – 280 p.

Автор туралы мәлімет:

Күдерина Кұралай Бимолдақызы – филология ғылымдарының докторы, профессор, Ахмет Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институты директорының орынбасары, Алматы қ., Қазақстан

Сведения об авторе:

Кудеринова Куралай Бимолдаевна – доктор филологических наук, профессор, заместитель директора Института Языкознания имени Ахмета Байтурсынулы, г. Алматы, Казахстан.

Information about the author:

Kuralai Kuderinova Bimoldakyzy – Doctor of Philology, Professor, Deputy Director of the Akhmet Baitursynuly Institute of Linguistics, Almaty c., Kazakhstan.

XҒТАР 17.01.39

¹Г.Т. ОСПАНОВА, ²А.Т.ОҢҒАРОВА

^{1,2} Өл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті,
Алматы қ., Қазақстан

^{1,2} (e-mail: Maryama140870@gmail.com, aselek.258@gmail.com)

ТІЛ – ЭТНОМӘДЕНИ ҚҰНДЫЛЫҚ

Аңдатпа. Мақалада адамның өмір жолы – бұл белгілі бір қоғамда жеке тұлғаны қалыптастыру және дамыту процесі екені көрсетіледі. Сонымен қатар, ол адамның тарихи оқиғаларға, тәрбиелеу тәсілдерінің эволюциясына, өмір салты мен қарым-қатынас жүйесінің өзгеруіне, сондай-ақ құндылықтар жүйесі мен өмірлік бағдарларға тәуелді екені атап өтіледі. Өмірлік бағдар – бұл адамның өміріндегі мақсаттар мен мағыналар. Бұл жағдайда адамның тіршілігі этносоциомәдени кеңістікте жүзеге асатыны аталынады.

Әр этномәдениеттің өзіндік ерекшелігі – оның құрамдас бөліктерінде. Мысалы, тіл, дәстүрлер, нормалар, мұралар ұрпақтан-ұрпаққа этностың жинақталған тарихи-мәдени тәжірибесі ретінде беріледі. Бұл компоненттер адамның заттық және әлеуметтік әлемді түсінуі мен өзгерту қабілетін қалыптастыруда маңызды рөл атқарады.

Қазіргі әлеуметтік-мәдени жағдайда этномәдениеттің әлеуеті қоғамды шоғырландыру, елдің біртұтас әлеуметтік кеңістігін сақтау, этноұлттық шиеленістер мен қақтығыстарды жеңу, этникалық мәдениеттердің теңдігі,

сондай-ақ жеке тұлғаны әлеуметтендіру, оның қалыптасуы мен өзін-өзі жүзеге асырудың мағыналық негіздерін анықтау үшін жан-жақты әрі тиімді түрде қолданылуы мүмкін.

Этномәдениетті зерттеушілер дәстүрлер, әдет-ғұрыптар, мінез-құлық нормалары, әлеуметтік өзара қарым-қатынастар және басқа факторлар негізінде қалыптасатын халықтың материалдық және рухани мұраларының кешені ретінде түсіндіреді.

Сонымен қатар этникалық өркениеттер тек дәстүрлі өмір формалары ғана емес, сонымен қатар табиғатпен және қоғаммен қарым-қатынасты реттейтін архетиптер мен құндылықтар жүйесі болып табылады.

Бұл мақала мемлекеттік тілді оқытудағы басым бағыттардың бірі ретінде этносаралық өркениетті қазақ тілін дамыту тірегіне айналдырудың ғылыми және практикалық жолдарын зерделеуге бағытталған.

Автор Қазақстандағы жер атауларының жекелеген деректерін арғы замандар, «Авеста» жәдігері тілімен сабақтастыра қарау бағытында бірнеше сөздің этимологиясын қисындайды. Мұндағы мақсаты – қазақ тілінде сақталған этномәдени негіздерді, яғни ата-бабамыздан қалған материалдық, рухани және әлеуметтік мұраларды тану және қолдану, оны қазіргі қоғамда жандандыру әрі болашақ ұрпаққа жеткізу қажеттілігін негіздеу. Бұл тұрғыда, әсіресе, мемлекеттік қызметкерлердің кәсіби біліктілігі мен мәдени жауапкершілігі ерекше маңызға ие екені көрсетіледі.

Түйін сөздер: құндылық, тіл, халық, этномәдени, мәдениет, дәстүр, салт, ұлт, лингвистика, сөз өнері, қарым-қатынас, жазушы.

Кіріспе. Этномәдени құбылыс тек жекелеген салт-дәстүрлер мен ғұрыптық ерекшеліктер шеңберінде ғана емес, жалпыадамзаттық құндылықтармен тығыз байланыста қарастырылады. Адам баласының күнделікті тіршілігінде қастер тұтатын дүниелерінің барлығы – оның дәстүрлік жүйесінің айнасы. Белгілі бір ұлт аясында бұл жүйенің тірек элементтері – тіл, дін, діл. Қазақ халқы үшін туған жер, атақоныс – ерекше қасиетті ұғымдар. Осыған орай жер-су атаулары қазақ мәдениетінде өзгеше құндылықтық мәнге ие.

Ғабит Мүсіреповтің тұжырымдауынша: «Қай халықтың болса да қоғамдық өсу-өркендеу жолында көтеріле алған биігі мәңгілік болып ана тілінде сақталып отырады... Ана тілі дегеніміз – сол тілді жасаған, жасап келе жатқан халықтың баяғысын да, бүгінгісін де, болашағын да танытатын, сол халықтың мәңгілігінің мәңгілік мәселесі» [1, 290]. Ал Абайдың «Көңілдегі көрікті ойдың айтылуы келіспесе, түкке тұрмай қалады» дегенін негізге алсақ, сөзді дұрыс, орнымен қолдану – ойдың толық әрі әсерлі берілуінің кепілі.

Әдістеме және зерттеу әдістері. Зерттеудің әдіснамалық негізінде сипат-

тау, жинақтау және салыстыру әдістері жатыр. Көркем әдебиет тілін талдауда әрбір сөздің тұрпаттық ерекшелігін, дыбыстық құрылымын, стилистикалық жүктемесін сақтау маңызды. Жазушы тілінің байлығы жаңадан сөз ойлап табуда емес, халық тіліндегі бар байлықты шебер пайдалана алуында.

Сөздің тұрпаты мен ырғақ жүйесі – көркем мәтіннің ішкі құрылымының ажырамас бөлігі. Мысалы, дауысты дыбыстар мен буындарды бұзу сөйлемнің табиғи ырғағына кедергі келтіреді. Бұл – ат жорғалап келе жатып кенет шабысқа көшкендей, яки желіп келе жатып сүрінгендей әсер қалдырады. Демек, тілдік ырғақ – авторлық стильдің өзегі.

Талқылау және бақылау. Тіл тарихы – әдебиет тарихының негізі. Әдебиет мәтініндегі тілдік қолданыстар – уақыт пен кеңістікке тән мәдени кодтардың бейнесі. Зерттеуде Шерхан Мұртаза, Қабдеш Жұмаділов, Асқар Алтай, Думан Рамазан, Нұрғали Ораз сынды қаламгерлердің прозалық шығармаларындағы тілдік ерекшеліктер, сөз қолданыс тәсілдері мен сөзжасам тәжірибелері сараланды. Мәселен, Қабдеш Жұмаділовтің «Құзғынның өлімі» әңгімесінде қазақтың көркем тілі оралымды әрі өлшемді қолданылған. Автор тілді қажет кезінде үнемдеп, орнымен жұмсайды, ал кей тұстарда – еркін, кең тыныспен «шашып-төгіп», көркемдік қызметке бағындырады. «Құзғынның шалғысы қысқа, доғал қанаттары» сияқты тіркестер оқырманның көкейінде көзге көрінер бейнеге айналады. Бір кездегі көмірдей жылтыраған қанаттар мен құйрықтың енді бозаң тартқан көрінісі – уақыттың өтуі мен құзғынның кейіптік өзгерісін сипаттайды.

«Жер бедері күңгірт тартып, жем қарасы көрінбесе, аспанға көтерілгенде не бітіресің?» деген сөйлем – лексикалық дәлдік пен мағыналық тереңдіктің үйлесімді үлгісі.

Жем қарасы. Бұл – авторлық тіркес. Жазушы жанынан тапқан ұтымды ұғым. Қарасы сөзі жанды затқа тиесілі. Құзғын жеміне қатысты жем қарасы атаулы тіркесі ұтымды. Жазушы кәрі құзғынға «ой ойлатқанда», қанатын сабаулай қаққысып аспанға көтергенде де ұлттық ұғым, астарында тарих, этностың тұрмыс ерекшелігі, көшпендінің өміртанымы тұнған сөздерді, ұғым, атауларды сақтықпен сайлап, орнымен жұмсап отырады.

Сабаулай қағып – қазақтан басқа білмейтін, қазақтан басқа көрінісін көзімен ұғына алмайтын әрекет, шапшаң динамика, жердегі жүн сабайтын құралдың көктегі әрекетте де кәдеге жарауы. Көркем шығарманы оқушы рецепция барысында мәтіннің поэтикалық бейнелілігі мен көркемдік құрылымы белгілі бір деңгейде эстетикалық әсер береді. Алайда кейде шығарманың жалпы композициялық тұтастығына сәйкес келмейтін немесе орынсыз қолданылған тілдік бірліктер кездесуі мүмкін. Мұндай тұстарда оқырман қабылдау үдерісінде кідіріс жасайды. Бұл құбылыс жазушының өзіндік стильдік ерек-

шелігімен байланысты. Әсіресе қазақ әдеби тілін терең меңгерген, көркемдік дәстүрді жалғастырушы ірі қаламгерлердің кейбір қолданыстары оқырман назарын ерекше аударып, қабылдау динамикасына ықпал етеді. «Тек бір нәрсеге ат қоймай, айдар тақпай жүрмейтін қазақтар: «құзғын мың жасайды» деп есептейді. Заты, осы сөзде жан бар дейтініміз: мына құзғынның **әке-шешесі** (астын сызған – Г.О.) – сонау Шыңғыс хан заманын өз көзімен көргендер». Құзғынның **әке-шешесі** болатыны рас. Бірақ осылай атала ма? Құстың тұқым-тұяғына қатысты атауларды білу керек екен. Жазушы тілінде жергілікті тіл ерекшеліктері ұтымды қолданысқа түседі. Сондайда сөзге сілтеме түсінігін бергеннің артығы жоқ сияқты. «Қоян неден секем алды екен деп, құзғын қалықтай айналып, сол маңайды тағы бір сүзіп шықты. Жерде **сөдегей** (астын сызған – Г.О.) ештеңе байқамайды». Осындағы **сөдегей** сөзін қазақ тілінің түсіндірме сөздігінен таба алмаймыз. *Көк серісі бүркіт, ақсүйек құстар, зипа бойын, көк мұхиты, қанат суытты, көліктің көзі* жазушы туындыларындағы тапқыр теңеулер, оралымды сөз айшықтаулар туралы арнайы мақала жазуға болады. Осындай «қазына» қазақ сөзінің құнын қорғап келе жатқан кәнігі жазушылардың қай-қайсысында да қойма-қойма.

Тақырып ауқымында қазіргі әңгіменің тілдік этномәдени мұралар тұрғысынан саралануы дәстүрлі түрде көркем туындының тілдік сипаты, сөз қолданыс ерекшеліктері, сөз айшықтары мен сөзжасамдық бағыттар негізінде жүргізіліп келе жатқаны белгілі. Тілдің этномәдени құндылықтар контекстінде қарастырылуы осы бағыттардың барлығын да қамтиды және олардың өзара байланысын ашуға мүмкіндік береді. Мақалада қазақ тілінің этномәдени дәстүрлер жүйесіндегі орны мен қызметін лингвистикалық әдістермен талдау мақсаты қойылмаған. Керісінше, қазіргі көркем прозадағы тілдік құралдардың қолданылу заңдылықтарын, олардың көркемдік өрісін, стилистикалық мүмкіндіктерін және этномәдени мазмұнмен байланысын сипаттау ниетінде жазылған. Зерттеуде осы саладағы өзекті және проблемалық жайттарға назар аударылады, жекелеген пайымдаулар ұсынылады. Осы орайда автор белгілі бір ғылыми тұжырымдар жасауға емес, бағыт-бағдар беретін байқаулар мен байыптаулар жасауға ұмтылғанын ескертеді. Жоғарыда өзектілігіне ден қойып, тілге тиек еткен мақаламыздың соңғы түйін сөзі тағы да ортақ мүддеде тоғысатын сөз деп таптық. «Түптеп келгенде айтарымыз, Қазақстандағы әрбір басқан қадамының астында, күнделікті сөйлеп жүрген сөздің астарында тарих сөйлеп жатыр» [3, 83]. Ұлттың бірегей болмыс, тарихи жады сәулеленіп тұратын қазақ этносының әр сөзі қорғауды, қастерлеуді, орнымен жұмсауды міндеттейді. Сол мәнде әдеби шығармадағы қазақ тілі «қазақша сөйлеп» жүрме деген мәселе өзекті. Ғабит Мүсірепов өзінің әйгілі «Авгейдің ат қорасынан бастайық» мақаласында айтқанындай, жөнсіз сөзге барудан аман ба дегендей

сауалдың қойылуы орынды. Қазақ әдебиеті ғасырлар бойы ұлттық тілдік қордың асыл қоймасы, берік қорғаны, сақтаушысы болып келеді. Қазірде осыдан 20-30 жыл, одан әрі 40-50 жыл бұрынғы күнделікті өмір айналымында жатық та жарасымды, сыйымды көрінетін тілқолданыс, ұғым атауларының сөйлеу тілінен шеттеп, өгейсіп, қолданыс аясы ендігі жаңа тұрмыс стандарттарына «сәйкес келмей» қағаберіс, қақпайланып, ұмытылып, жоғалып бара жатқанын сезінеміз. Білеміз. Өмір сәулесін бар нұрымен қармауға қарымы жетіп-артылатын сұңғыла, сұлу тіл күнделікті 10-20 сөздің тасасында қалып отыр. Пандемия кезеңінде әлеуметтік шектеулерге байланысты адамдар арасындағы коммуникация формасы өзгерді. Әлеуметтік желінің «шала-шарпы», аннан-мұннан бір шалған «жедел» тілі өтімді түсіп отыр.

Нәтижелер. Жиырмасыншы жылдардың ішінде әдебиетімізге «қайдам» деген сөз кірді. Қазір ол көп жазушылардың еңбектеріне кіріп алыпты. Тіпті орыс геройларына «қайдам» деген сөз беретін жазушыларымыз да бар» [1, 292]. Сөз зергері Ғабит Мүсірепов қазақ жазба тіліне «жапатармағай» еніп жатқан көп қолданысқа жақтырмай қарайды. Тіл байыту болса қуанар еді. Тілбұзар қолданыстарға тіксінеді. «Берірек келе – жазира, салиқалы, салауатты жыр, музыкалық хабар, қоғамы, «сыни пікір», «мақамшылық өнері» деген жаңылыс алынған сөздер қосылып келеді. Жазира – араб тілінде «арал» деген сөз. Оны біздің жазушылар гүл бақшалы жер үйек мағынасында алып жүр. Бұл дұрыс емес. Салиқалы деп мақтау үшін алдымен осы сөздің «салиқа» деген түбірі немесе соны білуіміз керек. Ондай түбір табылар емес. Ал салиқалы деген сөздің өзін алсақ, бұл бір Шахмет мархұм айтқандай – ухам сомнение, құлаққа жағымсыз, мағынасыз сөз. «Салауатты жыр» – тіпті өрескел алынған. Біз молдадан оқып жүрген кезімізде бейсенбі күні салауат айтқызатын:

«Қайрауат, уа қайрауат.

Бір Алладан шафағат.

Алламызға мүнәжат,

Пайғамбарға салауат...»

Сол салауат енді көркемдік түсінік орнына алыныпты. Поэзияның көркемдігін бағалау үшін салауатқа жүгірудің түк орны жоқ» [1, 292].

Ғабит Мүсірепов орнымен қолданбаса, сөз бұзылатынына он-сан мысал келтіреді.

«Кейбір жазушыларымыз «содан соң» деген толық қанды, айқын мағыналы сөзімізді кескілеп-турап «сосын» деп жазады. Бұларынан жаңа ұсыныс туып тұрған жоқ. Бұрынғы бір дұдамалдау ұғынысты аша түсу де жоқ, мағынасы айқын сөздің тұрпатын бұзу ғана бар. Осы «сосын» Әбдіжәмілде көп. Асқар Сүлейменовте аяқ алып жүргісіз. Мұзафарда да баршылық. Тіліміздің қорында бар сөздерге жаңа мағына беру жолындағы табыстарымызға мен

Ісләм Жарылғаповтың «көрермен, оқырман, аялдама» деп қосқандарын орынды да орнықты көремін. Мұхтар Мағауиннің «ірінді суы» да сондай, белгілі түсініктің мағынасын дәл береді» [1,294]. Жанашыр ел тұлғасы толып жатқан сөз қолданыс, түпкі ұғым тұрғысында кең талқыға тартқан мәселелер қазірде де өзекті. Замандас қаламгерлер мен кейінгі буынға байланысты мәнді тұжырымдар әдебиеттануда үздіксіз қарастырылып отырады. Оралхан Бөкейдің жазудағы бағытына оң баға бере отырып, тіл қолданыста назарға алып отыруы керек тұстарын ескертеді.

Ғабит Мүсірепов өзінің әйгілі «Авгейдің ат қорасынан бастайық» атты өзекжарды «мақаласында тілдің ұлттық құндылық, мәдени мұра мәнінде қорғалуы, сақталуы, бұзылмауы, бұрыс айтылмауы тұрғысында өз уақытында көзге шыққан сүйелдей болған көкейкесті мәселелерді күн тәртібіне қойған болатын. Тіл байыту бағытында, термин сөздердің дұрыс қазақшалану міндетіндегі ұсыныс-байламдары қазірде де аса өзекті.

Әлеуметтік желі қазақ тілінің жаңа дискурстық кеңістігін қалыптастырды.

Тіл сақшысы, тілдік қордың қазына кілтін ұстап отырғандардың ішіндегі ең жауаптысының бірі – жазушы. Қазірде әдеби мұрада қалған сұңғыла қазақ тілін күнделікті айналымда ұстап отырған қазақ қаламгерлерінің аса сақ, аса жауапты миссияда мүлт кеткен жерлері де болып тұрады. Бұл да этномәдени құндылықтардың қазіргі қазақ әңгімесіндегі көркемдік шешіміне тікелей қатысты мәселе. «Шығарманы лингвистикалық тұрғыдан қарау барысында тілдің эстетикалық әсеріне талдау жасау барысында ғана ол әдебиеттанудың сипатына, әдебиеттанудың қажеттіліктеріне ие болады, яғни қысқаша айтқанда стилистика болады...» Белгілі әдебиеттанушы Дандай Ысқақұлы «Қазақ тілі – қазақ халқының жүрегі» атты мақаласында қазақ тілінің мәртебесі, Ататүрік түрік тілін қалай қастерледі деген мәселелерге ден қоюдың өзектілігінде ой тарқатады. «Осы жерде Ататүріктің мына бір сөздері ойға оралады: «Түркия Республикасын құрған – түрік халқы, түрік ұлты. Түрік ұлты деген сөз – түрік тілі деген сөз. Түрік тілі – түрік ұлтының қасиетті қазынасы. Өйткені түрік ұлты өткендегі шексіз бақытсыздықтардың ішінде өзінің адамгершілігінің, дәстүрінің, естеліктерінің, мүдделерінің, қысқасы бүгін өзін ұлт ретінде қалыптастырған барлық қасиетті тілінің арқасында сақталғанын көріп отыр. Түрік тілі – түрік халқының жүрегі, ақыл-ойы». Бізде де мәселеге осылайша келуіміз керек. Ататүрікше айтқанда, Қазақстан мемлекетін құрған – қазақ халқы, қазақ ұлты. Қазақ ұлты деген сөз – қазақ тілі деген сөз. Қазақ тілі – қазақ ұлтының қасиетті қазынасы. Өйткені қазақ ұлты өткендегі шексіз бақытсыздықтардың ішінде өзінің адамгершілігінің, дәстүрінің, естеліктерінің, мүдделерінің, қысқасы бүгін өзін ұлт ретінде қалыптастырған барлық қасиетті тілінің арқасында сақталғанын көріп отыр. Қазақ тілі – қазақ ұлтының қасиет-

ті қазынасы. Сондықтан да Қазақстанды өзінің ұлттық мүдделерін қорғайтын мемлекет ретінде құрған қазақ ұлты екендігі мойындалып, оның тілі төрге шығып, салтанат құрмайынша, еліміз өркендеп, ұлттық рухани құндылықтар негізінде ұлттық мәдениетіміз, әдебиетіміз дами қояды дегенге сене қою қиын; мен өзім сенбеймін» [2,391]. «Қазақ тілі – Қазақстан Республикасының мемлекеттік тілі. Қазақ тілі осы елдің түпкілікті иегері және атауын беріп отырған қазақ ұлтының ана тілі болып табылады. Сонда қазақ тілінің әлеуметтік-лингвистикалық қызметіне, ендігі ретте тек қазақ этносының ғана емес, Қазақстанда тұратын барлық этностардың құндылығы болатындай аксиологиялық жүйені құрау міндеті де соған бағытталған қызмет атқаруы керек» [3,80]. Бұл мақала мемлекеттік тілді оқытудың кезеңдерінің басты бағыттарының бірі – этносаралық өркениетте қазақ тілін дамытудың негізгі тірегі етіп алудың ғылыми және тәжірибелік жолдарын сақтау бағдарламаларына орай жазылған. Бұл бөлек қарастыруды қажет ететін мәселе. Осы мақалада автор келтірген Ахмет Байтұрсынұлының тілге қатысты айтқан тоқтамы төңірегінде қазіргі қазақ әңгімелері ұлттық құндылық — Ана тілімізді ұқсатып айтып отыр ма деген мәселе бойынша нақтылы қаламгерлер туындыларын саралап көруге тура келді. «Тілдің міндеті – ақылдың аңдауын аңдағанынша, қиялдың меңзеуін меңзегенінше, көңілдің түюін түйгенінше айтуға жарау. Айта алатын адамы табылса, тіл шама-қадырынша жарайды. Бірақ айта алатын адам табылуы қиын» (Ахмет Байтұрсынұлы). Мақала авторы Н.Ж. Құрманды толғандырған мына бір түйткілді жай қазіргі қазақ әдеби тіліне, көркем әдебиет стиліне де аса қатысты деуімізге болады. «Бұл күнде мемлекеттік қызметшілердің өз қызметтерінде қазақ тілін мол байлығымен, қалыпты стильде, орыс тілімен тең дәрежеде қолдана алмауы үлкен сұрақтар туғызып отырғаны аян. Бұл, бір жағынан, үлкен әлеуметтік-лингвистикалық мәселе, екінші жағынан, қазақ тілінің этномәдени бай мұрасының жаңа заман қызметін атқара алмай жатыр ма деген сұрау туғызатын этнопсихоллингвистикалық мәселе болып табылады. Қазақ тілінің бай әрі толыққанды жүйе ретінде өзінің ішкі (интралингвистикалық) мүмкіншіліктерімен қабысуына ұмтылатыны белгілі» [3,51]. Автор осы бағытта айрықша мәнді бір құбылысқа тоқталып өтеді. «Ендігі басты да бірегей міндет – қазақ тілінің мемлекеттік тіл ретінде мемлекеттілігімізді танытатын аса маңызды атрибутына шынайы айналуы қажетті барлық шараларды атқару. Аталған жүз тараулы шарттың әрқайсысын санамалап таратып, олардың орындалуын әдістері мен әдістемелік тұтас жүйесін анықтап, жолға түсіру – ғылыми тұрғыдан зерттеліп, тәжірибелік тұрғыдан өмірдің сан саласына енгізілуін талап ететін, сол үшін қолдан келген күшті аянбай сарп ететін зор жұмыс. Бірақ сол зор жұмыс тегіс атқарылмаса, кезінде дүниені дүрілдетіп тұрғанымен, көптеген дамыту шарттары орындалмаған

себепті жойылып, тарихтың шаңына батып кеткен тілдердің қатарына түсу қаупі бар екендігін де санамызға айқын етіп жазып алуымыз керек. Қазақ тілінің жер астында қанша жатса да, табылғанда сол қасиетін қазіргі ақпараттық-коммуникациялық технологиямен тікелей байланыстырудың тиімді жолдарын табудан үміт ете отырып, айтуымыз керек. Ол – қазақ тілінің кумулятивтік қызметінің әлі де болса жүрегі дүрсілдеп атқарып отырған қызметі.

Құдайберген Жұбанов қазақ тілін зерттеу барысында геологиядағы палеонтологиялық әдісті үлгі ретінде ұсынған болатын.

Оның пайымдауынша, егер тілге осы тәсілмен қарасақ, онда жазба тілден бұрын ауызекі сөйлеу тілінде сақталып қалған, сан мыңжылдықтар қойнауынан жеткен мәдени, тарихи, психологиялық және философиялық қабаттарды тануға мүмкіндік бар [4, 30]. Қазақ даласын Құдіретті күштің рақымы кеңінен жауған мекен деуге негіз бар. Бұл жер – адамзат өркениетінің бастау бұлағы, дүниенің жарығын діни таным тұрғысынан әлемге таратқан рухани орталық ретінде қарастыруға болатын киелі кеңістік. Мұндай пайымдарды растайтын айғақтар жетерлік: олар – мүлгіп жатқан көне қорғандар, әлі ашылмаған, шөп басып қалған қыраттар мен шатқалдар, сондай-ақ бабалардың ізі қалған тау-тасты мекендер. Сонымен қатар бұл – қазіргі қазақтар қолданатын сөйлеу тілінде көрініс тапқан ежелгі тілдік құрылымдар [5, 81]. Автор Қазақстандағы кейбір жер атауларының арғы тегі мен «Авеста» мәтіндеріндегі көне тілдік бірліктермен сабақтастығын қарастырып, бірнеше сөздің этимологиясына назар аударады. Мақсаты – қазақ тілінде сақталған этномәдени кодтарды, яғни ата-бабадан жеткен материалдық, рухани және әлеуметтік құндылықтарды танып-біліп, оларды бүгінгі өмірде қолдану қажеттігін негіздеу. Автор бұл игіліктерді болашаққа жеткізу жолында әсіресе мемлекеттік қызметшілердің терең біліктілігі мен ұлттық жанашырлығын басты шарт ретінде атайды. Бұл ойды тек мемлекеттік қызмет саласына ғана емес, жалпы әрбір саналы азаматқа, оның ішінде қазақ сөз өнерінің өкілдеріне де қатысты деп қарастыруға болады. Қазіргі жаһандану жағдайында ұлттық болмысты сақтау – күн тәртібіндегі басты мәселе. Бұл тұрғыда тілдің орны айрықша. Тіл – халықтың тарихи жады, рухани байлығы, өмір сүру формасы мен таным әлемін бейнелейтін іргелі этномәдени құндылықтардың бірі. Қазақ халқының ғасырлар бойы қалыптасқан мәдени тәжірибесі, дүниетанымы, өмір салты мен салт-дәстүрлері – барлығы да тіл арқылы ұрпақтан ұрпаққа жалғасып келеді.

Этномәдени құндылықтар – ұлттың тарихи даму үдерісінде жинақталған рухани, мәдени және әлеуметтік тәжірибенің көрінісі.

Ал тіл – осы құндылықтарды жинақтап, жеткізетін негізгі құрал.

Бұл тұжырымды тіл философиясында Эдвард Сепир мен Бенджамин Уорфтың «Сапир – Уорф гипотезасы» теориясы да қуаттайды.

Олар тілдің адам санасының қалыптасуына, дүниетаным мен ойлау жүйесінің құрылуына ықпал ететінін ғылыми тұрғыдан дәлелдеген [6]. Тіл арқылы белгілі бір этностың салт-дәстүрі, наным-сенімі, тұрмыс-тіршілігі, туыстық жүйесі мен тарихи жады бейнеленеді. Бұл – тілдің тек коммуникативтік емес, сонымен қатар мәдени-танымдық қызметін де нақтылай түсетін маңызды аспект.

Қазақ тілі – ғасырлар бойы қалыптасқан, бай фразеологиялық, лексикалық, прагматикалық қорды иеленетін ұлттық тіл. Этнолингвистикалық зерттеулерге сүйенсек, қазақ тіліндегі мақал-мәтелдер, тұрақты тіркестер, туыстық атаулар, жер-су атаулары ұлттық болмысты танытады. Мысалы, «Жеті атаңды біл», «Атадан бала туса игі, ата жолын қуса игі» деген мақалдар ұлттық тәрбиенің мәнін тіл арқылы жеткізсе, «қайын ене», «нағашы», «бөле», «балдыз» тәрізді туыстық ұғымдар – қазақ халқының отбасылық-әлеуметтік құрылымын көрсететін ерекше тілдік бірліктер. Ғалым Ә.Т. Қайдардың еңбектерінде тіл мен мәдениет байланысы терең зерттеліп, қазақ тілінің этнолингвистикалық табиғаты кеңінен ашылған. Ол этнолингвистиканы «тіл арқылы ұлттың рухани әлемін тану тәсілі» деп сипаттайды [7].

Қорытынды. «Аксиология» ұғымы философиялық, психологиялық және педагогикалық термин ретінде ұзақ жылдар бойы ғылыми айналымда қолданылып келеді. Бұл ұғымның шығу тегі, семантикалық құрылымы мен теориялық мәнін саралап, жүйелі түрде талдауға бағытталған зерттеулер үздіксіз жүргізіліп келе жатқанын атап өткен жөн. Соңғы 33 жылдан астам уақытта, әсіресе Кеңес Одағы ыдырағаннан кейінгі кезеңде, бұрынғы одақтас республикаларда – түрлі ұлттар мен этностардың қатысуымен мәдениеттану, әдебиеттану, саясаттану, философия, психология және педагогика салаларында аксиологияға қатысты кешенді, пәнаралық сипаттағы зерттеулер кең ауқымда жүзеге аса бастады.

Бұл үдерістің жедел қарқын алуы мен ғылыми кеңістікте орнығуы – этномәдени құндылықтардың адамзаттық өркениеттегі орны мен рөлін, сондай-ақ олардың әлемдік өркениеттің тарихи арналары мен дәстүрлі іргелі бағыттарымен байланысын дәлелдейтін маңызды көрсеткіштердің бірі.

Тіл – ұлттың этномәдени коды, рухани тірегі. Ол арқылы халықтың болмысы, өмір салты, танымы, тәрбие жүйесі, эстетикалық талғамы көрініс табады. Ғылыми теориялар мен практикалық дәлелдер көрсетіп отырғандай, тіл – этномәдени құндылықтардың өзегі болып табылады. Сондықтан ана тілді сақтау, оны дамыту мен ұрпаққа үйрету – ұлттық мұраны сақтау мен келешек ұрпақтың рухани тұрақтылығын қамтамасыз етудің басты шарты.

Қорыта айтқанда, тіл – ұлттың төл болмысы мен этномәдени бейнесінің көрінісі. Ол арқылы халықтың салт-дәстүрі, тарихы, діні, дүниетанымы, өмір

сүру салты, тіпті мінез-құлқы танылады. Тілді сақтау – ұлттың рухани тәуелсіздігін сақтау. Сондықтан да ана тілімізді қастерлеу, оны үйрену мен дамыту – әрбір азаматтың қасиетті борышы.

«Тілі жоғалған халық – өзі де жоғалады» деген қанатты сөз ешқашан өз маңызын жоғалтпайды. Тіліміз тірі болса – мәдениетіміз де тірі, рухымыз да асқақ болары анық.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі

1. Қазіргі әдебиеттегі жалпыадамдық құндылықтар. – Алматы: «Evo Press», 2014. – 408 б.
2. Ысқақұлы Д. Рухани толғамдар: зерттеулер. – Алматы: «Қаратау КБ» ЖШС, «Дәстүр», 2015. – 404 б.
3. Құрман Н.Ж. Қазақ тілін оқытудың этномәдени және әлеуметтік-лингвистикалық мәселелері // Вестник Карагандинского университета. Серия «Филология». – №3(83). – 2016.
4. Жұмалиев Қ. Әдебиет теориясы. Орта мектептің жоғары класстарына арналған құрал. – Алматы: Мектеп, 1969. – 244 б.
5. Жұмаділов Қ. Он екі томдық шығармалар жинағы. – Алматы: Қазығұрт, 2004. – 277 б.
6. Сепир Э., Уорф Б. Тіл, мәдениет және ойлау // Язык и мышление. — М., 1993.
7. Қайдар Ә.Т. Халық даналығының тілдік табиғаты. — Алматы: Ғылым, 2004.

¹Г.Т.ОСПАНОВА, ²А.Т.ОНГАРОВА

^{1,2} Казахский национальный университет имени аль-Фараби,
г. Алматы, Казахстан

^{1,2} (e-mail: Maryama140870@gmail.com, aselek.258@gmail.com)

ЯЗЫК КАК ЭТНОКУЛЬТУРНАЯ ЦЕННОСТЬ

Аннотация. В статье рассматривается жизненный путь человека как процесс формирования и индивидуального развития в контексте конкретного социума.

Жизненный путь интерпретируется как динамическая система, находящаяся во взаимосвязи с историческими событиями, изменениями в воспитательных практиках, трансформациями образа жизни и системы межличностных

отношений, а также с универсальными ценностями и жизненными установками, определяющими цели и смысл человеческого существования.

При этом подчёркивается, что формирование личности происходит в условиях этносоциокультурной среды.

Специфика каждой этнокультуры раскрывается через её базовые компоненты: язык, традиции, нормы поведения и ценности, которые передаются от поколения к поколению в виде коллективного историко-культурного опыта и закрепляются в социальных институтах.

Жизненный путь человека, будучи укоренённым в этих ценностях, обретает мировоззренческую значимость и способен обуславливать активное преобразование как материального, так и общественного пространства.

В условиях современной социокультурной реальности потенциал этнокультуры может быть эффективно задействован для укрепления общественной консолидации, сохранения целостности социального пространства страны, преодоления этнонациональных противоречий, обеспечения равенства этнических культур, а также для содействия процессам социализации личности, её становления и самореализации.

В научной литературе этнокультура трактуется как совокупность материальных и духовных ценностей, формирующихся в историческом бытии народа на основе традиций, обычаев, норм поведения, социальных взаимодействий и других значимых факторов.

Этническая культура в этом контексте рассматривается не только как традиционный уклад, но и как система архетипов и ценностных координат, регулирующих отношения человека с природой и обществом.

Настоящая статья посвящена одному из ключевых направлений – изучению государственного языка как базового элемента программы сохранения межэтнической культуры, рассматриваемой в качестве важнейшего основания для развития казахского языка.

Автор предпринимает попытку сопоставительного анализа этимологии ряда лексем, соотнося отдельных топонимов Казахстана с языковыми структурами древности, в том числе с реликтовыми пластами языка, зафиксированными в памятнике «Авеста».

Целью исследования является акцентирование значимости этнокультурной лексики казахского языка как носителя материальных, духовных и социальных ценностей, передающихся через наследие предков.

Особо подчёркивается, что эффективное использование этого наследия требует высокого уровня профессиональной подготовки, лингвистической компетентности и искренней заинтересованности со стороны государственных служащих.

Ключевые слова: ценность, язык, культура, народ, этнокультура, культура, традиции, обычаи, нация, лингвистика, искусство слова, общение, писатель.

¹G.T. OSPANOVA, ²A.T. ONGAROVA

^{1,2} Al-Farabi Kazakh National University,

Almaty, Kazakhstan

^{1,2}(e-mail: Maryama140870@gmail.com, aselek.258@gmail.com)

LANGUAGE AS AN ETHNO-CULTURAL VALUE

Annotation. This article examines the idea that a person's life journey represents a process of personality formation within a specific sociocultural context. This path is shaped by historical events, changes in education, lifestyle transformations, shifts in interpersonal relationships, and the adoption of universal values and personal life goals. It is emphasized that human existence takes place in an ethno-sociocultural environment.

Each ethnic culture possesses unique elements such as language, traditions, norms, and values, which are transmitted from generation to generation as part of the ethnic group's collective experience. These components influence not only individual identity but also a person's capacity to engage with and transform their surrounding social reality. In contemporary society, the potential of ethnoculture can play a significant role in unifying diverse communities, preserving cultural cohesion, addressing ethnic tensions, and supporting personal development.

Ethnoculture is defined by researchers as a combination of material and spiritual values formed through traditions, customs, behavior, and social relationships. Ethnic cultures also serve as systems of archetypes and value frameworks that guide human interaction with both nature and society.

The article focuses on the Kazakh language as a core vehicle of ethnocultural expression. Through the etymological analysis of certain Kazakh place names and linguistic comparisons with ancient languages, including elements from the Avesta, the study emphasizes the importance of preserving and applying ethno-cultural values embedded in the Kazakh language. The author highlights the critical role of civil servants in safeguarding these values and ensuring their intergenerational transmission through cultural awareness and professional competence.

Keywords: value, language, culture, ethnoculture, tradition, nation, linguistics, verbal art, communication, identity.

References

1. Universal human values in modern literature. – Almaty: «Evo Press», 2014. – 408 p. [in Kaz.]
2. Iskakuly D. Spiritual contractions: studies. – Almaty: «Karatau CB» LLP, «Dastur», 2015. - 404 p.
3. Kurman N.J. Ethno-cultural and socio-linguistic problems of teaching the Kazakh language // Vestnik of the Karaganda University. Series «Philology». 2016. No.3 (83). – 2016.
4. Zhumaliev K. Literary theory. A tool for upper secondary school classes. - Almaty: School, 1969. - 244 p.
5. Zhumadilov K. A collection of works in twelve volumes. - Almaty: Kazygurt, 2004. - 277 p.
6. Sepir E., Wharf B. Tul, mindeniet zhune oilau//Language and thinking. - M., 1993.
7. Kaydar A.T. The linguistic nature of folk wisdom. - Almaty: Nauka, 2004.

Авторлар туралы мәлімет

Оспанова Гулмария Турысбековна – PhD, әл-Фараби атындағы Қазақ Ұлттық университетінің аға оқытушысы, Алматы қ., Қазақстан

Онгарова Әсел Тұрсынахметовна – әл-Фараби атындағы Қазақ Ұлттық университетінің аға оқытушысы, Алматы қ., Қазақстан

Сведения об авторах

Оспанова Гулмария Турысбековна – PhD, старший преподаватель Казахского национального университета имени аль-Фараби, г. Алматы, Казахстан

Онгарова Асель Тұрсынахметовна – старший преподаватель Казахского Национального университета имени аль-Фараби, г. Алматы, Казахстан

Information about the author

Ospanova Gulmariya Turysbekovna – PhD, senior lecturer Al-Farabi Kazakh National University, Almaty c., Kazakhstan

Ongarova Assel Tursinakhmetovna – senior lecturer Al-Farabi Kazakh National University, Almaty c., Kazakhstan

Е.Н. БІЛӘЛ

Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті,
Алматы қ., Қазақстан
(yertaibilal@gmail.com)

ҰЛТТЫҚ БИБЛИОГРАФИЯ ЖӘНЕ М.ДУЛАТҰЛЫ: «ҚАЗАҚ ТІЛІНДЕ БАСЫЛҒАН КІТАПТАР КӨРСЕТКІШІНІҢ» ТАРИХИ МАҢЫЗЫ

Аңдатпа. Мақала алаш қайраткері М. Дулатұлының 1926 жылы жарық көрген «Қазақ тілінде басылған кітаптар көрсеткіші» еңбегіндегі библиографиялық құрылымды зерттеуге арналған. *Мақаланың мақсаты* – М. Дулатұлының «Қазақ тілінде басылған кітаптар көрсеткіші» еңбегінің қазақ кітаптану саласында қандай маңызы бар екендігін анықтау. Ізденіс материалы – «Қазақ тілінде басылған кітаптар көрсеткіші» еңбегінің түпнұсқасы мен қазақ кітабының тарихына байланысты зерттеулер. *Тақырыптың өзектілігі* – «Қазақ тілінде басылған кітаптар көрсеткіші» еңбегіндегі библиографиялық құрылымның өзектілігі мен маңызы толықтай қарастырылмағанында жатыр. Ізденіс мәліметтерін жүйелеу, жіктеу үдерісінде салыстырмалы талдау жүргізу, жинақтау, жүйелеу, бағалау, *әдіс-тәсілдері* қолданылды. *Ізденіс нәтижесінде* «Қазақ тілінде басылған кітаптар көрсеткіші» еңбегіндегі библиографиялық құрылым мен библиотәсілдер анықталды, көрсеткіштің қазақ кітаптану саласында маңызы екендігі дәлелденді.

Эмпирикалық талдаулар нәтижесін ЖОО-да оқытылатын 6В03205 – «Кітапханалық ақпараттық жүйелер» мамандығы бағдарламасының «Кітапхана ісінің тарихы», «Кітапханатану», «Кітапханалық каталог», «Қазақстан және шетелдік библиография» сонымен қатар, Міржақыптану саласының әдіснамалық негізі етуге болады.

Түйін сөздер: Міржақып Дулатұлы, кітаптану, библиография, кітаптар көрсеткіші.

Кіріспе. XX ғасырдың алғашқы ширегі – қазақ руханияты мен ұлттық сананың дамуында айрықша кезең ретінде ерекшеленеді. Бұл кезең қазақ халқының отарлық бұғаудан арылып, ішкі және сыртқы «тәуелсіздікке» ұмтылуының бастауы болды. Алаш қозғалысының жетекші өкілдері елдің саяси-әлеуметтік, мәдени-ғылыми салаларында елеулі істер атқарып, халық

санасындағы ұлттық танымды оятуға күш салды. Аталған кезеңде қазақ баспасөзі кең қанат жайып, «Қазақ», «Айқап», «Сарыарқа», «Абай», «Сана» және т.б. басылымдарда қоғам өмірінің өзекті мәселелері көтерілді. Жазба әдебиетте роман, повесть, драма жанрлары қалыптасып, алаш санаткерлері көркем прозаның негізін салды. Аударма саласы да өркендеп, әлемдік классиканың үздік үлгілері қазақ оқырманына қолжетімді болды. Театр өнерінің дамуына да осы кезеңдегі ағартушылық қызмет пен ұлттық идеялар ықпал етті. Сонымен қатар, усул-жәдидтік бағыттағы жаңа оқу орындары ашылып, заманауи білім беру мазмұнына сай мұғалімдер даярланды. Қазақ зиялылары жаратылыстану, тіл білімі, әдебиет, тарих, математика сияқты түрлі салада оқу құралдарын ана тілінде әзірлеп, ғылым тілі ретіндегі қазақ тілінің әлеуетін арттырды. Нәтижесінде, қазақ ағартушылығының жаңа парадигмасы қалыптасып, ұлттық білім беру жүйесінің негізі қаланды.

Филол.ғ.д., әдебиетші ғалым Б.Кенжебаевтың «XX ғасыр басындағы қазақ әдебиеті» еңбегінде: «Қазақ тілінде кітап бастыру ісі бұрынғыға қарағанда XX ғасырдың басында едәуір дами түсті. Егер XIX ғасырда 70-80 жыл бойы 70 шамалы ғана кітап басылса, XX ғасыр басында, 1900-1917 жылдар арасында қазақ тілінде 200 кітап басылды» [1.11] деген мәлімет берсе, библиограф ғалымдар: Ү.Субханбердина, С.Есова, Д.Сейфуллина [2], Н.Сәбитов [3], Ә.Жиреншин [4], М.Бөжеев, Д.Қазбекова, К.Бегімбаева [5], Ж.Нүсіпқызы [6], Ж.Шалғынбай, Г.Илиясовалардың [7] еңбектерінде 1879 жыл мен 1922 жылдар аралығында 40-тан аса қазақ тіліндегі оқулықтардың жарық көргені жазылады.

Сурет 1. Алғашқы қазақ оқу құралдарының аймақтық шығу картасы.

Алаш қайраткері М.Дулатұлының «Қазақ тілінде басылған кітаптар көрсеткіші» еңбегінде: Төңкерістен бұрын қазақша шыққан кітап аз еді. Енді өмір астананың қазанындай қайнап тұрған төңкеріс дәуірінде. Қазақ даласының ұшы-қыйыры жоқ кеңдігі, елінің тараулығы, қатынас жолдарының нашарлығы, қалалы жерлерде қазақтың аздығы бәріне де бірдей кітап дүкендерінің бола бермеуі бұл күнге шейін қазақша шыққан кітаптардың ел арасына дұрыс тарауына үлкен кедергі болып келді. Оның үстіне елдің көбі қандай кітаптар басылып жатқанын олардың мазмұнын, басын, қайдан аларын, қалай алдырарын біле алмай келді [8.4], – деп төңкерістен кейінгі қазақ кітаптарының көптеп басылғанын, соның салдарынан біршама еңбектердің жүйеленбегеніне тоқталады. Бұл жағдай қазақ кітаптарының мазмұны мен таралуы туралы ақпараттың жетіспеушілігіне алып келді.

Бұл тұрғыдан алаш қайраткері М. Дулатұлының 1926 жылы Қызылорда қаласында жарық көрген «Қазақ тілінде басылған кітаптар көрсеткіші» еңбегінің кітаптану саласындағы маңызы зор. Әсіресе, ағартушының библиографиялық қызметін саралай отырып, аталмыш еңбектегі библиографиялық құрылымды анықтау зерттеудің мақсаты болып есептеледі.

Алаш қозғалысының көрнекті өкілі М.Дулатұлының 1927 жылы жарық көрген «Қазақ тілінде басылған кітаптар көрсеткіші» атты еңбегі – қазақ библиографиясы тарихындағы алғашқы жүйелі көрсеткіштер жинағы ретінде бағаланады. Бұл еңбектің авторлығын алғаш анықтап, М.Дулатұлын библиограф ретінде ғылыми айналымға енгізген зерттеуші М.Мамажанов еді. Ғалым 1993 жылы жарық көрген «Асыл мұра: Кітап – дананың қазынасы» атты еңбегінде «Міржақып Дулатұлы – тұңғыш қазақ библиографы» атты мақала жариялап, көрсеткіштің тарихи құндылығын, библиографиялық құрылымын, қамтылған әдеби мұраның танымдық-тағылымдық маңызын терең талдайды [9].

Зерттеуші М.Мамажановқа дейінгі кезеңде аталмыш библиографиялық еңбекке қатысты деректер шектеулі болып, «Жаңа мектеп» журналының қосымшасы ретінде жарық көргені айтылғанымен оның құрастырушысы ретінде М.Дулатұлының аты атала қойылған жоқ. Бұл – кеңестік идеология шеңберінде алаш қайраткерлерінің ғылыми-шығармашылық мұрасын тасада қалдыру саясатының салдары екені даусыз.

Осы бағыттағы зерттеуді кәсіби библиографиялық тұрғыдан жалғастырған – ҚР Ұлттық кітапханасының ардагер библиографы А.Байбосынова еді. 1998 жылы жарық көрген «Қазақ библиографиясының ардагерлері» атты еңбегінде **«Міржақып Дулатов – қазақтың тұңғыш библиографы»** атты мақаласын жариялап, көрсеткіштің ішкі құрылымына, мазмұндық ерекшеліктеріне жан-жақты шолу жасайды [10.6]. Оның еңбегі М.Дулатұлы библиографиясының ғылыми тұрғыда жүйеленуіне үлкен үлес қосады.

Ал 1996 жылы белгілі алаштанушы ғалымдар Ғ.Әнес пен А.Мектеп алғаш рет «Қазақ тілінде басылған кітаптар көрсеткіші» библиографиялық еңбегін қазіргі қаріпке түсіріп, «Жұлдыз» журналына жариялайды [11.122-144]. Бұл – отандық кітаптану мен библиография тарихы тұрғысынан аса құнды бастама болып саналады.

М.Дулатұлының «Қазақ тілінде басылған кітаптар көрсеткіші» – тек библиографиялық дереккөз ғана емес, XX ғасыр басындағы қазақ баспасөзінің, әдебиеті мен ғылымының бағыт-бағдарын танытатын тарихи құжат саналады. Бұл көрсеткішті бүгінгі библиографиялық және деректану ғылымы тұрғысынан қайта зерделеу – ұлттық рухани мұраны толық тану мен бағалаудың маңызды бір тетігі болатыны анық.

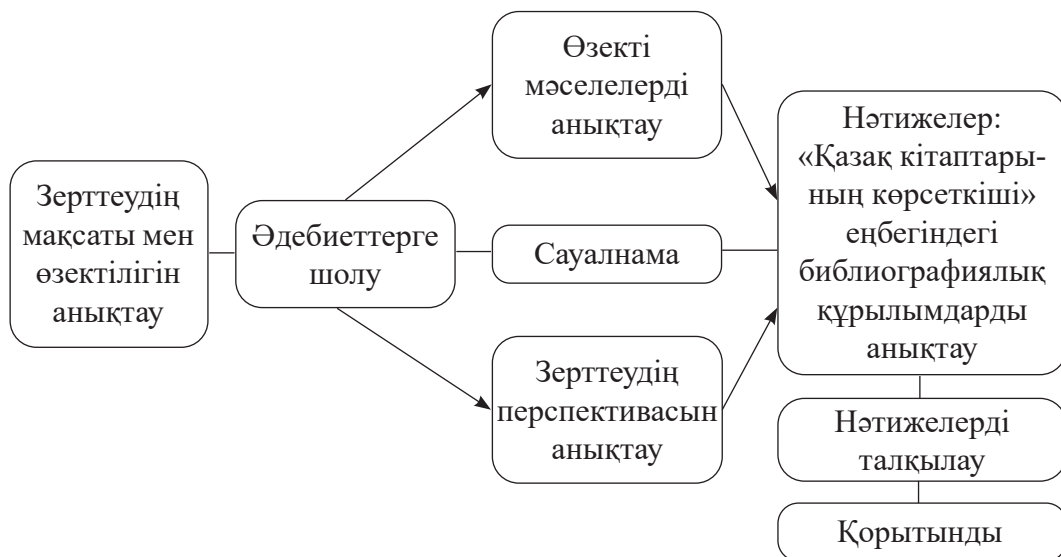
Зерттеу сұрақтары:

1. Алаш қайраткері Міржақып Дулатұлының «Қазақ тілінде басылған кітаптар көрсеткіші» еңбегіндегі библиографиялық құрылымы мен библиотәсілдер қандай?

2. «Қазақ тілінде басылған кітаптар көрсеткіші» еңбегінің қазақ кітаптану саласында қандай маңызы бар?

Әдістеме және зерттеу әдістері: Зерттеу мақаласын жазу барысында салыстырмалы талдау жүргізу, жинақтау, жүйелеу, бағалау және пікірлерді қорыту әдістері қолданылды. Дерекнамалық мәлімет жинақтауда жүйелеу, бағалау, пікірлерді қорыту әдістері, ал ғылыми-зерттеу материалдары үшін дереккөз ретінде «Қазақ кітаптарының көрсеткіші» еңбегінің ҚР Ұлттық кітапханасы, Сирек кітаптар мен қолжазбалар бөліміндегі негізгі түпнұсқасы пайдаланылды.

Кесте. 1 Зерттеудің блок-схемасы.

Сурет. 2 1926 жылы жарық көрген «Қазақ кітаптарының көрсеткіші» еңбегінің мұқаба­сы.

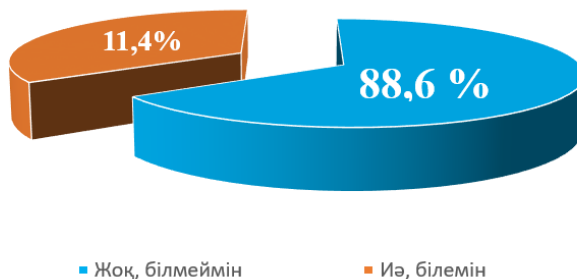

Сонымен қатар, М.Дулатұлының «Қазақ кітаптарының көрсеткіші» еңбегінің библиографиялық құрылымын зерттеу барысында онлайн сауалнама жүргізілді. Сауалнамаға 35 респодент мамыр-маусым айларында ерікті түрде қатысты. Олардың 60%-ы әл-Фараби атындағы ҚазҰУ, ҚызҰПУ-дың «Кітапхана ісі» мамандығында оқитын студенттер (21), 40%-ы ҚР Ұлттық кітапханасының «Ұлттық библиография» бөлімінің тәжірбиелі мамандары (14) болды.

Сауалнамаға «Google Forms» – деректерді жинау, онлайн тестілеуге мүмкіндік беретін онлайн құрал қолданылды. Сұрақтар сипатына қарай 3 бөлімнен, 10 сауалдан тұрды.

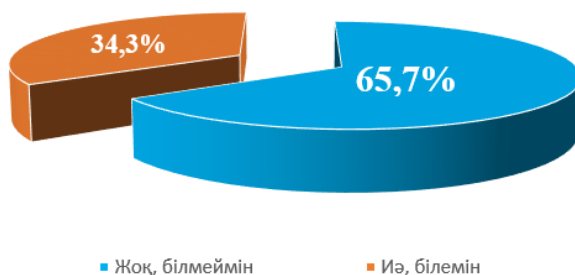
Талқылау мен бақылау: «Қазақ кітаптану (библиография) саласы бойынша алғашқы библиографиялық еңбек туралы бұрын соңды естідіңіз бе?» деген сауалға респоденттердің 88,6%-ы (31) «жоқ» деп жауап берсе, 11,4%-ы (4) «иә» деген нәтижені берді.

Сурет. 3 Респоденттердің «Қазақ кітаптану (библиография) саласы бойынша алғашқы библиографиялық еңбегін білу деңгейі».

«Алаш қайраткері Міржақып Дулатұлының құрастыруымен жарық көрген **ҚР Ұлттық кітапханасы, Сирек кітаптар мен қолжазбалар бөлімінде** сақталған «Қазақ кітаптарының көрсеткіші» еңбегінің түпнұсқасымен танысыз ба?» деген сауалға респоденттердің **65,7%-ы (23) «жоқ»** деп жауап берсе, **34,3%-ы (12) «иә»** деген нәтижені берді.

Сурет. 4 Респоденттердің М.Дулатұлының «Қазақ кітаптарының көрсеткіші» библиографиялық еңбегін білу деңгейі.

№1. «Міржақып Дулатұлының Қазақ кітаптарының көрсеткіші» еңбегіндегі алғысөзінде: «Кітаптың қайда, қашан басылғаны, кім шығарғаны, кім аударғаны, көлемі, басы көрсетілді. Баспасөз жүзінде сыналғандары болса, сол сындардың қысқаша қорытындылары да жазылды. Кей кітаптардың қысқаша мазмұны көрсетілді. Бәрінің бірдей мазмұнын баяндауға «көрсеткіш» аса үлкейіп кететін болды. Содан тартындық» деген тұжырымына көзқарасыңыз қандай?» деген сауалға респоденттерден төмендегідей жауаптарды алдық. (Респоденттер №1,2,3... нумерациямен шифрланды).

Кесте. 2

№	ПІКІР
1.	«Өте жақсы тұжырым».
2.	«Дұрыс айтылған. Бұл библиографтарға үлкен көмек».
3.	«Ол (М.Дулатұлы – авт.) «Қазақ кітаптарының көрсеткіші» еңбегінде тек кітаптың атауы мен авторын ғана емес, оның қайда, қашан шыққанын, кім шығарғанын, тіпті сын пікірлер мен қысқаша мазмұнын көрсетуге тырысқан».
4.	«Бұл тұжырым алаш қайраткерінің көрсеткіш құрастырудағы өзіндік әдісі деп ойлаймын».
5.	«Міржақып Дулатовтың бұл тұжырымы өте орынды. Ол кітап көрсеткішінде негізгі деректерді қамтып, артық мәлімет беруден саналы түрде бас тартқан. Бұл – ғылыми жүйелілік пен қысқалықты сақтауға бағытталған дұрыс шешім».
6.	«Міржақып Дулатұлының бұл тұжырымы библиографиялық еңбекке қойылатын талаптарды терең түсінгендігін көрсетеді. Ол көрсеткішті құрастырғанда мәліметтердің толық болуын мақсат еткен. Кітаптың шыққан жері мен жылы, авторы, аудармашысы, көлемі мен басы көрсетілуі – библиографиялық сипаттаманың негізгі элементтері. Сонымен қатар, сын-пікірлер мен қысқаша мазмұнды қосуы еңбектің ғылыми және танымдық құндылығын арттырған».
7.	«Міржақып Дулатұлының бұл тұжырымына оң көзқараспен қарауға болады. Себебі: ғылыми жүйелілік пен практикалық тиімділікті ұштастырған. Ол өзінің «Қазақ кітаптарының көрсеткіші» атты еңбегін құрастырғанда деректердің дәлдігіне, толықтығына және пайдалануға ыңғайлы болуына ерекше мән берген».

№2. «Төменде берілген Алаш қайраткері Міржақып Дулатұлының «Қазақ кітаптарының көрсеткіші» еңбегіндегі кітаптардың сипаттамасы туралы қандай пікірдесіз?

Кітап сипаттамасы:

«Дулатұлы Міржақып. «Оқу құралы». Бастауыш мектепте екінші жыл оқылатын қирағат кітабы. Орынбор 1924 жыл. 5-ші басылуы. 126 бет. Бәсі 45 тиын».

Кесте. 3

№	ПІКІР
1.	артушының ұсынған кітаптардың сипатамасы кітапты оқырман іздеуде нақты ақпараттарды көрсеткен. Бұл – оқырмандар үшін қолайлы болуы ықтимал».
2.	«Бұл сипаттама өте нақты әрі жүйелі. Міржақып Дулатұлы кітап туралы барлық маңызды мәліметтерді – авторы, атауы, мақсаты, шыққан жері, жылы, басылым реті, бет саны мен бағасын қамтып, ғылыми библиографияға қойылатын талаптарды толық орындаған».
3.	«Меніңше бұлай жазылған өте дұрыс кітап жайлы қысқаша мазмұн болғанын құптаймын».
4.	«Қазіргі сипаттамадан онша алшақ кетпеген. Анық қандай еңбекке сүйеніп осы анықтаманы таңдағанын білсек жақсы болар еді».
5.	«Міржақып Дулатұлының кітап сипаттамасы нақты, жүйелі және библиографиялық талаптарға сай берілген. Мұндай үлгі оқырманға кітап жайлы толық ақпарат алуға мүмкіндік береді және көрсеткіштің ғылыми құндылығын арттырады».

№3. Төменде берілген Алаш қайраткері Міржақып Дулатұлының «Қазақ кітаптарының көрсеткіші» еңбегіндегі журналдың сипаттамасы туралы қандай пікірлесіз?

Сурет. 5 «Қызыл Қазақстан» журналының сипаттамасы түпнұсқадан мысал.

«قىزىل قازاقىستان» ايلىق جورنال قازاقىستان ولگاىك پارتىيا كاتمىتەنىڭ تىلى. جىلدىق مابىسى 5 - سوم جارتى جىلدىقى 3 - سوم جەكە سانى 50 - تىپىن . ادىرومى : г. Канал-Орда, Ред. жур. «КЫЗЫЛ-КАЗАКСТАН».	ҚЫЗЫЛ ҚАЗАҚСТАН Айлық журнал Қазақстан Өлкелік партия комитетінің тілі Жылдық бәсі. 5 сом Жарты жылдығы. 3 сом Жеке саны 50 тиын Адресі: Қызылорда қаласы. «Қызыл Қазақстан» жур. ред.
---	---

Кесте. 4

№	ШҚІР
1.	«Ол журналдың шыққан уақыты, редакторы, мазмұны мен маңызы туралы қысқаша, бірақ мәнді ақпарат береді. Бұл – қазақ баспасөзінің дамуы мен қоғамдық ой-санаға ықпалын түсінуге мүмкіндік беретін құнды дереккөзі».
2.	«Бұл жерде журнал сипаттамасы толық ашылмаған сияқты. Сол кезеңдегі әдіспен жасалған болуы керек. Ал бүгінде қолданатын болса әлі де толықтырулар енгізу керек сияқты».
3.	«Міржақып Дулатұлы журнал сипаттамасын да нақты әрі жүйелі түрде берген. Онда журналдың атауы, сипаты, бағыныстылығы, бағасы мен шыққан орны көрсетілген. Бұл – басылымдарды ғылыми тіркеу мен зерттеу үшін өте құнды тәсіл».
4.	«Бұл журнал сипаттамасы Міржақып Дулатұлының библиографиялық мәдениетінің жоғары деңгейде болғанын көрсетеді. Ол тек кітаптарды емес, мерзімді басылымдарды да дәл әрі құрылымды сипаттап, кейінгі ұрпаққа нақты дерек қалдырған. Бұл оның ұлт руханиятына сіңірген зор еңбегінің бір көрінісі».
5.	«Журналға жазылуға, сатып алуға оқырманды тарту ретінде беріліпті».

№4. «Алаш қайраткері Міржақып Дулатұлының «Қазақ кітаптарының көрсеткіші» еңбегіндегі кітаптарға берілген сынға көзқарасыңыз қандай? Библиографиялық еңбекте мұндай сын болуы шарт па? Көрсеткіштің құрылым жүйесіне мұндай сын қалай әсер етеді?»

Кесте. 5

№	ШҚІР
1.	«Сол кезде шыққан кітаптардың көбісіне сын жазу нормалардың бірі болды. Басты орында тілі, өйткені көбісі Қазан Уфа, Ташкент қалаларында білім алып, тілдері татар, өзбек, араб тілдерге бұрмалап кететін».
2.	«Міржақып Дулатұлының кітаптарға берген сыни көзқарасы – еңбектің ғылыми құндылығын арттырып, оқырманға бағыт-бағдар береді. Библиографиялық еңбекте мұндай сын болуы міндетті емес, бірақ оның болуы көрсеткішті жай тізімнен көтеріп, мазмұндық тұрғыдан байытады».

3.	«Сынның болуы шарт деп есептеймін. Сол арқылы көбірек жетістікке, одан да жақсы деңгейге жетуге болады».
4.	«Көрсеткіште сынның болуы орынды. Қазіргі заманғы көрсеткіштерде сын беріледі».
5.	«Міржақып Дулатұлының пікірлері жақсы сипаттама береді. Мұндай сынның болуы шарт деп ойламасам да, оның болғаны оқырманға бағдар беруге немесе шешім қабылдауға көмегін тигізеді».
6.	«Міржақып Дулатұлының кітаптарға берген сыни бағасы – өте орынды әрі маңызды тәсіл. Бұл пікірлер тек сипаттап қана қоймай, оқырманға бағыт-бағдар береді. Библиографиялық еңбекте мұндай қысқа сындар болуы шарт емес, бірақ болса еңбектің ғылыми, танымдық құндылығын арттырады. Мұндай сын көрсеткіш құрылымына қалай әсер етеді? Көрсеткіш мазмұндырақ болады; Оқырман мен зерттеушіге нақты бағалау мүмкіндігін береді. Бірақ тым көп болса, көлемі артып, негізгі мақсаттан дерек беру функциясынан алшақтап кетуі мүмкін. Демек, Міржақып бұл тәсілді орынды әрі шектеулі түрде қолданған».
7.	«Библиографиялық көрсеткіште сын жазу шарт емес».
8.	«Библиографтардың мақсаты жалпы қысқаша кітап туралы толық мәлімет беру, сын болуы дұрыс месе деп ойлаймын. Кітапқа сында сол саланың маман ғалымдары берсе дұрыс болар».
9.	«Міржақыптың кітаптарға сын беруі – көрсеткіштің ғылыми-аналитикалық мазмұнын күшейткен ерекше әдіс. Бұл библиографияны жай тізім емес, рухани-мәдени әрі педагогикалық кеңістіктің көрінісі ретінде ұсынған жаңашыл тәсіл».
10.	«Міржақып Дулатұлының кітаптарға берген сыни пікірлері тек сипаттама емес, сонымен қатар библиографиялық еңбекке бағалау мен бағыт-бағдар беруші қызмет те жүктейтінін көрсетеді. Мұндай сын библиографияда міндетті емес, бірақ көрсеткіштің сыни деңгейін арттырып, оқырманға кітаптың сапасын бағалауға көмектеседі».

№5. Міржақып Дулатұлының библиографиялық еңбегіндегі библиографиялық құрылымдар туралы бөліскіңіз келетін қосымша пікіріңіз немесе ойыңыз бар ма?

Кесте. 6

№	ПІКІР
1.	«Қосымша айтатын болсам, Міржақып Дулатұлының библиографиялық еңбегіндегі құрылымдар жүйелі және ғылыми талаптарға сай құрылған. Әр кітаптың атауы, авторы, шыққан жылы, орны, аудармашысы, көлемі, кейде мазмұны мен сыны қамтылған».
2.	«Қосымша пікір ретінде мынаны айтуға болады: Міржақып Дулатұлының библиографиялық еңбегіндегі құрылымдар – өз дәуірі үшін жаңашыл әрі ғылыми жүйеленген үлгі болды. Ол автор, атау, мазмұн, шыққан жері мен жылы, көлемі, бағасы сияқты маңызды мәліметтерді нақты әрі бірізді форматта беріп, қазақ библиографиясының негізін қалады деуге болады».
3.	«Иә, Міржақып Дулатұлының «Қазақ кітаптарының көрсеткіші» атты еңбегі – қазақ библиографиясы тарихындағы тұңғыш кәсіби жүйеленген және құрылымды еңбек деп бағалануға толық лайық. Ол тек Алаш қозғалысының ағартушы идеяларын емес, библиография мәдениетінің негізін де қалдырған тұлға екенін дәлелдеді».
4.	«Міржақып Дулатұлы еңбегіндегі библиографиялық құрылым жүйелі, нақты әрі ғылыми талаптарға сай құрылған. Ол тек мәлімет беріп қана қоймай, кітаптың мазмұны мен сапасына қатысты бағалау енгізу арқылы көрсеткіштің танымдық құндылығын арттырған».

М.Дулатұлының «Қазақ кітаптарының көрсеткіші» еңбегі қайраткердің Қызылорда қаласындағы Мемлекет баспасының қазақ бөлімін басқарушы қызметін атқарған уақытындағы құрастырған библиографиялық кітабы. Аталмыш еңбек «Жаңа мектеп» журналының 3-санына қосымша ретінде басылған.

Көрсеткіш – 10 бөлім және Қосымша, мерзімді әдебиет тарауынан тұрады. Соңғы бетінде **«Қазақстан Мемлекеттік баспасы әдебиеттің неше түрлісін басып, таратады»** деген атаумен аталмыш баспа туралы шағын жарнама берілген.

ҚҰРЫЛЫМДЫҚ СИПАТТАМАСЫ:

– Жалпы кітаптың түпнұсқадағы көлемі – 112 бет (ені – 16, ұзындығы – 23,5 см).

– 2000 данамен жарық көрген. Төте қаріпте басылған.

– 111 беттен тұрады.

– Бастырушы – Қызылорда қаласындағы «Казгосиздат» баспасы. Көрсеткіштің түпнұсқасы ҚР Ұлттық кітапханасы, Сирек кітаптар мен қолжазбалар бөлімінде сақталған.

– Сирек қордағы шифр номері – 016.Қ 17.

– «Қорды толықтыру» қызметіндегі инвентарь кітапшадағы мәліметтер бойынша аталмыш еңбек ҚР Ұлттық кітапханасы, Сирек кітаптар мен қолжазбалар қорына 1961 жылдың 29-желтоқсанда түскен.

– Көрсеткіште барлығы 272 кітап. 14 мерзімді әдебиеттің (3-журнал, 11-газет) библиографиясы берілген.

Кесте. 7

«Қазақ кітаптарының көрсеткіші» еңбегінің құрылымдық сипаты.

№	Тарау атауы	Кітап саны	Пайыздық үлесі
1.	«Оқу кітаптары, құралдары»	31	11,4%
2.	«Тәрбие оқыту әдістері»	16	5,8%
3.	«Саяси-ағарту әдебиеті»	43	15,8%
4.	«Ленин кітапханасы»	13	8,5%
5.	«Жастар, әйелдер қозғалысы»	17	6,3%
6.	«Қара шаруа әдебиеті»	32	11,8%
7.	«Білім әдебиеті»	17	6,3%
8.	«Халық әдебиеті, кестелі әдебиеті»	44	16,2%
9.	«Заң әдебиеті»	12	4,4%
10.	«Програм, ереже, қаулы-қарарлар»	31	11,4%
11.	«Қосымша кітаптар»	6	2,2%
	ЖИЫНЫ:	272	100%

Кесте. 8

«Қазақ кітаптарының көрсеткіші» еңбегіндегі кітаптардың қай қалада басылғандығы туралы ақпарат.

№	Қала атауы	Кітап саны	Пайыздық үлесі
1.	Орынбор	78	47,5%
2.	Ташкент	36	22%
3.	Қызылорда	25	15,2%
4.	Мәскеу	22	13,4%
6.	Қазан	1	0,6%
7.	Қостанай	1	0,6%
8.	Семей	1	0,6%

Көрсеткіште 272 кітаптың 40-на (14,7%) сын (сипаттама) берілген. Ал сынның басым көпшілігі сол уақыттағы мерзімді әдебиеттерден (19) алынған.

«Қазақ кітаптарының көрсеткіші» еңбегінде берілген сындарды жүйелесек негізгі критерийлер көбіне кітаптың төмендегі сипаттарына байланысты сыналған:

1. ІШКІ ҚҰРЫЛЫМЫ: аударма сапасы, сөйлем құрылысы, ой жүйелілігі (қазақ танымына сайлылығы), тіл түсініктілігі, мазмұндылығы, қызықтылығы, оқытуға қолайлылығы (егер оқулық болса);

2. СЫРТҚЫ ҚҰРЫЛЫМЫ: кітаптың сыртқы сапасы (мұқабасы, суреттерінің тартымдылығы), қолжетімділігі (қайта басылатындығы, таусылғандығы туралы ақпараттың берілуі).

Кесте. 9

«Қазақ кітаптарының көрсеткіші» еңбегіндегі кітаптарға берілген сын сипаттамасы

№	Мерзімді әдебиеттер атауы	Кітап атауы	Сын
1.	«Еңбекші-қазақ»	А.Богданов. «Тұрмыс жүйесі білімнің қысқаша курсы». Қазақшаға аударушы Шонанұлы Телжан. Кітаптың аяғында осы кітапта ұшырайтын Қазақстан білім-әдебиет кеңесі қабыл етіп алған пән сөздерінің мәнісі бірге басылған. 1-ші басылуы. Орынбор. 1924 жыл. 316 бет. Бәсі 1 сом 55 тиын.	«Бұл кітаптың сөзі түсінікті. Телжан орыс кітабын қазақшаға аударуға шебер. Бұл кітаптың сыры біздің қазақтың ойына жат. Мұндағы ойды қазақ ойлаған емес. Кітаптың қиын көрініп тұрғаны кітаптан емес, кітаптың қазаққа негізі, сыры жаттығынан». «Еңбекші қазақ» газеті. №336, 1925 жыл.
2.	«Қызыл Қазақстан»	Коваленко. «Саяси кітапша». Аударушы У. Орынбор. 1923 жыл. 81 бет. Бәсі 30 тиын.	«Қазақшасының тілі түсінікті, қазаққа түсінікті, миына сіңімді қылып аударылған. Қазақшасының ішінде оқыған қазақ түгіл оқымаған жай қазақ түсінбестей я сөз, я ой жоқ. Қазақшасы ұғымды.

			«Қызыл Қазақстан» журналы. №17-18, 1923 жыл.
3.	«Книга ночи»	Садуақасұлы Смағұл. «Кооперация әм қазақ шаруасы». Орынбор. 1924 жыл. 25 бет. Бәсі 35 тиын.	«Кооперацияның соңғы бабтары қазақ арасында кооперация істерін жүргізу жайында сөйлейді. Кітапша қызғылықты, жатық, жеңіл, тілмен жазылған. Хат білетін қазақтың бәріне де түсінікті ...». «Книга ночи» журналы. № 8. 1925 жыл.
4.	«Сана»	«Күн күркіреуі мен найзағай». Орысшадан аударушы Басықара ұлы Жүсіпбек. Ташкент. 1923 жыл. 45 бет. Бәсі 20 тиын.	«Кітап ұғымды тілмен жазылған. Найзағайдың әлденеше түрде, түсте болатыны, электрдің қандай нәрселерден шығатыны, найзағайдың электрден пайда болатындығы, найзағайды тексерген білімпаздардың тәжірибесі, күн күркіреудің себебі, найзағайдың қандай зиян келтіретіні, найзағайдан сақтану жолы толық жазылған...». «Сана» журналы. №2-3, 1924 жыл.

Қорытынды. Зерттеуімізді қорытындылай келе, алаш қайраткері М.Дулатұлының «Қазақ кітаптарының көрсеткіші» кітабының қазақ кітаптану (библиография) саласының қалыптасуындағы алғашқы еңбектердің бірі екендігіне көзіміз жетті. Нәтижелер «Қазақ кітаптарының көрсеткіші» еңбегіндегі библиографиялық мәліметтердің қазіргі кітаптану саласындағы маңызы бар екендігін көрсетеді. Сондықтан да «Қазақ кітаптарының көрсеткіші» еңбегіндегі тұжырымдар мен библиографиялық тәсілдерді қолданудың маңызы жоғары. Десек те, осы орайда бірқатар ұсыныс білдіруге болады.

Біріншіден, зерттеуіміздің нәтижесі көрсеткендей, ағартушының осы еңбегіне алдағы уақыттарда кешенді библиографиялық талдау қажет;

Екіншіден, «Қазақ кітаптарының көрсеткіші» еңбегіндегі мәліметтерді әлемдік библиография саласының контекстінде қарастыру керек;

Үшіншіден, ЖОО-да оқытылатын «Кітапханалық ақпараттық жүйелер» мамандығы бағдарламасының «Кітапхана ісінің тарихы», «Кітапханатану», «Кітапханалық каталог», «Қазақстан және шетелдік библиография» пәндерінің XX ғасырдағы кезеңіне әдіснамалық негіз етуге болады. Өйткені М.Дулатұлының еңбегіндегі библиографиялық тәсілдер мен тұжырымдардың ЖОО-да оқытылуы білім алушылардың салалық тәжірбиесін байытуы мүмкін.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі

1. Кенжебаев Б. XX ғасыр басындағы қазақ әдебиеті. – Алматы: Мектеп, 1976. – 265 б.
2. Сәбитов, Н. Қазақ әдебиетінің библиографиялық көрсеткіші (1862-1917). – Алматы, 1948. – 186 б.
3. Жиреншин, Ә. Қазақ кітаптарының тарихынан. Қазақстан. – Алматы, 1971. – 178 б.
4. Есова, С., Субханбердина, Ү., Сейфуллина, Д. Қазақ кітаптары (библ. көрсеткіш 1807-1917). – Алматы, 1986. – 285 б.
5. Бөжеев М., Қазбекова Д., Бегімбаева К. Революцияға дейінгі қазақ тілінде шыққан әдеби кітаптар. – Алматы, 1978. – 170 б.
6. Кәрі Ж.Н. Жиынтық каталог (1806-1917). – Алматы: Қазақстан Республикасы Ұлттық кітапханасы, 1998. – 177 б.
7. Шалгынбай Ж., Ильясова Г. Казахская книга в собрании библиотек, архивов и музеев Казахстана и России (XIX начало XX вв): историко-источниковедческие исследования. – Алматы: 2014. – 398 с.
8. Қазақ тілінде басылған кітаптарды көрсеткіш: – Қызылорда: Қазақстан мемлекет баспасы, 1926. – 112 б.
9. Мамажанов М. Міржақып Дулатұлы – тұңғыш қазақ библиографы // Асыл мұра: Кітап дананың қазынасы. – Алматы: Қазақстан, 1993. – 81-89 б.
10. Байбосынова А. Міржақып Дулатов – қазақтың тұңғыш библиографы. Қазақстан библиографиясының қайраткерлері. – Алматы, 1998. – 6-11 б.
11. Қазақ тілінде басылған кітаптарды көрсеткіш. Дайынд: Ғ.Әнес, А.Мектеп // Жұлдыз. – 1996. №4. – 122-144 б.

Е.Н. БИЛАЛ

Казахский национальный педагогический университет имени Абая,
г. Алматы, Казахстан
(yertaibilal@gmail.com)

НАЦИОНАЛЬНАЯ БИБЛИОГРАФИЯ И М.ДУЛАТОВ: ИСТОРИЧЕСКОЕ ЗНАЧЕНИЕ «УКАЗАТЕЛЯ КНИГ, ИЗДАННЫХ НА КАЗАХСКОМ ЯЗЫКЕ»

Аннотация. Статья посвящена исследованию библиографической структуры труда алашевского деятеля М. Дулатова «Указатель книг, изданных на казахском языке», опубликованного в 1926 году. *Цель статьи* – определить значимость данного труда М. Дулатова в развитии казахского книгознания. *Объектом исследования* послужил оригинал «Указателя книг, изданных на казахском языке», а также исследования по истории казахской книги. *Актуальность темы* заключается в том, что библиографическая структура труда до сих пор не была полноценно изучена и оценена. В процессе исследования применялись методы сравнительного анализа, систематизации, обобщения и оценки. *В результате анализа* были выявлены библиографическая структура и библиометодические подходы, использованные в труде М.Дулатова, а также доказана его значимость для казахского книгознания.

Полученные эмпирические данные могут быть использованы как методологическая база в рамках дисциплин образовательной программы 6В03205 – «Библиотечно-информационные системы»: «История библиотечного дела», «Библиотековедение», «Библиотечный каталог», «Казахстанская и зарубежная библиография», а также в миржакыповедении

Ключевые слова: Мыржакып Дулатов, книгознание, библиография, указатель книг.

Список использованной литературы

1. Кенжебаев, Б. Казахская литература начала XX века. – Алматы: Мектеп, 1976. – 265 с.
2. Сабитов, Н. Библиографический указатель казахской литературы (1862–1917). – Алматы, 1948. – 186 с.
3. Жиреншин, А. Из истории казахской книги. – Алматы: Казахстан, 1971. – 178 с.
4. Есова, С., Субханбердина, У., Сейфуллина, Д. Казахские книги (библиографический указатель 1807–1917). – Алматы, 1986. – 285 с.

5. Божеев, М., Казбекова, Д., Бегимбаева, К. Художественные книги, изданные на казахском языке до революции. – Алматы, 1978. – 170 с.
6. Кари, Ж.Н. Сводный каталог (1806–1917). – Алматы: Национальная библиотека Республики Казахстан, 1998. – 177 с.
7. Шалгынбай, Ж., Ильясова, Г. Казахская книга в собраниях библиотек, архивов и музеев Казахстана и России (XIX – начало XX вв.): историко-источниковедческое исследование. – Алматы, 2014. – 398 с.
8. Указатель книг, изданных на казахском языке. – Кызылорда: Государственное издательство Казахстана, 1926. – 112 с.
9. Мамажанов, М. Миржакып Дулатов – первый казахский библиограф // Асыл мұра: Книга – сокровище мудреца. – Алматы: Казахстан, 1993. – С. 81–89
10. Байбосынова, А. Миржакып Дулатов – первый казахский библиограф // Деятели казахской библиографии. – Алматы, 1998. – С. 6–11.
11. Указатель книг, изданных на казахском языке / Подг. Г.Әнес, А.Мектеп // Жұлдыз. – 1996. №4. – С. 122–144.

E.N. BILAL

Kazakhskiy natsional'nyy pedagogicheskiy universitet imeni Abaya,
Almaty c., Kazakhstan
yertaibilal@gmail.com

NATIONAL BIBLIOGRAPHY AND M.DULATULY: THE HISTORICAL SIGNIFICANCE OF THE «BIBLIOGRAPHICAL INDEX OF BOOKS PUBLISHED IN THE KAZAKH LANGUAGE»

Abstract. This article explores the bibliographic structure of the work «Bibliographical Index of Books Published in the Kazakh Language» (1926) by Alash movement figure M. Dulatuly. *The aim of the study* is to determine the significance of this work in the development of Kazakh bibliographic science. *The research is based* on the original version of the index as well as scholarly literature on the history of the Kazakh book. The relevance of the topic lies in the fact that the bibliographic structure and value of the index have not been comprehensively examined. *The study employed methods* such as comparative analysis, classification, systematization, and evaluation.

As a result of the research, the bibliographic structure and methodological features of Dulatuly's index were identified and its importance in Kazakh bibliographic science substantiated.

The empirical findings of the research can serve as a methodological foundation for subjects taught in the 6B03205 – «Library and Information Systems» program, including History of Library Science, Library Studies, Library Cataloging, and Kazakh and Foreign Bibliography, as well as for further studies in Mirzhakyp Dulatuly scholarship.

Keywords: Mirzhakyp Dulatuly, book science, bibliography, bibliographic index.

References

1. Kenzhebayev, B. Kazakh Literature of the Early 20th Century. – Almaty: Mektep, 1976. – 265 p.
2. Sabitov, N. Bibliographic Index of Kazakh Literature (1862–1917). – Almaty, 1948. – 186 p.
3. Zhirensin, A. From the History of Kazakh Books. – Almaty: Kazakhstan, 1971. – 178 p.
4. Yesova, S., Subkhanberdina, U., Seyfullina, D. Kazakh Books (Bibliographic Index 1807–1917). – Almaty, 1986. – 285 p.
5. Bozheev, M., Kazbekova, D., Begimbayeva, K. Literary Books Published in the Kazakh Language Before the Revolution. – Almaty, 1978. – 170 p.
6. Kari, Zh.N. Union Catalogue (1806–1917). – Almaty: National Library of the Republic of Kazakhstan, 1998. – 177 p.
7. Shalgynbay, Zh., Ilyasova, G. Kazakh Books in the Collections of Libraries, Archives, and Museums of Kazakhstan and Russia (19th – Early 20th Century): Historical and Source Studies. – Almaty, 2014. – 398 p.
8. Index of Books Published in the Kazakh Language. – Kyzylorda: State Publishing House of Kazakhstan, 1926. – 112 p.
9. Mamazhanov, M. Mirzhakyp Dulatuly – the First Kazakh Bibliographer // Asyl mura: The Book is the Treasure of Wisdom. – Almaty: Kazakhstan, 1993. – pp. 81–89.
10. Baibosynova, A. Mirzhakyp Dulatov – the First Kazakh Bibliographer. In: Figures of Kazakh Bibliography. – Almaty, 1998. – pp. 6–11.
11. Index of Books Published in the Kazakh Language. Prepared by G. Änes, A. Mektep // Zhuldyz. – 1996. №4. – pp. 122–144.

Автор туралы мәлімет:

Білал Ертай Нұрбекұлы – Абай атындағы ҚазҰПУ докторанты, Алматы қ., Қазақстан.

Information about the author:

Bilal Ertai Nurbekuly – Doctoral student at Abai Kazakh National Pedagogical University, Almaty c., Kazakhstan

Сведения об авторе:

Билал Ертай Нурбекулы – Докторант Казахского национального педагогического университета имени Абая, г. Алматы, Казахстан

ГРНТИ 16.21.23

¹Д.С.КУЛЬМАГАНБЕТОВА , ²Г.И.КУЛЬДЕЕВА

^{1,2} Евразийский Национальный университет им. Л.Н. Гумилева,
г. Астана Казахстан

^{1,2} (e-mail: kulmaganbetova2102@gmail.com, gulnara.kuldeyeva88@gmail.com)

ИНТЕРЛИНГВИСТИЧЕСКАЯ АСИММЕТРИЯ КАК ПРОБЛЕМА ПЕРЕВОДА

Аннотация. На современном этапе взаимное сотрудничество Казахстана и Китая интенсивно развивается во многих областях.

Казахстан и Китай уже более 30 лет выстраивают дипломатические взаимоотношения в области политики, экономики и гуманитарной сферы обоих государств.

Целью данной статьи является анализ переводоведческих исследований, рассматривающих языковую асимметрию на примере типологически разных языков.

В статье рассматривается проблема интерлингвистической (языковой) асимметрии, возникающей при переводе между типологически различными языками. Язык является не только средством коммуникации, но и отражением истории, ментальности, традиций и культурных ценностей народа. В современной лингвистике признано, что язык выполняет функцию хранителя национальной культуры, выступая зеркалом духовного и материального опыта этноса. Национально-культурная семантика языка представляет собой совокупность значений, в которых фиксируются особенности мировосприятия, природных условий, фольклора, быта и обычаев конкретного народа.

В исследовании подчёркивается, что различия в структуре и типологических характеристиках языков приводят к возникновению асимметрии, затрудняющей процесс перевода. Данное явление особенно заметно при со-

поставлении языков, принадлежащих к разным языковым семьям, например китайского и казахского, а также русского и английского. В подобных случаях переводчик сталкивается не только с грамматическими и лексическими расхождениями, но и с различиями в культурных концептах, образах и ассоциациях, лежащих в основе языковой картины мира. Авторы отмечают, что понимание природы языковой асимметрии способствует более глубокому осмыслению механизмов межкультурной коммуникации и позволяет выработать эффективные стратегии перевода, направленные на сохранение смысловой и культурной эквивалентности текста.

Научные результаты работы и теоретические выводы, сделанные в ходе исследования, внесут свой вклад в пополнение теоретической базы современного переводоведения. Полученные теоретические выводы и результаты исследования могут быть использованы при подготовке специалистов в области перевода, владеющих китайским, казахским, русским и английским языками, а также при разработке учебно-методических материалов по межкультурной коммуникации.

Ключевые слова: Типологическая классификация языков, языковая асимметрия, культура, языковая картина мира.

Введение. Мы все прекрасно понимаем, что культура определяет язык, а язык отражает культуру. Изучение языка должно быть связано с изучением культуры носителя данного языка. Для профессиональных переводчиков языковая асимметрия на фоне типологической разности языков является переводческой проблемой.

Данная проблема в практике перевода, если она не учитывается переводчиком, а именно несоответствие между культурной коннотацией оригинального и переводного текста приводит к отклонению смысла выражения.

Язык — это отражение истории народа, его ментальности, его традиций и обычаев. Язык — неотъемлемая часть нашей жизни. В современной лингвистической науке признанным является тот факт, что язык выступает в качестве зеркала национальной культуры, её хранителя. В любом языке важна и интересна так называемая национально-культурная семантика языка, т.е. языковые значения, которые отражают, фиксируют и передают из поколения в поколение особенности природы, характер фольклора, а также особенности быта, обычаев и истории народа.

Одна из задач современной лингвистики — поиск культурологических компонентов в значении лексических единиц. Исследования показывают, что различия в культурных нормах отражаются в языке.

В разных культурных традициях, в зависимости от общественного уклада

и исторического развития, существуют разные культурные сценарии и нормы поведения и выражения мысли [1].

Китайский язык как язык аналитического строя и казахский, русский а также английский языки как языки синтетического строя отличаются друг от друга формально-структурными характеристиками, которые предопределяют типологически значимые различия в лексике, представляющие собой одну из главных причин отсутствия полной эквивалентности в лексической системе трёх языков [2].

В настоящее время в связи с развитием информационных технологий и расширением границ коммуникативного пространства, роль общения непрерывно возрастает. Поэтому изучение особенностей коммуникации перестало носить узко прикладной характер и становится объектом внимания многих наук, в частности лингвистики. Любая коммуникация между людьми представляет собой последовательность речевых актов, минимальных единиц речевой деятельности, при переводе с разных языков требует выбора определенной стратегии и модели перевода.

Каждый язык мира немыслим без эмоциональной окраски речи, без выражения различных оттенков чувств. Языковые модели речевых актов воплощают в себе концептуальную картину мира, выражают отношение к нему, отображают фрагменты деятельности человека и многоаспектность действительности.

В жизни людей важное место занимает культура общения, некоторые правила, которые должны быть соблюдены для успешного проведения коммуникативных актов. Составной частью этой культуры общения, культуры речевого поведения, является речевой этикет — «правила обхождения людей друг с другом, воплощённые в речи».

Методика и методы исследования. В процессе проведения исследования использовались лингвистические методы такие как, описательный метод, метод контекстуального анализа, сопоставительный анализ, структурно-компонентный анализ, а также эмпирические методы.

Исследования межъязыковой и этноязыковой асимметрии охватывают широкий спектр методов и подходов. Вот основные методы, используемые в исследованиях этого явления, а также некоторые ученые, которые занимались данной темой. В процессе нашего исследования были проанализированы монографии статьи и диссертации, занимающиеся исследованиями в области переводческого моделирования и вопросами межъязыковой асимметрии. Исследования асимметрии в переводческом пространстве проводились многими учеными. С. И. Карцевский ввел термины «симметрия» и «асимметрия» в лингвистику, отметив многозначность и синонимию языковых явлений, как результат расхождения плана выражения и плана содержания. [3].

Все они внесли большой вклад в эту область исследования. В своей диссертации «Асимметрия в переводе художественного текста: этнолингвокультурный аспект» Н. Г. Гончар исследовала, как этнолингвокультурная асимметрия влияет на перевод художественных текстов. Она разработала концепцию переводческого пространства как самоорганизующейся системы смыслов, где асимметрия выступает текстообразующим фактором. Ее работа подчеркивает необходимость гармонизации смыслов при переводе и анализирует причины переводческих ошибок [4].

Ю.М. Лотман рассматривал перевод как систему взаимодействия языков и культур. Его подход к асимметрии основан на семиотике, где тексты оригинала и перевода рассматриваются как элементы культурного обмена. Он подчеркивал, что асимметрия неизбежна из-за различий в языковых системах и культурных кодах [5].

Е.А. Найда один из основоположников современной теории перевода, Найда акцентировал внимание на динамической эквивалентности. Его работы затрагивают проблему асимметрии между языками, особенно в контексте передачи культурных реалий и адаптации текста для целевой аудитории [3].

В.Н. Комиссаров исследовал общую теорию перевода, включая вопросы симметрии и асимметрии между языками. Он подчеркивал важность учета различий в грамматических, лексических и стилистических системах при переводе. [4].

Л.К. Латышев занимался проблемами переводческих решений и подходов к преодолению межъязыковой асимметрии. Его работы акцентируют внимание на необходимости учета культурных различий для достижения адекватности перевода. [5].

Исследования этнолингвокультурной асимметрии продолжаются в рамках сопоставительного языкознания и теории перевода. Например, работы Р.К. Миньяра-Белоручева и А.Д. Швейцера также затрагивают аспекты взаимодействия языков и культур в условиях асимметрии. [6]. [7].

Асимметризация смыслов в переводческом пространстве приводит к их гармонизации, т.е. созданию равновесия, согласованности, соразмерности и пропорций симметричных и асимметричных смыслов в переводческом пространстве. Иными словами, синергия симметричных и асимметричных смыслов в переводческом пространстве обеспечивает необходимую пропорцию и способствует достижению смысловой гармонии. [8].

Обсуждение и наблюдение. Как известно, Китай — страна с 5000-летней историей, страна с иероглифической письменностью, с огромным опытом во многих областях, которая требует от переводчика не только базовое понимание и владения языком, но и ментальное понимание мышления представителя китайской национальности.

Одним из актуальных вопросов в области переводоведения является не только перевод с китайского языка и обратно, но и владение базовыми страноведческими знаниями, так называемыми background knowledge, фоновыми знаниями, что позволит достичь успеха переводческой деятельности. Переводить с типологически разных языков всегда являлось актуальной проблемой, особенно сегодня как уже было подчеркнуто ранее, о важности сотрудничества между двумя государствами.

Языковая асимметрия проявляется в различиях между языками на разных уровнях: грамматическом, лексическом, фонетическом и культурно-обусловленном. Вот несколько примеров несоответствий между рассматриваемыми языками, а именно китайским, казахским, русским и английским языками.

Грамматическая асимметрия может проявляться на морфологическом, синтаксическом и лексическом уровнях. Например, отсутствие окончаний в китайском языке, фиксированный порядок слов в китайском языке, что прямо противоположно русскому языку. Например: «我学习汉语 (wo xuexi hanyu)», при переводе на русский «Я изучаю китайский язык», в русском языке можно заменить на «Китайский язык я изучаю» или «Изучаю я китайский язык». В отличие от китайского языка, где нельзя менять члены предложения местами. Для китайского языка характерен фиксированный порядок слов, где основа «предложения подлежащие + сказуемое + дополнение» Однако, такая же особенность характерна для казахского и английского языков.

Морфологическая асимметрия или несоответствие в сравниваемых языках также может проявляться очень ярко. Например, в русском языке предложение «Идет дождь» на китайский язык переводится как «下雨», где глагол «идет» с русского языка, не совпадает в китайском языке, так как слово наречие 下 переводится на русский, как вниз, низкий, нижний; внизу; ниже, или спускаться, то есть дословно это выражение можно перевести, как «Дождь спускается вниз», «Жаңбыр жауып жатыр» в казахском языке, «It is raining» в английском языке.

Лексическая асимметрия еще одно яркое проявление явления асимметрии в языках. Многозначность слов в китайском языке, при котором одно слово может иметь множество значений в зависимости от контекста доставляет переводчику дополнительные препятствия для того чтобы сделать адекватный перевод. Например, слово 打 (dǎ) может означать «бить», «звонить», «играть» (в игру) и даже «открывать» (зонтик). В русском языке для каждого из этих действий используются разные слова. Еще один пример глагол 开 (kai), как глагол с дополнением открывать, включать, осваивать, прокладывать, отходить, а также как счетное слово карат, мера чистоты золота. Многозначность слов в китайском языке проявляется также в том, что одно и то же слово может

быть в предложение разными частями речи, в зависимости от контекста например: 工作 gongzuo работа, работать 练习 lianxi упражнения, упражняться. Многозначность, как показывает исследование проявляется также и в английском языке например work – work, exercise – exercise. Тогда как. в русском и казахском языках, словообразование строится путем добавления суффиксов, окончаний или же даже вспомогательных глаголов, как казахском языке например: работать – работать, жұмыс – жұмыс істеу.

Отсутствие категории рода в китайском и казахском языках, в отличии от русского языка, в котором существительные имеют род (мужской, женский, средний), а в китайском языке категория рода отсутствует. Например, слово «книга» в русском — женского рода, а в китайском (书, shū) — не имеет рода.)

Отсутствие падежей в китайском языке. В русском, казахском а также в английском языках существительные изменяются по падежам (именительный, родительный и так далее.), (атау септік, ілік септік и так далее.), а в китайском падежей нет. Для выражения отношений между словами используются предлоги и порядок слов. Например: «Я даю книгу другу» в китайском будет «我给朋友书 (Wǒ gěi péngyou shū)», где порядок слов определяет значение. Падежи по факту были и в казахском языке, но русская грамматика основана на латинском языке.

В китайском языке глагол 是 shì имеет прямое значение, такое как быть являться, например: «我是学生 (wǒ shì xuéshēng)», на русский язык это предложение можно перевести как, «Я студент», на английский язык «I am student» тут можно провести параллель между английским и китайским языками, 是 shì схож с английским to be, с разницей лишь в том, что to be спрягается в зависимости от рода, чего нельзя сказать о китайском языке, в котором 是 shì остается без изменений. В русском языке эквивалентом to be является глагол есть, который опускается в форме настоящего времени. Например: «Я студент» или «Я есть студент». Данный глагол «есть» проявляется в формах прошедшего и будущего времени. Например: «Я был(есть) студент. Я буду(есть) студент».

Отсутствие прямых эквивалентов: Некоторые слова в китайском языке не имеют прямых аналогов в исследуемых языках. Например, слово 缘分 (yuánfèn) означает «судьба» или «предопределённая связь между людьми», но в русском нет точного эквивалента. реалии с культурологически значением переводятся при помощи транслитерации или транскрипции.

Фонетическая асимметрия также характерна для исследуемых языков. Тоны являются характерной особенностью в китайском языке. В китайском языке значение слова зависит от тона, с которым оно произносится. Например, слог «та» может означать «мама» (妈, mā), «конопля» (麻, má), «лошадь»

(马, mǎ) или «ругать» (骂, mà) в зависимости от тона. В русском, английском и казахском языке такого явления нет. И тон или по другому интонация служит только для усиления или смягчения речи говорящего, в зависимости от контекста или ситуации. .

Отсутствие долгих и кратких гласных: В китайском языке нет различия между долгими и краткими гласными, как в русском (например, «мол» vs. «моль»).

Культурно-обусловленная асимметрия еще одна из ярких проявлений данного явления.

Например концепции вежливости: В китайском и казахском языках существует сложная система вежливости, включающая использование различных местоимений и обращений в зависимости от статуса собеседника. Например, местоимение «вы» может быть выражено как 你 (nǐ) в неформальной ситуации или 您 (nín) в формальной, «сіз» в казахском языке в формальной ситуации, как проявление вежливости.. В русском языке такая дифференциация менее выражена. Согласно китайскому менталитету и искусству вести переговоры, которое зародилось еще несколько тысячелетий назад прямой отказ считался крайне невежливой формой общения в Китае. Как отмечает А. Маслов для китайцев главное отказать вам так, чтобы сохранить с вами дружеские отношения с целью дальнейшего общения. Если вы слышите в ответ на ваше предложение: «Мне нужно подумать. (wo kaolu yi xia 我考虑一下)», это можно расценивать как отказ.[9].

Результаты. Большой интерес с точки зрения языковой асимметрии представляют собой идиомы и фразеологизмы. Большинство китайских идиом (成语, chéngyǔ) основаны на исторических или культурных контекстах, которые непонятны носителям других языков. Например, идиома 画蛇添足 (huà shé tiān zú, «нарисовать змее ноги») означает «делать лишнее», но для русского человека это выражение будет непонятным без объяснения.

Синтаксическая асимметрия для типологически разных языков также для китайского языка характерен строгий порядок слов и предложение строится по схеме «Подлежащие + сказуемое + дополнение» В китайском языке порядок слов строго фиксирован, а в русском языке порядок слов более гибкий благодаря падежной системе. Например, в русском можно сказать «Я вижу тебя» или «Тебя вижу я», а в китайском только «我看见你 (Wǒ kànjiàn nǐ)».

В китайском языке используется иероглифическая письменность, где каждый символ может обозначать целое слово или морфему. В русском, казахском и английском языках используется алфавит, где буквы передают звуки. Это создаёт дисбаланс в восприятии и изучении письменности.

Эти примеры показывают, как языковая асимметрия отражает различия в

структуре, культуре и мышлении носителей типологически разных языков на примере китайского, казахского, английского, русского языков.

Заключение. Преодоление интерлингвистической асимметрии в процессе перевода — сложная переводческая задача. Решение данной задачи осложняется в случае, когда переводчик работает с типологически разными языками. Для успешного преодоления данной проблемы и создания адекватного перевода переводчику необходимо обладать не только глубокими знаниями языковых особенностей того или иного народа, но и широким кругозором и фоновыми знаниями.

Сопоставление грамматического строя китайского, английского, казахского и русского языков дает нам право сделать следующие выводы:

1. В исследуемых нами языках фиксированный порядок слов, кроме русского языка.

2. Отсутствие многих грамматических категорий в китайском языке, таких как окончания, спряжение, род и падежей, так как китайский относится к группе изолирующих языков.

3. Фонетическая асимметрия ярко проявляется в исследуемых языках, например в китайском языке четыре тона, в зависимости от произнесения которого меняется значение слова, что отсутствует в остальных языках.

4. В результате сопоставительного анализа вербального выражения норм этикета китайского, английского, казахского и русского народов мы пришли к выводу, что для казахского и китайского языков характерна так называемая категория вежливости. Особый интерес представляют фразеологизмы и идиомы исследуемых языков.

Список использованной литературы

1. Сюй Гаоюй. Сопоставительные исследования лексики русского и китайского языков // Сборник статей №1 - Ханчжоу, 1997. С.16-19.

2. Ли Сяндун. Языковые различия и их отражение в лексической семантике китайского и русского языков // (Вопросы филологии. - М., 2003 - № 2 (14). - С. 30-34)

3. Карцевский С.И. Об асимметричном дуализме лингвистического знака // История языкознания XIX–XX веков в очерках и извлечениях / под. ред. В.А. Звегинцева. М., 1965. Ч. 2. С. 85–90.

4. Комиссаров В.Н. Теория перевода: лингвистические аспекты. — М.: Высш. шк., 1990. — 250 с

5. Латышев Л.К. Технология перевода. 2-е изд. перераб. и доп. М.: «Академия», 2005. 320 с.

6. Миньяр-Белоручев Р.К. Теория и методы перевода. М.: Московский лицей, 1996. 208 с.
7. Швейцер А.Д. Теория перевода. Стутус, проблемы, аспекты. - М.: Наука, 1988. - С. 215
8. Гончар Н.Г. Асимметрия в переводе художественного текста: этнолингвокультурный аспект : автореферат дис. ... кандидата филологических наук : 10.02.20 / Гончар Наталья Георгиевна; [Место защиты: Тюмен. гос. ун-т]. — Тюмень, 2009. — 21с.
9. Маслов А.А. Наблюдая за китайцами. Скрытые правила поведения. — М.: 2010. — С. 288

¹Д.С. КУЛЬМАГАНБЕТОВА, ²Г.И. КУЛЬДЕЕВА

^{1,2} Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті,
Астана қ., Қазақстан

ИНТЕРЛИНГВИСТИКАЛЫҚ АСИММЕТРИЯ АУДАРМА МӘСЕЛЕСІ РЕТІНДЕ

Андатпа. Қазіргі кезеңде Қазақстан мен Қытайдың өзара ынтымақтастығы көптеген салаларда қарқынды дамып келеді. Қазақстан мен Қытай 30 жылдан астам уақыт бойы екі мемлекеттің саясаты, экономикасы және гуманитарлық саласы саласында дипломатиялық қарым-қатынас орнатып келеді. Бұл мақаланың мақсаты-тілдік асимметрия контекстінде типологиялық жағынан әртүрлі тілдерге негізделген аударма зерттеулерін талдау.

Мақалада типологиялық жағынан әртүрлі тілдер арасындағы аударма барысында туындайтын интерлингвистикалық (тілдік) асимметрия мәселесі қарастырылады. Тіл – тек қатынас құралы ғана емес, сонымен қатар халықтың тарихын, менталитетін, дәстүрлері мен мәдени құндылықтарын бейнелейтін құбылыс болып табылады. Қазіргі лингвистикада тіл ұлттық мәдениеттің сақтаушысы әрі халықтың рухани және материалдық тәжірибесінің айнасы ретінде мойындалады. Тілдің ұлттық-мәдени семантикасы халықтың дүниетанымын, табиғи ортасын, фольклорын, тұрмысын және салт-дәстүрлерін бейнелейтін мағыналар жиынтығын құрайды.

Зерттеуде тілдердің құрылымдық және типологиялық ерекшеліктеріндегі айырмашылықтар аударма үдерісін күрделендіретін асимметрияны туындататыны атап өтіледі. Бұл құбылыс түрлі тілдік отбасыларға жататын тілдерді, мысалы, қытай және қазақ, сондай-ақ орыс және ағылшын тілдерін салыстыр-

ғанда айқын байқалады. Мұндай жағдайда аудармашы грамматикалық және лексикалық айырмашылықтармен қатар, тілдік дүниетанымды қалыптастыратын мәдени ұғымдар мен бейнелердің өзгешеліктерімен де бетпе-бет келеді.

Авторлар тілдік асимметрия табиғатын түсіну тілдер арасындағы коммуникация механизмдерін тереңірек ұғынуға мүмкіндік беретінін және мағыналық пен мәдени эквиваленттілікті сақтауға бағытталған тиімді аударма стратегияларын әзірлеуге көмектесетінін атап көрсетеді. Зерттеу барысында жасалған жұмыстың ғылыми нәтижелері, жаңа тұжырымдар мен теориялық пайымдаулар қазіргі заманғы аудармашылықтың теориялық базасын толықтыруға өз үлесін қосады, сондай-ақ мәдениетаралық коммуникацияға арналған оқу-әдістемелік материалдарды әзірлеуде қолдануға болады.. Зерттеу нәтижелері қытай, қазақ, ағылшын, сондай-ақ орыс тілдерін меңгерген аударма саласындағы мамандарды даярлау үшін практикалық маңызға ие.

Түйін сөздер: тілдердің типологиялық жіктелуі, тілдік асимметрия, мәдениет, әлемнің тілдік бейнесі.

D.S.KULMAGANBETOVA, G.I.KULDEYEVA

^{1,2} Eurasian National University named after L.N. Gumilev,

Astana city., Kazakhstan

^{1,2} (e-mail: kulmaganbetova2102@gmail.com, gulnara.kuldeyeva88@gmail.com)

INTERLINGUISTIC ASYMMETRY AS A PROBLEM OF TRANSLATION

Annotation. At the present stage, mutual co-operation between Kazakhstan and China is developing intensively in many areas. Kazakhstan and China have been building diplomatic relations in the sphere of politics, economy and humanitarian sphere of both states for more than 30 years. The aim of this article is to analyse translation studies based on typologically different languages in the context of language asymmetry.

The article examines the problem of interlinguistic (language) asymmetry that arises in translation between typologically different languages. Language is not only a means of communication but also a reflection of a nation's history, mentality, traditions, and cultural values. Modern linguistics recognizes that language functions as a repository of national culture, serving as a mirror of both the spiritual and material experience of an ethnic group. The national and cultural semantics of language represent a set of meanings that reflect the worldview, natural environment, folklore, daily life, and customs of a people.

The study emphasizes that differences in the structural and typological characteristics of languages lead to asymmetry, which complicates the process of translation. This phenomenon is especially evident when comparing languages belonging to different linguistic families, such as Chinese and Kazakh, or Russian and English. In such cases, translators encounter not only grammatical and lexical discrepancies but also divergences in cultural concepts, images, and associations that shape the linguistic worldview.

The authors notes that understanding the nature of linguistic asymmetry contributes to a deeper comprehension of interlinguistic communication mechanisms and helps develop effective translation strategies aimed at preserving semantic and cultural equivalence. The theoretical conclusions and research results can be applied in the training of translation specialists proficient in Chinese, Kazakh, Russian, and English, as well as in the development of teaching materials on intercultural communication. The scientific results of the work, new conclusions and theoretical reasoning made in the course of the research will contribute to enriching the theoretical base of modern translation studies. The results of the study are of practical importance for the training of specialists in the field of translation who speak Chinese, Kazakh, English, as well as Russian.

Keywords: Typological classification of languages, linguistic asymmetry, culture, linguistic picture of the world.

References

1. Xu Gaoyu. Comparative studies of lexicon of Russian and Chinese languages // Collection of articles №1 - Hangzhou, 1997. C.16-19.
2. Li Xiangdong. Language differences and their reflection in lexical semantics of Chinese and Russian languages // (Voprosy philologii. - M., 2003 - № 2 (14). - C. 30-34)
3. Kartsevsky S.I. On the Asymmetrical Dualism of the Linguistic Sign // History of Linguistics of the XIX-XX Centuries in Essays and Extracts / edited by V.A. Zvegintsev. M., 1965. PART 2. PP. 85-90.
4. N.G. Gonchar / 'Asymmetry in the translation of an artistic text: ethnolinguistic and cultural aspect'.
5. Lotman, Y. M. Semiosphere / Y. M. Lotman. - SPb. Art - SPb, 2004. - 704 c.
6. Minyar-Beloruchev, R.K. Theory and methods of translation. Moscow: Moscow Lyceum, 1996. 208 c.
7. Schweitzer A.D. Theory of Translation. Status, Problems, Aspects. - M.: Nauka, 1988. – 215P.
8. Maslov A.A. Observing the Chinese. Hidden rules of behaviour. - M.: 2010. - P.288

Сведения об авторах:

Кульмаганбетова Диана Сагилтаевна – докторант 2 курса Евразийский Национальный университет им. Л.Н. Гумилева, г. Астана, Казахстан.

Кульдеева Гульнара Ильинична – д.ф.н., профессор кафедры теории и практики перевода Евразийский Национальный университет им. Л.Н. Гумилева, г. Астана, Казахстан.

Авторлар туралы мәлімет

Құльмаганбетова Диана Сагилтаевна – Л.Н.Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің 2 курс докторанты, Астана қ., Қазақстан.

Кульдеева Гульнара Ильинична – ф.ғ.д., профессор, аударма теориясы мен практикасы кафедрасы, Л.Н. Гумилев атындағы ЕҰУ Астана қ, Қазақстан.

Information about the author

Kulmaganbetova Diana Sagiltaevna – 2st year doctoral student, L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana city, Kazakhstan.

Kuldeyeva Gulnara Ilyinichna – Doctor of Philology, Professor, Translation Theory and Practice Department, L.N.Gumilyov Eurasian National University, Astana city, Kazakhstan.

А.А. ӘБДІЛМАНОВ

Батыс Қазақстан инновациялық-технологиялық университеті,

Орал қ., Қазақстан

(e-mail: Altynbek10@mail.ru)

ТЕРМИНОЛОГИЯНЫҢ ҒЫЛЫМИ ПӘН РЕТІНДЕ ДАМУЫНДАҒЫ АКАДЕМИК Ш.ҚҰРМАНБАЙҰЛЫНЫҢ РӨЛІ

Аңдатпа. Бұл ғылыми мақалада көрнекті тілші-ғалым, академик Шерубай Құрманбайұлының қазақ терминологиясы ғылымын қалыптастырудағы, дамытудағы және оқыту жүйесіне енгізудегі ғылыми-педагогикалық қызметі жан-жақты талданады. Автордың терминтану саласындағы теориялық тұжырымдары, оқулықтары мен оқу құралдары, сондай-ақ терминологиялық жүйені жүйелеу, біріздендіру, стандарттау бағытындағы еңбектері кеңінен сипатталады. Сонымен қатар ғалымның терминологияны дербес ғылым ретінде қалыптастырудағы рөлі, қазақ тілінің арнаулы лексикасын ғылыми негізде зерттеуі мен жоғары білім беру жүйесіне терминтану пәнін енгізуге қосқан үлесі сараланады. Мақалада отандық ғалымдардың Ш.Құрманбайұлы еңбектеріне берген бағалары да келтіріліп, оның ғылыми мектебінің қалыптасуы мен жас зерттеушілер дайындаудағы қызметі баяндалады. Жоғары оқу орындарында терминологияны оқытудың мазмұны, әдістемесі мен заманауи құралдарына қатысты ғалым енгізген жаңашыл тәсілдер мен ұсыныстар да назарға алынады.

Түйін сөздер: Шерубай Құрманбайұлы, терминология, қазақ тіл білімі, терминтану, терминжасам, арнаулы лексика, терминологиялық жүйе, салалық терминдер, терминқор, лексикография, терминологиялық сараптама, ғылыми пән, тіл саясаты, оқулық, тілдік жүйе.

Кіріспе. Қазіргі қазақ тіл білімінде терминология саласының маңызы артып, ғылыми пән ретінде орныға бастады. Осы бағытта терең әрі жүйелі зерттеулер жүргізіп, қазақ терминологиясының теориялық, тарихи және қолданбалы негізін жетілдірген көрнекті ғалым – академик Шерубай Құрманбайұлы. Оның еңбектері қазақ тіліндегі арнаулы лексиканы ғылыми тұрғыдан зерделеумен қатар, терминологияны оқыту, дамыту және біріздендіру жолдарын ұсынды. Бұл мақалада ғалымның терминология ғылымына қосқан үлесі, теориялық тұжырымдары мен практикалық қызметі жан-жақты талданады.

Шерубай Құрманбайұлы – қазақ тіл біліміндегі көрнекті тілтанушы ғалым. Ол 500-ден астам ғылыми және ғылыми-көпшілік еңбектің, соның ішінде 50-ге жуық кітаптың, 12 ғылыми монографияның, бірнеше оқулықтар мен оқу құралдарының, терминологиялық және екітілді сөздіктердің авторы.

Ғалым 1994 жылы «Өсімдік мүшелері мен олардың құрылым-құрылысына қатысты терминдер» тақырыбында кандидаттық диссертация, ал 1999 жылы «Қазақ лексикасының терминденуі» тақырыбында докторлық диссертация қорғады. 2001 жылы оған филология ғылымдарының профессоры ғылыми атағы берілді. 2013 жылы Қазақстан Республикасы Ұлттық ғылым академиясының корреспондент-мүшесі, ал 2020 жылы толық академигі болып сайланды.

Әдістеме және зерттеу әдістері. Академик Шерубай Құрманбайұлының ғылыми мұрасын зерттеу барысында оның терминологияға қатысты көзқарастары мен тұжырымдарын жан-жақты талдадық. Ғалымның еңбектерін саралау арқылы терминологияның теориялық және қолданбалы негіздерін айқындадық. Сонымен қатар, Құрманбайұлы туралы пікір білдірген өзге зерттеушілердің еңбектерін де зерттеп, олардың көзқарастарын салыстыра отырып, ғалымның ғылыми бағыттарының сабақтастығын анықтауға тырыстық.

Ш.Құрманбайұлының құрастырған терминологиялық сөздіктері мен оқулықтарын негізге ала отырып, терминжасам мен терминдердің құрылымдық-семантикалық ерекшеліктерін сынамалау әдісімен зерттедік. Бұл талдау арқылы терминдердің қалыптасу және қолданылу кезеңдеріндегі өзгерістер мен даму жолдарын байқадық.

Ғалымның өмірі мен қызметіне қатысты зерттеулерде Д.Қамзабекұлы, Г.Ордаева, Г.Тұрсынбайқызы, Б.Өтегенұлы, Д.Сәдуақасқызы сынды зерттеушілердің еңбектері негіз болды. Осы зерттеулер арқылы Шерубай Құрманбайұлының терминология саласындағы ғылыми ықпалы мен оның қазіргі тіл біліміндегі маңызы айқын көрінді.

Қазіргі қазақ терминологиясын әрі қарай дамыту мақсатында XX-XXI ғасырларда қолданылған терминжасам әдістері мен тәсілдері талданып, олардың тиімділігі мен жаңартылу қажеттілігі сараланды. Ғылыми зерттеуде баяндау, салыстыру, талдау сияқты әдістерді қолдана отырып, Шерубай Құрманбайұлының терминология саласындағы ұстанымдарын ашуға тырыстық. Сонымен қатар, оның көзқарастары Ақмет Байтұрсынұлы, Халел Досмұқаметұлы, Елдос Омарұлы мен басқа да ғалымдардың ұстанымдарымен үйлесетіндігін анықтадық.

Статистикалық және аналитикалық материалдарды пайдалана отырып, терминологиялық лексикалық бірліктердің анықтамалары мен олардың қолданылу ерекшеліктерін зерттеп, Құрманбайұлының терминжасамдағы жаңашыл бастамаларының мәнін аштық.

Талқылау мен бақылау. Шерубай Құрманбайұлы – Тәуелсіз Қазақстан жағдайында терминология мәселесін толық қанды арнайы пән, тіл білімінің жеке-дара күрделі саласы ретінде қарай білген ғалым. Қазақ терминологиясының қалыптасу, даму кезеңдерін нақты фактілермен хронологиялық тәртіптегі кезеңдерге бөліп жік-жігімен көрсеткен алғашқы кәсіби терминші [1, 421].

Ш.Құрманбайұлы терминологияны ғылыми пән ретінде зерттеген әлем ғалымдарының еңбектеріне сүйене отырып (Лотте, Вюстер, Дрозд т.б.) қазақ тіл білімінде терминологияны дербес ғылым саласы ретінде қарастыруға жол ашты. Терминологияның жеке-дара ұғымдарын жіктеп, тізбектеді. Жеке пән ретінде терминдеріне анықтама беруге талпынды. Қазақ тіліндегі алғашқы терминтану, терминжасам, терминография секілді жеке салалар бойынша оқулықтар жазды. Ғалымның терминологияның теориялық мәселесін түгендеудегі ізденісі қазақ терминологиясының ғылыми-теориялық әлеуетін арттырды.

Ғалым Ш.Құрманбайұлы терминологияға қатысты әр жылдарда жазылған еңбектерді зерделей отырып, бүгінгі күннің кәдесіне жарарын ғылыми көпшіліктің назарына өзіндік талдауымен ұсынып отырады. Мәселен, Қошке Кемеңгерұлының, Елдес Омарұлы секілді білімпаздардың терминологияға қатысты құнды пікірлерін ғылыми еңбектерінде сәтті қолданды. Тіліміздегі лексикалық бірліктердің қоғамдағы белсенді не әлсіз қолданысын, жаңаша қолданысын, бекітілуін жіті қадағалайды Сөз қолданыстарды тізбектеп ғылыми талдау жүргізеді [2, 13].

Ш.Құрманбайұлы бүгінгі күні статистикалық-аналитикалық күрделі жұмыстардың басы-қасында жүрген белсенді термин маманы. Термин шығармашылығы мәселесінде үзбей ізденіс жүргізіп бұқаралық ақпарат құралдарындағы сөздердің терминдену әлеуетін, тұрақтану сипатын жіті қадағалаушы екендігі ғалымның ерекше қасиеті деп бағалаймыз.

Шерубай Құрманбайұлының Мемлекеттік терминологиялық комиссия жұмысына, Ортақ түркілік терминқор құру мәселесіне етене араласып, бастама көтеріп жүргені ғалымның қазақ терминологиясының бірізденуі, тұрақтануы, стандартталуы жолындағы игі ісі деп білеміз.

Ш.Құрманбайұлы «Қазақ лексикасының терминденуі» атты монографиясында қазақ тіліндегі жалпы қолданыстағы сөздердің арнаулы лексикаға айналу процесін, терминге тән белгілерді, тіл ішіндегі терминдену тетіктерін алғаш рет жүйелі түрде зерттей бастады. Әрмен қарай бұл ізденіс «Қазақ терминологиясының дамуы мен қалыптасуы», «Қазақ терминологиясының мәселелері», «Терминқор қалыптастыру: теория және тәжірибе» атты сүбелі еңбектерінде жалғасын тауып, ғалым қазақ терминологиясын теориялық, тарихи және қолданбалы аспектіде қарастырады. Ғалымның мақсатты түрдегі зерттеулерінің арқасында терминологияның пәндік негізі қалыптасты.

Академик Ш.Құрманбайұлы туралы ғалым Т.Жұмабаев: тіл білімі саласының көрнекті маманы санап, Шерубай Құрманбайұлының еңбектерін тілтанудағы классикалық зерттеулер қатарына жатқызады. Ол өзінің мақалаларында Құрманбайұлының қазақ тілінің терминологиялық жүйесін жан-жақты зерттеп, тілдің ғылыми әлеуетін арттыруға қосқан үлесін жоғары бағалайды. Т.Жұмабаевтың айтуынша, Шерубай Құрманбайұлының зерттеулері қазақ терминологиясын жүйелеуге жаңа бағыттар ашып, ұлттық тілдің ғылыми мәдениетін қалыптастыруға зор үлес қосқан деп бағалайды [3, 64].

Келесі ғалым Б.Өтегенұлы Ш.Құрманбайұлының ғылыми тұжырымдарын қазақ тіл білімінің даму стратегиясына негіз ретінде қарастырады. Ғалымның терминологиялық жүйені зерттеу әдістемесін инновациялық деп сипаттап, оның ғылыми еңбектерінің тілтану теориясы мен практикасына зор ықпалын атап өтеді [4, 67].

Сол секілді ғалым Г.Тұрсынбайқызы: «Ш.Құрманбайұлы қазақ тілінің морфологиялық ерекшеліктерін ескеріп, терминдерді жасау мен қолдану мәселелерін теориялық және практикалық тұрғыдан жан-жақты қарастырған. Бұл еңбектер қазақ тілінің терминологиялық қорын байытуға бағытталған маңызды ғылыми тұжырымдарды қамтиды», дейді [5, 88].

Ал, ғалым Д.Садуақасқызы Шерубай Құрманбайұлының тілдік жүйеге деген көзқарасын терең деп сипаттайды. Оның айтуынша, Құрманбайұлының еңбектері қазақ тілінің терминологиялық жүйесінің тұрақтылығы мен ғылыми тілдің дамуына негіз болған, бұл зерттеулер қазақ тілінің дамуына тың серпін берген [6, 62].

Ғылыми ортаның келтірген пікірлерінің ішінде ерекшер ой профессор Ж.Жақыповтың бұқаралық ақпарат құралдарында жарық көрген «Атау ғылымында аты бар» деген мақаласында кездеседі. Ғалым сөзімен айтсақ: «Шерубай Құрманбайұлының зерттеулерінің арқасында бұрын лексикологияның бір тармағы ғана болып жүрген қазақ терминологиясы дербес ғылыми пән ретінде жеке сала болып шықты» [7, 62-64].

Бұл тұрғыда біз де қазақ терминологиясын дербес ғылыми пән ретінде танып, оның теориялық және әдістемелік тұғырын қалыптастыруда академик Шерубай Құрманбайұлының еңбегі зор екендігін ерекше атап көрсетеміз. Ол терминологияны тек қолданбалы сала ретінде емес, ғылыми пән ретінде жүйелі оқыту қажеттігін мәселе етіп алғаш көтерген ғалымдардың бірі. Оның еңбектері тіл ғылымының жаңа бағыттарын дамытуда, сондай-ақ филология, лингвистика және аударма ісі мамандықтары бойынша оқытылатын «Қазақ терминологиясы», «Терминтану», «Салалық терминдер» пәндерінің мазмұнын қалыптастыруға негіз болды [8].

Біз көтеріп отырған ғылыми мәселеде сүбелі орын алатын еңбегінің бірі –

2007 жылы жарық көрген «Терминтанушы құралы» оқулығы. Оқулықтың көтерген жүгі – терминологияның төл терминдерінің анықталуы болды. Кітаптың қысқаша түйінінде: «Әлемнің бірқатар елдерінде терминтану дербес оқу пәні ретінде оқытылса, кейбір елдердің жоғары оқу орындарында арнаулы курстар жүргізіледі. Мемлекеттік тілдің қоғам өмірінің барлық салаларындағы қолданысын қамтамасыз ету мақсаты қойылғалы бері терминтануды біздегі жоғары оқу орындарында да оқытудың қажеттілігі айрықша артып отыр. Ұсынылып отырған оқулық осы қажеттілікті өтеуге арналған алғашқы құралдардың бірі», - деп көрсетеді. Бұл сөзбен біз толық қосыламыз. Академик Ш.Құрманбайұлының «Терминтанушы құралы» еңбегіне дейін терминологияның теориялық мәселелеріне тоқталған бірде бір кітапты кездестіре алмадық. Негізінен, энциклопедиялық жалпы мағлұмат беріліп анықтамасы мен терминнің ерекшеліктерінен өзге мағлұмат болмайды.

Ш.Құрманбайұлы өз еңбектерінде қазақ тіл біліміндегі терминтанудың ғылымдар жүйесіндегі орны туралы ғалымдардың пікірі бір арнаға тоғыспайтындығын айта отырып, олардың үш топқа бөліп қарауға болатындығын сөз етеді: Бұл – терминтану лексикологияның бір тармағы, дербес лингвистикалық пән және өзіндік зерттеу пәні, әдістері қалыптасқан жеке ғылым саласы деп жіктейді. Қазақ ғылымында әлі де болса, терминтануды лексикологияның бір тармағы сынды қарау орын алғанын, ал әлем терминологиясында жеке ғылыми пән ретінде қарастыру кеңірек қолдау тапқанын жеткізеді [8, 7]. Әрмен қарай терминтанудың түрлерін жіктеп, оларға анықтама береді, тарихын танытады. Терминге берілген сан түрлі анықтамаларды тізбектеп негізгі қасиетін, ерекшелігін, түрлерін, тұлғасын, құрылымын, қызметін, қолданысын, сипатын анықтауға тырысады. Әлі де болса толық термин бола қоймаған тілдік бірліктерді жік-жікке бөліп әрқайсысын анықтап қазақша балама атауларын ұсынады. Бүгінде бұл атаулар терминшілер тарапынан қолдау тауып кең қолданысқа ие болып жүр. Мәселен, *терминтәрізділер, терминалды атаулар, түптерминдер, жартылай терминдер* т.б. Шерубай Құрманбайұлы терминологиялық жұмыстар, терминшығармашылық мәселеріне арнайы тоқталып қазақ тіл білімінде *терминүлгі, терминбөлік, терминологиялық ұя, терминжүйе, терминдерді реттеу, біріздендіру* секілді ұғымдарды анықтай отырып ғылыми айналымға енгізді. Терминжасам тәсілдеріне жеке-жеке тоқтала келіп ұлт тілінде терминжасаудың көздерін аршуға талпынады. Сөздердің терминдену тәсілдерін тізбектеп көрсетеді. Өз еңбегінде әлем елдеріндегі терминология ілімінің негізін зерделей отырып қазақ ізденушілеріне әлемдік терминологиялық мектептер, олардың даму барысы мен ұстанымдары жайында егжей-тегжей ғылыми мағлұмат береді. Терминологияға қатысты құжаттардың ретін, терминологиялық органдар мен ұйымдар турасында анықтамалық мәлімет келтіреді.

Қорыта келе «Терминтанушы құралы» оқулығы бойынша айтарымыз – жас терминшілерді тәрбиелеудегі таптырмас құрал. Бұл еңбек қазақ терминологиясы теориясындағы алғашқы оқулықтардың қатарынан екендігі анық. Шерубай Құрманбайұлының бұдан өзге «Терминтаным», «Терминологиялық әдебиеттердің библиографиялық көрсеткіштері» секілді терминологиядағы теориялық бағыт-бағдар беретін еңбектері негізінде ғалымның терминологияның ғылыми пән ретінде қалыптасуына сіңірген еңбегі деп бағалауға болады.

Нәтижелер. Зерттеу нәтижесінде Ш.Құрманбайұлының ғылыми қызметі қазақ терминологиясының дербес ғылым ретінде қалыптасуына негіз болғаны анықталды. Келтірілген қысқаша талдаудан өзге академиктің жетекшілігімен жасалған оқу құралдары мен типтік бағдарламалар терминология пәнін ЖОО-да оқытуға арналған алғашқы әдістемелік кешендердің бірі болғандығын да ерекше атап кеткен жөн. Ғалым дайындаған оқу бағдарламалары:

Терминологияның мақсат-міндеттерін;

Негізгі ұғымдық аппаратын (термин, терминдену, терминжасам, термин-кор, т.б.);

Салалық терминдердің ерекшеліктерін;

Лексикографиялық өңдеу мен сараптамалық тәсілдерді;

Терминологиялық жұмыстарды жүргізу жолдарын терең әрі кешенді түрде қарастыруға мүмкіндік береді.

Ш.Құрманбайұлының жетекшілігімен:

Магистратура және PhD деңгейінде терминология бойынша ғылыми бағыттар ашылды;

Студенттер мен жас ғалымдарға терминологиялық жобалар жүргізу машығы қалыптасты;

«Тіл-Қазына» ұлттық орталығымен, Республикалық Терминкоммен бірлесе отырып, тәжірибелік терминжасам мен сараптамалық жұмыстарға тікелей қатысу қамтамасыз етілді.

Ғалымның бастамасымен «Қазақ терминологиясы: бүгіні мен болашағы», «Терминология: теория және тәжірибе» атты республикалық, халықаралық ғылыми-тәжірибелік конференциялар ұйымдастырылып, терминологияны оқыту мен зерттеу ауқымы кеңейе түсті.

Ғалым қазақ терминологиясын оқытуда:

Пәнаралық байланыс орнату;

Салаға бейімделген терминдерді оқыту;

Практикалық дағдыларды меңгерту (мәтіндік сараптама, терминдік кесте, сөздік жасау);

Цифрлық платформаларды (Termincom.kz, Sozdik.kz) пайдалану

секілді әдістерді ұсынды. Бұл бағытта электронды оқулықтар, терминология

гиялық сөздіктер, семинарлық тапсырмалар жүйесі дайындалып, оқу үдерісіне енгізілді.

Ш.Құрманбайұлының ғылыми қызметі нәтижесінде:

Терминологияны оқыту қазақ тіл білімінің маңызды бағытына айналды;

ЖОО-да терминология пәні оқу жоспарына жүйелі енгізілді;

Терминология бойынша жас зерттеушілер мектебі қалыптасты;

Терминологиялық сараптама мен терминжасам процестері ғылыми тұрғыда негізделді;

Мемлекеттік терминқорды қалыптастыруға ғылыми қолдау жасалды.

Қорытынды. Академик Шерубай Құрманбайұлы – қазақ терминологиясын ғылыми пән ретінде қалыптастырған, оның теориялық және әдістемелік негіздерін жасаған көрнекті тілші-ғалым. Ол қазақ тілінің арнаулы лексикасын зерттеумен қатар, оның оқыту мазмұнын, құрылымын, әдістемесін жүйеледі. Бүгінде терминология ғылымының өз алдына пән ретінде оқытылуы, терминологиялық зерттеулердің көбеюі, жас зерттеушілер буынының қалыптасуы – осы еңбектің жемісі болып табылады.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі

1. Құрманбайұлы Ш. Қазақ терминологиясы: теория және тәжірибе. – Алматы: Раритет, 2011. – 320 б.
2. Құрманбайұлы Ш. Терминдер сөздігі (Бекітілген терминдер). – Алматы: Зият-Пресс, 2007. – 232 б.
3. Жұмабаев Т. Қазақ тіліндегі терминология мәселелері. // Тіл білімі, – №2, 2010. – Б. 45-52.
4. Өтегенұлы Б. Терминологияның даму стратегиясы. // Қазақстан тіл білімі журналы, – №3(15), 2015. – Б. 78-84.
5. Тұрсынбайқызы Г. Қазақ тілінің терминологиялық жүйесі: теориялық негіздері. //Тіл және әдебиеттану.– №4, 2018. – Б. 33-40.
6. Сәдуақасқызы Д. Қазақ тілінің ғылыми тілдік жүйесін дамыту жолдары. // Ғылыми тілтану мәселелері,– №1, 2020. – Б. 22-30.
7. Тілтанушы: Академик Шерубай Құрманбайұлының өмірі мен ғылыми-педагогикалық, мемлекеттік және қоғамдық қызметі. Мақалалар жинағы. – Алматы: Сардар баспа үйі, 2024. – 280 б
<https://aikyn.kz/276139/atau-g-ylymynda-aty-bar-g-alyam>
8. Құрманбайұлы Ш. Терминтанушы құралы. Сөздік-оқулық. – Астана: Ер-Дәулет, 2007. – 208 б.

A.A. ABDULMANOV

West Kazakhstan Innovative and Technological University,

Uralsk c., Kazakhstan

(e-mail: Altynbek10@mail.ru)

THE ROLE OF ACADEMICIAN SH. KURMANBAIULY IN THE DEVELOPMENT OF TERMINOLOGY AS A SCIENTIFIC DISCIPLINE

Abstract. This scientific paper provides a comprehensive analysis of the scholarly and pedagogical contributions of prominent linguist and academician Sherubai Kurmanbaiuly to the development and institutionalization of Kazakh terminology as an independent field of linguistic science. The article outlines the theoretical foundations, textbooks, teaching materials, and practical approaches developed by the scholar in the field of terminological studies. Kurmanbaiuly's efforts to systematize, standardize, and unify Kazakh terminological resources are emphasized, as well as his crucial role in introducing terminology studies into higher education curricula. The paper also presents the evaluations of other Kazakh linguists regarding his work and highlights the formation of a scientific school of terminology under his leadership. In addition, innovative methodologies and tools introduced by the scholar for teaching terminology, including interdisciplinary integration, field-specific term instruction, and the use of digital platforms, are discussed. Overall, the paper underscores Kurmanbaiuly's significant role in shaping terminology as a distinct academic discipline within Kazakh linguistics and his lasting influence on future generations of researchers.

Keywords: Sherubai Kurmanbaiuly, terminology, Kazakh linguistics, terminography, term formation, specialized vocabulary, terminological system, sectoral terms, term corpus, lexicography, terminological expertise, scientific discipline, language policy, textbook, language system.

References

1. Kurmanbaiuly Sh. (2011). *Kazakh Terminology: Theory and Practice*. Almaty: Raritet. – 320 p.
2. Kurmanbaiuly Sh. (2007). *Dictionary of Terms (Approved Terms)*. Almaty: Ziyat-Press. – 232 p.
3. Zhumabaev T. (2010). Issues of Terminology in the Kazakh Language. *Til Bilimi (Linguistics)*, No. 2, pp. 45–52.
4. Otegenuly B. (2015). Strategy for the Development of Terminology. *Journal of Kazakh Linguistics*, No. 3(15), pp. 78–84.

5. Tursynbaikyzy G. (2018). The Terminological System of the Kazakh Language: Theoretical Foundations. *Language and Literary Studies*, No. 4, pp. 33–40.
6. Saduaqaskyzy D. (2020). Ways to Develop the Scientific Language System of the Kazakh Language. *Issues of Scientific Linguistics*, No. 1, pp. 22–30.
7. *The Linguist: Life and Scientific, Pedagogical, State and Public Activities of Academician Sherubai Kurmanbaiuly. Collection of Articles.* (2024). Almaty: Sardar Publishing House. – 280 p.
Retrieved from: <https://aikyn.kz/276139/atau-g-ylmynda-aty-bar-g-aly>
8. Kurmanbaiuly Sh. (2007). *Terminologist's Manual: Dictionary-Textbook.* Astana: Yer-Daulet. – 208 p.

А.А. АБДУЛМАНОВ

Западно-Казахстанский инновационно-технологический университет,
г. Уральск, Казахстан
e-mail: Altynbek10@mail.ru

РОЛЬ АКАДЕМИКА Ш. КУРМАНБАЙУЛЫ В РАЗВИТИИ ТЕРМИНОЛОГИИ КАК НАУЧНОЙ ДИСЦИПЛИНЫ

Аннотация. В данной научной статье проводится всесторонний анализ научно-педагогической деятельности видного казахстанского лингвиста, академика Шерубая Курманбайулы по формированию и развитию казахской терминологии как самостоятельной отрасли языкознания. Освещаются теоретические основы, разработанные ученым, его учебники, учебно-методические пособия, а также практические подходы к терминологическим исследованиям. Особое внимание уделяется вкладу ученого в систематизацию, стандартизацию и унификацию казахского терминологического фонда, а также его роли во внедрении терминологии в учебные программы высших учебных заведений. Приводятся мнения казахстанских ученых о значимости трудов Ш. Курманбайулы, подчеркивается формирование научной школы терминоведения под его руководством. Рассматриваются инновационные методы преподавания терминологии, предложенные ученым, включая междисциплинарную интеграцию, обучение специализированным терминам и использование цифровых платформ. В целом, статья подчеркивает выдающуюся роль Шерубая Курманбайулы в становлении терминологии как научной дисциплины в системе казахского языкознания и его влияние на подготовку будущих исследователей.

Ключевые слова: Шерубай Курманбайулы, терминология, казахское язы-

кознание, терминосистема, терминотворчество, специальная лексика, терминологическая система, отраслевые термины, терминологический фонд, лексикография, терминологическая экспертиза, научная дисциплина, языковая политика, учебник, языковая система.

Список использованной литературы

1. Курманбайулы Ш. Казахская терминология: теория и практика. – Алматы: Раритет, 2011. – 320 с.
2. Курманбайулы Ш. Терминологический словарь (Утвержденные термины). – Алматы: Зият-Пресс, 2007. – 232 с.
3. Жумабаев Т. (2010). Проблемы терминологии в казахском языке. Тіл білімі, – №2, 45-52.
4. Өтегенулы Б. (2015). Стратегия развития терминологии. Журнал казахского языкознания, – №3 (15), 78-84.
5. Турсынбайкызы Г. (2018). Терминологическая система казахского языка: теоретические основы. Язык и литературоведение, – №4, 33-40.
6. Садуакаскызы Д. (2020). Пути развития научной языковой системы казахского языка. Вопросы научного языкознания, – №1, 22-30.
7. Тілтанушы (Языковед): Жизнь и научно-педагогическая, государственная и общественная деятельность академика Шерубая Курманбайулы. Сборник статей. – Алматы: Издательство Сардар, 2024. – 280 с.
<https://aikyn.kz/276139/atau-g-ylymynda-aty-bar-g-alym>
8. Курманбайулы Ш. Инструмент терминолога. Словарь-учебник. – Астана: Ер-Дәулет, 2007. – 208 с.

Автор туралы мәлімет:

Әбділманов Алтынбек Әбутәліұлы – филология ғылымдарының кандидаты, Батыс Қазақстан инновациялық-технологиялық университетінің Шет тілдері және аударма ісі кафедрасының қауымдастырылған профессоры, Орал қ., Қазақстан

Information about the author

Altynbek Abutalievich Abdulmanov – candidate of philological sciences, is an associate professor at the department of foreign Languages and translation studies of the West Kazakhstan Innovative and Technological University, Uralsk city, Kazakhstan.

Сведения об авторе

Абдұльманов Алтынбек Абуталиевич — кандидат филологических

наук, ассоциированный профессор кафедры иностранных языков и переводческого дела Западно-Казахстанского инновационно-технологического университета, г. Уральск, Казахстан.

ХҒТАР 16.31.41; 16.31.61; 16.21.47

А.П. БОДАУБЕК

Ш.Шаяхметов атындағы «Тіл-Қазына» ұлттық ғылыми-практикалық орталығы
Астана қ., Қазақстан
(e-mail: bodaubek.ainur@mail.ru)

КОМПЬЮТЕР ЛИНГВИСТИКАСЫ ТЕРМИНОЛОГИЯСЫНЫҢ ҒЫЛЫМАРАЛЫҚ СИПАТЫ

Аңдатпа. Мақала компьютер лингвистикасы терминологиясының пәнаралық сипатын талдауға бағытталған. Мақаланың мақсаты – компьютер лингвистикасы терминологиясындағы жүйелік қатынастарды айқындау, оның арнайы лексиканың басқа жүйелерімен, жалпы ғылыми және салааралық терминдермен байланысын анықтау. Терминологиялық жүйе «өзек – шеткері аймақ» моделі бойынша ұйымдастырылған, мұнда өзек – автоматты табиғи тілдерді өңдеуге қатысты терминдерден, ал шеткері аймақ лингвистика, математика, жасанды интеллект, информатика және басқа ғылымдардан алынған жалпы ғылыми және салааралық терминдерден тұрады. Табиғи тілдерді автоматты өңдеуге қатысты терминдер компьютер лингвистикасы терминологиясының өзегін құрайды. Компьютер лингвистикасы терминологиясында мынадай жүйелік байланыс түрлері анықталды: шеткері аймақ терминін нақтылау арқылы өзек терминінің пайда болуы; бірнеше шеткері аймақ терминдерінің бірігуі негізінде өзек терминін қалыптастыру; шеткері аймақ терминдерін кезең-кезеңімен нақтылау арқылы өзек терминінің жасалуы. Компьютер лингвистикасы терминологиясы заманауи арнайы лексиканың қарқынды дамып келе жатқан жүйесі әрі басқа сала терминологияларымен тығыз байланысқан ғылымаралық сала екені дәлелденді.

Түйін сөздер: компьютер лингвистикасы, терминология, ғылымаралық сипат, өзек-шеткері аймақ, жүйелік байланыстар.

Кіріспе. Қазіргі уақытта ғылым салаларының өзара ықпалдасуы жаңа пәнаралық бағыттардың пайда болуына жол ашты. Осындай бағыттардың бірі – компьютер лингвистикасы. Компьютер лингвистикасы салыстырмалы түрде

жаңа және әрі қарқынды дамып келе жатқан сала болғандықтан, оның жүйелік және ғылымаралық байланыстарын зерттеу маңызды.

Компьютер лингвистикасы – таза тілтанымдық бағыт емес. Ол лингвистика, математика, информатика, жасанды интеллект сияқты ғылымдардың қиылысында пайда болған ғылымаралық сала [1, 246 б.]. Оның басты ерекшелігі – ғылымаралық сипатқа ие болуында, яғни бірнеше ғылыми бағыттардың әдіснамалары мен құралдарын біріктіруінде. Компьютер лингвистикасы термині көбіне математикалық лингвистика немесе есептеу лингвистикасы (ағылш. computational) ұғымдарымен синоним ретінде қолданылады. Т.В. Жеребилоның лингвистикалық терминдер сөздігінде математикалық лингвистика «адам – компьютер» диалогында қолданылатын тілді сипаттаудың ресми аппаратын жасаумен айналысатын бағыт ретінде анықталады [2, 235 б.].

Компьютер лингвистикасы саласы және оның тұжырымдамалық аппараты әлі қалыптасу үстінде. Бұл саланың дамуына әсер ететін маңызды мәселе – гуманитарлық, техникалық және математикалық білімдерді үйлестіре алатын мамандарды даярлаудың қиындығы [3, 29 б.]. Орыс-ағылшындық тезаурустың электрондық ресурсында компьютер лингвистикасы термині «тілді белгілі бір жағдайларда, проблемалық салаларда және т.б. жұмыс істеу үшін компьютерлік құралдарды – бағдарламаларды, деректерді ұйымдастыру және өңдеу үшін компьютерлік технологияларды пайдалануға бағытталған қолданбалы лингвистика саласы» ретінде түсіндіреді [4].

Осы ұғымның тағы бір анықтамасы – «тілмен жұмыс істеу үшін компьютерлік модельдеуді зерттейтін сала, ақпарат беру және мәтіндер мен дыбыстық сөйлеулерді автоматты өңдеудің қолданбалы міндеттерін шешетін жасанды интеллект саласы» [4]. Қазақ тіл білімінде компьютер лингвистикасы салыстырмалы түрде жаңа сала болғанымен, соңғы жылдары қарқынды дамуда. Бұл бағыттағы зерттеулер қазақ тілінің ұлттық корпусын құру, морфологиялық белгіленім, машиналық аударма, автоматты сөздіктер, тілді оқытуға арналған цифрлық платформаларды дамытуға және басқа да қолданбалы лингвистикалық мәселелерге бағытталған.

Осыған байланысты компьютер лингвистикасы терминологиясын, ондағы жүйелік қатынастарды зерттеу – өзекті мәселе. Бұл бағыттағы ізденістер аталған арнайы лексиканы ретке келтіру, әрі қарай стандарттау және жетілдіру қажеттілігінен туындап отыр.

Әдістеме және зерттеу әдістері. Компьютер лингвистикасы тіл білімінде А.Қ. Жұбанов, А.Ә. Жаңабекова, Б.Д. Карбозова, Э.Д. Сүлейменова, Г.Б. Мәдиева, С.Б. Бектемірова және Ж.Ж. Күзембекова сияқты ғалымдардың еңбектері арқылы теориялық тұрғыдан зерттелді. Қазақ тіл білімінде

компьютер лингвистикасының негізін қалаушы - А.Қ. Жұбанов. Ғалымның «Компьютерлік лингвистикаға кіріспе» еңбегінде компьютер лингвистикасының теориялық негіздері, оның тіл біліміндегі орны және қазақ тіліндегі қолданбалы мүмкіндіктері баяндалған. А.Қ.Жұбановтың еңбектері қазақ тілінің мәтіндерін автоматты өңдеуге және лингвистикалық аннотациялауға бағытталған. А.Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институтының зерттеушісі А.Ә. Жаңабекованың қазақ тілінің ұлттық корпусын құру және мәтіндерге морфологиялық белгіленім енгізу мәселелері бойынша «Қазақ тілі мәтіндеріне морфологиялық белгіленім қоюдың ғылыми-тәжірибелік негіздері» және «Тілдің морфологиялық жүйесін модельдеудегі функционалды қосымшалардың проблемалық мәселелері» мақалалары осы саладағы зерттеулердің маңыздылығын көрсетеді. А.Ә.Жаңабекова сонымен қатар профессор А.Қ.Жұбановтың корпусық лингвистика мәселелеріне қатысты идеяларын дамытуға үлес қосты. Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университетінің профессоры Г.Б.Мәдиева ф.ғ.к., доцент С.Б.Бектемірова және Ж.Ж.Күзембековамен бірге «Компьютерлік лингвистика» оқу құралын дайындаған. Бұл еңбек лингвистикалық зерттеулерде компьютерлік технологияларды қолданудың теориялық және практикалық негіздерін қамтиды. Қазақ тіл білімінде компьютер лингвистикасы қарқынды дамып келе жатқан сала екендігі осы бағыттағы зерттеулерде айқын көрінеді.

Талқылау және бақылау. Шетелдік әдебиетте компьютер лингвистикасы термині *табиғи тілдерді өңдеу (Natural Language Processing, NLP)* ұғымымен жиі қатар қолданылады. В.А. Яцко компьютер лингвистикасын табиғи тілдерді автоматты өңдеу мәселелерін зерттейтін ғылым ретінде анықтайды [3, 25 б.]. Бұл пікірмен келісе отырып, компьютер лингвистикасының ғылыми-технологиялық негізі табиғи тілдерді автоматты өңдеу екенін атап өтеміз. Бұл бағыт табиғи тілдегі мәтіндерді талдау және генерациялау, дыбыстық сөйлеуді тану және синтездеу процестерін компьютерде модельдеуге, сондай-ақ мәтін мен сөйлеуді түрлендіруге байланысты қолданбалы міндеттерді шешуге бағытталған. Мысалы, сөздің көпмағыналылығын шешу, машиналық аударма, автоматты рефераттау, дикторды дауысы бойынша анықтау сияқты міндеттер осы бағыттың маңызды бөлігі саналады [6, 203 б.].

Компьютер лингвистикасының терминологиясы оның ғылымаралық сипатын көрсетеді. Терминологиялық жүйе «өзек – шеткері аймақ» моделі бойынша ұйымдастырылған, мұнда өзек – автоматты табиғи тілдерді өңдеуге қатысты терминдерден, ал шеткері аймақ лингвистика, математика, жасанды интеллект, информатика және басқа ғылымдардан алынған жалпы ғылыми және салааралық терминдерден тұрады. Табиғи тілдерді автоматты өңдеуге қатысты терминдер компьютер лингвистикасы терминологиясының өзегін құрайды.

Компьютер лингвистикасы терминологиясының өзегіне *авторефераттау, мәтіннің эмоционалды сараптамасы, компьютерлік тезаурус, лингвистикалық ақпараттық ресурстар, бағдарлама-сұхбаттасушы, мәтінді автоматты түрде оқу жүйесі* сияқты терминдер қосылуы мүмкін. Ғылыми-қолданбалы бағыт ретінде компьютер лингвистикасы автоматты түрде табиғи тілдерді өңдеумен қатар, корпустық лингвистика, электрондық сөздіктер, тезаурустар, символдарды автоматты тану, сөйлеуді компьютерлік талдау және синтез жасау сияқты салаларды қамтиды.

Шеткері аймақ терминдері компьютер лингвистикасының басқа ғылымдармен байланысын көрсетеді. Бұл терминдер лингвистика (*лексикалық мағына, семантикалық алаң*), математика (*кластерлеу*), информатика (*деректер базасы, ақпараттық іздеу жүйесі*) және жасанды интеллект (*жасанды нейрондық желі, нейрон желі*) салаларынан алынған.

Шеткері аймақтан өзекке қарай компьютер лингвистикасы арнайы атауларының нақтылауы мен айқындалуы жүреді. Өзектегі терминдер шеткері жалпы ғылыми және салалық терминдер негізінде қалыптасады [7, 115 б.]. Мысалы, жалпы ғылыми термин талдау лингвистикалық мәнмәтінде **синтаксистік талдау** терминіне, ал компьютер лингвистикасында **автоматты синтаксистік талдау** терминіне айналады.

Компьютер лингвистикасы терминологиясындағы жүйелік байланыстарды үш негізгі типке бөліп қарастыруға болады:

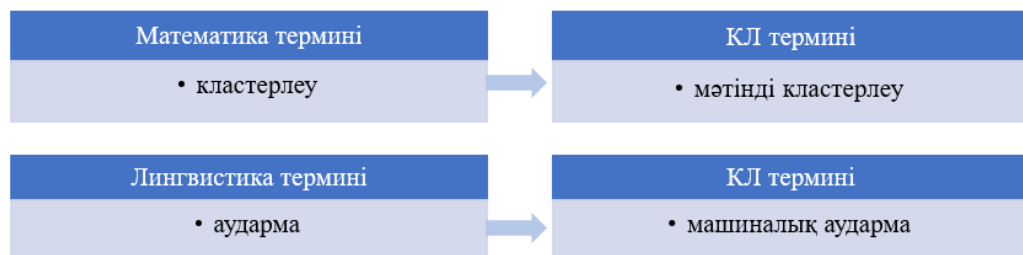
1. Шеткері аймақ терминін нақтылау арқылы компьютер лингвистикасы терминінің пайда болуы. Мысалы, информатикадағы ресурстар термині ақпараттық ресурстар терминіне, одан әрі лингвистикалық ақпараттық ресурстар (тілдік және сөйлеу деректерінің ұйымдастырылған жиынтығы) терминіне нақтыланады.

2. Бірнеше шеткері аймақ терминдерінің тіркесуі арқылы компьютер лингвистикасы терминінің қалыптасуы. Мысалы, жалпы ғылыми термин синтез және лингвистикалық термин сөйлеу тіркесуі арқылы автоматты сөйлеу синтезі терминін қалыптастырады, ол мәтінді дыбыстық сөйлеуге түрлендіру процесін сипаттайды.

3. Шеткері аймақ терминдерінің кезең-кезеңмен нақтылануы арқылы компьютер лингвистикасы терминінің пайда болуы. Мысалы, жалпы ғылыми *ресурс* термині информатика саласында *ақпараттық ресурс*, одан әрі компьютер лингвистикасында *лингвистикалық ақпараттық ресурс* терминіне айналады.

Бірінші типтегі жүйелік байланыстарға сәйкес, математикалық статистика термині **кластерлеу** («объектілердің таңдауы туралы мәліметтерді жинап, содан кейін оларды салыстырмалы түрде біртекті топтарға реттейтін көп өл-

шемді статистикалық процедура» [4]) негізінде **мәтінді кластерлеу** тіркесі («құжаттар жиынтығын кластерлерге, яғни тақырыптық жағынан жақын құжаттар тобын бөлу процедурасы» [1, 133 б.]) пайда болады. Сол сияқты, шеткері аймақ термині **аударма** («бір тілден екінші тілге тәржімеленген шығарма» [8, 489 б.]) компьютер лингвистикасы терминологиясының өзегіне кіретін **машиналық аударма** (мәтіннің немесе сөздің бір тілден басқа тілге компьютер көмегімен орындалатын аудармасы» [8, 475 б.]) терминдік тіркесімен байланыстырылады (1-сурет).

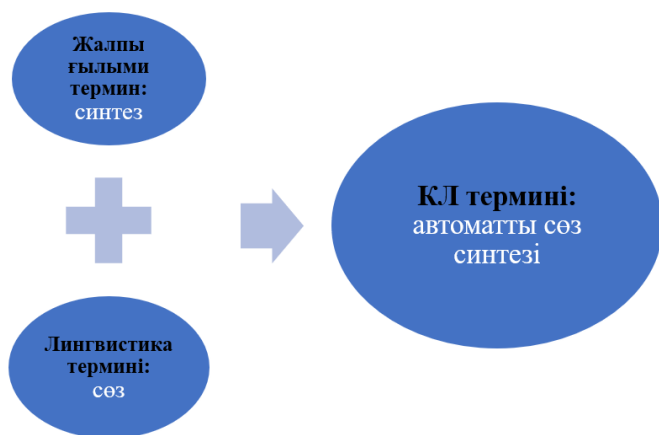

1-сурет – Шеткері аймақ терминін нақтылау арқылы компьютер лингвистикасы терминінің пайда болуы

Компьютерлік термин **процессор** («1) (комп.) – бағдарламаға сәйкес операцияларды орындауға арналған компьютердің негізгі құрылғысы, қызметтік бөлігі. Көптеген жартылай өткізгішті элементтерден тұратын және компьютерде барлық есептеулер мен ақпарат өңдеу жұмыстарын орындайтын электрондық микросхема. 2) (комп.) мәліметтерді өңдеу кезінде кейбір алдын ала есептеу жұмыстарын немесе ұйымдастыру қызметін атқаратын машиналық программа» [9, 463 б.]) **лингвистикалық процессор** тіркесі пайда болады («табиғи тілмен толық жұмыс істей алатын формальды лингвистикалық модельді жүзеге асыратын компьютерлік жүйе» [10, 204 б.]). Компьютер лингвистикасы терминдерінің басқа ғылымдардың терминдерімен және жалпы ғылыми терминдермен жүйелі байланыстарының мысалдары (1-суретте) көрсетілген.

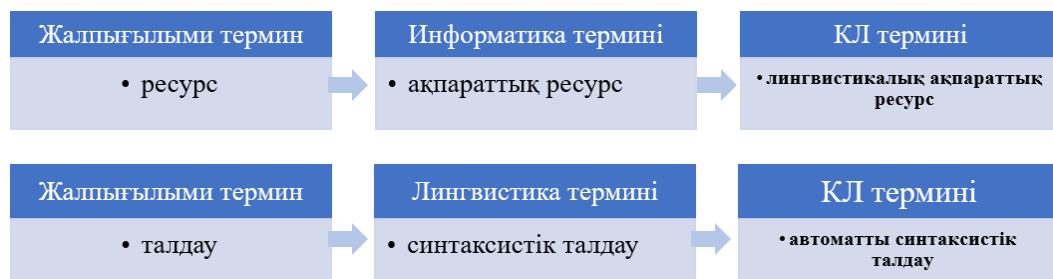
Екінші типтегі жүйелік байланыстардың мысалы ретінде компьютер лингвистикасы терминологиясында жалпығылыми термин **синтез** («талдау нәтижесінде айқындалған белгілер мен қасиеттерді біріктіру» [11, 308 б.]) және лингвистикалық термин сөз («дыбыстың таңба мен мағынаның құранды бірлігі, тілдің негізгі единицасы» [12, 95 б.]) қатысуы арқылы аталмыш терминологияның өзегінде **автоматты сөз синтезі** тіркесі («электрондық мәтінді компьютер арқылы дыбысты сөйлеуге түрлендіру процесі» [4]) қалыптасады. Осыған ұқсас жүйелік байланыстар жасанды интеллект саласы-

на жататын **деректерді интеллектуалды талдау** термині, лингвистикалық термин **табиғи тіл** («субститутивтік немесе аналогтік тұрғыдан жасалаған жасанды тілдерден бөлек ойды білдірудің табиғи қаруы және қатынас құралы ретіндегі адамзат тілі, мыс., қазақ тілі, орыс тілі, ағылшын тілі т.б.» [13, 132 б.]) және компьютер лингвистикасы терминологиясының өзегінде жұмыс істейтін **табиғи тіл деректерін интеллектуалды талдау** термині («мәтінде имплицитті түрде берілген ақпаратты немесе өңделетін мәтінде жоқ жаңа ақпаратты беру үшін қолданылатын алгоритмдерді орындау» [4]) арасында жүйелік байланыстар көрінеді. Бірнеше шеткері аймақ терминдерінің тіркесуі арқылы компьютер лингвистикасы терминінің пайда болуы көрсетілген (2-сурет).

2-сурет – Бірнеше шеткері аймақ терминдерінің тіркесуі арқылы компьютер лингвистикасы терминінің қалыптасуы

Үшінші типтегі жүйелік байланыстарда шеткері аймақтағы жалпығылыми сөз **ресурстар** («бір заттың қоры, мүмкіндігі, көзі» [14]) ұғымын кезең-кезеңмен нақтылаудан көруге болады. Бұл ұғымды нақтылаудың нәтижесінде информатика саласына қатысты **ақпараттық ресурстар** термині («ақпараттық жүйелердегі (кітапханалардағы, мұрағаттардағы, ресурстардағы, деректер банктеріндегі, басқа да ақпараттық жүйелердегі) жекелеген құжаттар мен жекелеген құжаттар жиымы, құжаттар мен құжаттар жиымы» [15, 299 б.]), одан әрі **лингвистикалық ақпараттық ресурстар** тіркесі («әртүрлі практикалық қызмет салаларында қолданылатын, машиналық тасымалдаушыларда орналасқан және белгілі бір тәртіппен ұйымдастырылған тілдік және сөйлеу деректерінің жиынтығы, мысалы, білім беру, өнеркәсіп, экономика, мәдениет, өнер, баспа салаларында») [4] пайда болады.

3-сурет – Шеткері аймақ терминдерінің кезең-кезеңмен нақтылануы арқылы компьютер лингвистикасы терминінің пайда болуы.

Кезеңдер бойынша терминологиялық нақтылауды келесі мысал арқылы көрсетуге болады: бастапқы шеткі термин **талдау** («әрбір элементтің немесе бүтіннің бір бөлігі сияқты құбылыс қырларын оқылатын пәндерді немесе элементтер құбылысын бөлшектеу, ондағы жеке жақтардың шығуы, жеке элементтер арасында өзара байланыс орнату» [16, 89 б.]) лингвистикалық терминологияда **синтаксистік талдау** («сөйлемдерді түсіну кезінде жұмсалған, тыңдаушы сөздердің синтаксистік категорияларын анықтайтын, оларды ағаш құрылыммен байланыстыратын және бастауышты, баяндауышты, толықтауышты, сөйлемдегі қамтылған ақпараттың негізінде кім қандай іс-әрекетті кімнен кейін жасағанын анықтауға қажетті шарттарды айқындайтын менталдық үдерістердің бірі» [17, 236 б.]) тіркесін қалыптастырады, ал одан әрі **автоматты синтаксистік талдау** термині («табиғи тілдегі сөйлемге оның синтаксистік көрінісін компьютерлік жүйе арқылы салыстыру» [4]) пайда болады. Шеткері аймақ терминдерінің кезең-кезеңмен нақтылануы арқылы компьютер лингвистикасы терминінің пайда болуының мысалдары (3-сурет) көрсетілген.

Нәтижелер. Жүргізілген зерттеу компьютер лингвистикасы терминологиясындағы жүйелік қатынастарды айқындауға, оның арнайы лексиканың басқа жүйелерімен және жалпы қолданыстағы тілмен байланысын талдауға мүмкіндік берді. Жұмыс барысында қойылған міндеттер орындалып, мынадай нәтижелер алынды:

1) Компьютер лингвистикасы терминологиясындағы жүйелік байланыстарды «өзек – шеткері аймақ» үлгісі негізінде көрсетуге болады. Мұндағы өзекке табиғи тілді автоматты өңдеудің теориялық-технологиялық бағытына қатысты терминдер енеді. Ал шеткері аймақ терминдері компьютер лингвистикасының ұғымдық негізін лингвистика, математика, информатика, жасанды интеллект және басқа ғылымдар мен теориялардың терминологиясымен байланыстырады.

2) Компьютер лингвистикасы терминологиясында мынадай жүйелік байланыстардың түрлері анықталды:

- шеткері аймақ терминін нақтылау арқылы өзек терминінің пайда болуы;
- бірнеше шеткері аймақ терминдерінің тіркесуі арқылы компьютер лингвистикасы терминінің қалыптасуы;
- шеткері аймақ терминдерін кезең-кезеңмен нақтылау арқылы компьютер лингвистикасы терминінің жасалуы.

Қорытынды. Қазіргі таңда компьютер лингвистикасы тіл мен технологияның тоғысындағы өзекті ғылыми бағыт ретінде танылып отыр. Оның мәні тек теориялық деңгейде ғана емес, сонымен қатар практикалық тұрғыда да ерекше айқындалады. Бұл сала автоматты аударма, мәтінді өңдеу, сөйлеуді тану мен синтездеу сияқты заманауи технологиялық шешімдердің негізін құрайды. Осындай практикалық мүмкіндіктер компьютер лингвистикасын тілдік ресурстарды цифрландыру мен ғылыми терминологияны жүйелеу ісінде маңызды құралға айналдырады. Компьютер лингвистикасы терминологиясын зерттеу – жаңа ұғымдарды біріздендіру және көптілді ғылыми ортада ортақ түсіністікке қол жеткізу үшін аса қажет. Терминдердің жүйелі түрде талдануы бұл саланың ғылыми-қолданбалы негізін күшейтіп, лингвистика мен оған жақын пәндерде компьютерлік құралдар мен математикалық модельдерді тиімді қолдануға жол ашады.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі

1. Автоматическая обработка текстов на естественном языке и анализ данных / Е.И. Большакова, К.В. Воронцов, Н.Э. Ефремова, Э.С. Клышинский, Н.В. Лукашевич, А.С. Сапин. М.: Изд-во НИУ ВШЭ, 2017. 269 с.
2. Жеребило Т.В. Словарь лингвистических терминов. Назрань: ООО «Пилигрим», 2010. 486 с.
3. Яцко В.А. Предметная область компьютерной лингвистики // Вестник ИГЛУ. 2014. № 2. С. 24–35.
4. Русско-английский тезаурус по компьютерной лингвистике. URL: <https://uniserv.iis.nsk.su/thes/search.php>
5. Асавбаева Г.Б. Проблемы языкознания, теории языка и прикладной лингвистики: монография. Новосибирск: Изд-во ЦРНС, 2015. 194 с.
6. Большакова Е.И., Воронцов К.В., Ефремова Н.Э., Клышинский Э.С., Лукашевич Н.В., Сапин А.С. Автоматическая обработка текстов на естественном языке и анализ данных. М., Изд-во НИУ ВШЭ, 2017. - 269 с.
7. Польщикова О.Н., Польщикова А.К. Системные связи в терминологии компьютерной лингвистики // Сборник научных статей по итогам Международной

научнопрактической конференции «Взаимодействие науки и общества – путь к модернизации и инновационному развитию». Воронеж, 2020. С. 114–116.

8. Қазақ әдеби тілінің сөздігі. Он бес томдық. 2-том / Құраст.: Ғ.Қалиев, С.Бизақов, О. Нақысбеков және т.б. - Алматы, 2011. - 744 б.

9. Қазақ тілінің кірме сөздер сөздігі / Құрастырғандар: Ш. Құрманбайұлы, С.Исақова, Б.Мизамхан және т.б. Алматы: «Ұлттық аударма бюросы» қоғамдық қоры, 2019. – 596 б.

10. Лингвистический процессор для сложных информационных систем / Ю.Д. Апресян, И.М. Богуславский, Л.Л. Иомдин [и др.]. М.: Наука, 1992. 256 с.

11. Қ.Б.Жарықбаев. Жантану атауларының түсіндірме сөздігі. Сөздік словарь баспасы. 2006. - 387 б.

12. Тіл білімі терминдерінің орысша–қазақша сөздігі. С.Кеңесбаев, Т.Жанұзақов. – Алма-ата. Қазақ ССР-нің «Ғылым» баспасы, 1966. – 211 б.

13. Әлеуметтік лингвистика сөздігі / Абасилов А. – Алматы, 2016.-168 б.

14. Қазақ тілінің кірме сөздер сөздігі / Құрастырғандар: Ш. Құрманбайұлы, С.Исақова, Б.Мизамхан және т.б. Алматы: «Ұлттық аударма бюросы» қоғамдық қоры, 2019. – 596 б.

15. Г. Ильясова. Орысша-қазақша терминологиялық анықтамалық сөздік (ақпараттық жүйе саласы).– Алматы: Мемлекеттік тілді дамыту орталығы, 2010. –312 б.

16. Білімгерлер мен талапкерлерге, бакалаврлар мен магистрларға, оқытушыларға арналған глоссарий / Үркімбаев М.Ф., Ахметов Ә.С. – Тараз: Тараз университеті, 2011. – 116 б.

17. Тіл – инстинкт / Пинкер Стивен. – Алматы: «Ұлттық аударма бюросы» қоғамдық қоры, 2019 жыл. – 386 б.

А.П. БОДАУБЕК

Национальный научно-практический центр «Тіл-Қазына» имени Ш. Шаяхметова,
г. Астана, Казахстан
(e-mail: bodaubek.ainur@mail.ru)

МЕЖДИСЦИПЛИНАРНЫЙ ХАРАКТЕР ТЕРМИНОЛОГИИ КОМПЬЮТЕРНОЙ ЛИНГВИСТИКИ

Аннотация. Статья посвящена анализу междисциплинарного характера терминологии компьютерной лингвистики. Цель статьи – выявить системные отношения в терминологии компьютерной лингвистики, определить её связи

с другими системами специальной лексики, общенаучными и междотраслевыми терминами. Терминологическая система организована по модели «ядро – периферия», где ядро состоит из терминов, относящихся к автоматической обработке естественного языка, а периферия – из общенаучных и междотраслевых терминов, заимствованных из лингвистики, математики, искусственного интеллекта, информатики и других наук. Термины, относящиеся к автоматической обработке естественного языка, составляют ядро терминологии компьютерной лингвистики. В терминологии компьютерной лингвистики выявлены следующие типы системных связей: появление термина ядра путём уточнения периферийного термина; формирование термина ядра на основе объединения нескольких периферийных терминов; образование термина ядра путём поэтапной конкретизации периферийных терминов. Доказано, что терминология компьютерной лингвистики представляет собой динамично развивающуюся систему современной специальной лексики и является междисциплинарной областью, тесно связанной с другими терминологиями.

Ключевые слова: компьютерная лингвистика, терминология, междисциплинарный характер, ядро – периферия, системные связи.

А.П. БОДАУБЕК

National scientific and practical center «Til-Qazyna» named after Sh. Shayakhmetov,
Astana c., Kazakhstan
(E-mail: bodaubek.ainur@mail.ru)

**INTERDISCIPLINARY NATURE OF COMPUTER LINGUISTICS
TERMINOLOGY**

Abstract. The article is devoted to the analysis of the interdisciplinary nature of computer linguistics terminology. The purpose of the article is to identify systemic relations within the terminology of computer linguistics, to determine its connections with other systems of special vocabulary, as well as with general scientific and cross-sectoral terms. The terminological system is organized according to the «core – periphery» model, where the core consists of terms related to automatic natural language processing, and the periphery consists of general scientific and interdisciplinary terms borrowed from linguistics, mathematics, artificial intelligence, informatics, and other sciences. Terms related to automatic natural language processing form the core of computer linguistics terminology. The following types of systemic relations were identified in the terminology

of computer linguistics: the emergence of a core term through clarification of a peripheral term; the formation of a core term based on the combination of several peripheral terms; the creation of a core term through the step-by-step specification of peripheral terms. It has been proven that the terminology of computer linguistics represents a dynamically developing system of modern special vocabulary and is an interdisciplinary field closely connected with other terminologies.

Keywords: computer linguistics, terminology, interdisciplinary character, core–periphery, systemic relations.

References

1. Bol'shakova E.I., Vorontsov K.V., Efremova N.E., Klyshinskii E.S., Lukashevich N.V., Sapin A.S. Automatic processing of natural language texts and data analysis. Moscow: HSE Publishing House, 2017. 269 p.
2. Zherebilo T.V. Dictionary of linguistic terms. Nazran: Pilgrim, 2010. 486 p.
3. Yatsko V.A. The subject field of computer linguistics. Vestnik IGLU, 2014, No. 2, pp. 24–35.
4. Russian-English thesaurus on computer linguistics. Available at: <https://uniserv.iis.nsk.su/thes/search.php>
5. Asavbaeva G.B. Problems of linguistics, theory of language and applied linguistics: monograph. Novosibirsk: CRNS Publishing, 2015. 194 p.
6. Bol'shakova E.I., Vorontsov K.V., Efremova N.E., Klyshinskii E.S., Lukashevich N.V., Sapin A.S. Automatic processing of natural language texts and data analysis. Moscow: HSE Publishing House, 2017. 269 p.
7. Pol'shikova O.N., Pol'shikova A.K. Systemic connections in computer linguistics terminology. Collection of scientific articles of the International Scientific and Practical Conference “Interaction of Science and Society – the Path to Modernization and Innovative Development.” Voronezh, 2020, pp. 114–116.
8. Qaliev G., Bizakov S., Naqysbekov O. et al. Dictionary of the Kazakh literary language. In fifteen volumes. Vol. 2. Almaty, 2011. 744 p.
9. Qurmanbaiuly Sh., Isaqova S., Mizamkhan B. et al. Dictionary of loanwords of the Kazakh language. Almaty: National Translation Bureau Public Foundation, 2019. 596 p.
10. Apresyan Yu.D., Boguslavskii I.M., Iomdin L.L. et al. Linguistic processor for complex information systems. Moscow: Nauka, 1992. 256 p.
11. Zharyqbaev Q.B. Explanatory dictionary of psychological terms. Sozdik-Slovar' Publishing, 2006. 387 p.
12. Kenesbaev S., Januzakov T. Russian–Kazakh dictionary of linguistic terms. Alma-Ata: Kazakh SSR “Gylym” Publishing, 1966. 211 p.

13. Abasilov A. Dictionary of sociolinguistics. Almaty, 2016. 168 p.
14. Qurmanbaiuly Sh., Isaqova S., Mizamkhan B. et al. Dictionary of loanwords of the Kazakh language. Almaty: National Translation Bureau Public Foundation, 2019. 596 p.
15. Ilyasova G. Russian–Kazakh terminological reference dictionary (in the field of information systems). Almaty: Center for the Development of the State Language, 2010. 312 p.
16. Urkimbaev M.F., Ahmetov A.S. Glossary for students, applicants, bachelors, masters and teachers. Taraz: Taraz University, 2011. 116 p.
17. Pinker S. The Language Instinct. Almaty: National Translation Bureau Public Foundation, 2019. 386 p.

Автор туралы мәлімет:

Бодаубек Айнұр – филология ғылымының магистрі, Терминология бөлімінің кіші ғылыми қызметкері, Ш.Шаяхметов атындағы «Тіл-Қазына» ұлттық ғылыми-практикалық орталығы, Астана қ., Қазақстан.

Information about the author:

Bodaubek Ainur – Master of Philology, Junior Researcher at the Terminology Department, «Til-Qazyna» Sh. Shayakhmetov National Scientific and Practical Center, Astana c., Kazakhstan

Сведения об авторе:

Бодаубек Айнұр – магистр филологических наук, младший научный сотрудник отдела терминологии, Национальный научно-практический центр «Тіл-Қазына» имени Ш.Шаяхметова, г. Астана, Казахстан.

¹ Р.Р. ЗИГАНШИНА, ² Д.Х. ХУСНУТДИНОВ

¹ МБОУ №113 М.Р. Ахметшина атындағы жекелеген пәндерді тереңдетіп оқытатын татар-орыс жалпы білім беретін орта мектеп мұғалімі

² ФГАОУ ЖО «Қазан (Приволжский) Федералды университеті»

^{1, 2} Қазан қ., Ресей

^{1, 2} (ziga04.04@mail.ru, domer1982@mail.ru)

ОРТА СЫНЫПТАРДА ТАТАР САЙТТАРЫН ПАЙДАЛАНУ МҮМКІНДІКТЕРІ

Аңдатпа. Бұл мақалада орта білім беру жүйесінде, әсіресе орта буын сыныптарында татар тілі мен мәдениетін оқытуда заманауи ақпараттық-коммуникациялық технологиялардың, соның ішінде татар тіліндегі веб-сайттардың тиімді пайдаланылу мүмкіндіктері жан-жақты қарастырылады. Авторлар татар тіліндегі цифрлық платформалар мен ресурстардың оқушылардың тілдік сауаттылығын арттыруға, коммуникативтік құзыреттілігін дамытуға және туған мәдениетке қызығушылығын арттыруға ықпал ететін негізгі құралдардың бірі екендігін дәлелдейді.

Мақалада оқыту процесінде жиі кездесетін қиындықтар мен оларды жеңудің жолдары, сонымен қатар мұғалімдер мен оқушыларға арналған практикалық ұсыныстар берілген. Мәселен, интерактивті сабақтарды, онлайн жаттығулар мен тесттерді, бейнематериалдар мен подкасттарды қолдану арқылы оқушылардың тыңдалым, оқылым, жазылым және сөйлесім дағдыларын кешенді түрде дамытуға болатыны атап өтіледі.

Сонымен қатар, мақалада заманауи цифрлық дәуірде оқушының тек тілді меңгеріп қана қоймай, өзінің ұлттық болмысын тануы, мәдени кодына үңілуі, және сол арқылы тұлғалық дамуға жетуі үшін интернет-ресурстардың маңызы ерекше екендігі баса көрсетіледі. Татар тіліндегі сайттарды тек тіл үйрену құралы ғана емес, сондай-ақ мәдени-ағартушылық, тәрбиелік бағыттағы маңызды ресурс ретінде қолдануға болатыны дәлелденеді.

Осы бағыттағы ұсыныстар қазіргі білім беру жүйесінде цифрлық ресурстарды ана тілі мен мәдениетін оқытуға бейімдеу қажеттігін көрсетеді. Мақала педагогтерге, әдіскерлерге және тіл мамандарына арналған.

Түйінді сөздер: татар сайттары, тілдік сауаттылық, ана тілі, мәдени мұра, интерактивті білім, цифрлық технологиялар, білім беру ресурстары, онлайн оқыту.

Кіріспе. Қазіргі заманғы білім беру үрдісінде ақпараттық технологиялардың маңызы артып келеді. Әсіресе тілдерді үйретуде электронды ресурстар — сайттар, онлайн платформалар, мобильді қосымшалар маңызды құралдарға айналды. Татар тілін оқытуда да арнайы татар тіліндегі сайттарды қолдану оқушылардың тілдік дағдыларын дамытуға үлкен көмек береді.

Тілге деген қызығушылықты арттыру. Орта сынып оқушыларына арналған интерактивті сайттар, мультимедиялық материалдар татар тілін үйренуді қызықты әрі тиімді етеді. Мысалы, татар тіліндегі ойындар, мультфильмдер мен әндер балалардың қызығушылығын күшейтеді.

1. Тыңдалым және оқылым дағдыларын дамыту. Сайттарда түрлі аудио-жазбалар, видеороликтер, мәтіндік материалдар ұсынылады. Бұл оқушыларға тілдің табиғи дыбысталуын сезінуге, жаңа сөздер мен тіркестерді меңгеруге мүмкіндік береді.

2. Тілдік нормаларды меңгеру. Әдеби тіл нормалары мен грамматикалық ережелер арнайы сайттарда жинақталған. Мұғалімдер мен оқушылар үшін бұл өз білімін жүйелеуге оңтайлы ресурс.

3. Онлайн тесттер мен жаттығулар. Өз бетінше білімін тексеруге арналған интерактивті тапсырмалар оқушылардың оқу процесін тиімді етеді.

4. Мәдениетті таныту. Татар тіліндегі сайттар арқылы оқушылар татар халқының дәстүрлері, салт-дәстүрлері, әдебиеті мен өнерімен таныса алады. Бұл тілдің мәдени аспектісін де игеруге септігін тигізеді.

Орта сыныптарда татар сайттарын пайдалану — тіл үйренуді заманауи әрі жан-жақты етуге мүмкіндік беретін маңызды әдіс. Мұғалімдер бұл ресурстарды тиімді қолдана отырып, оқушылардың тілдік дағдыларын, сондай-ақ мәдени құндылықтарға қызығушылығын арттыра алады.

Әдістеме және зерттеу әдістері: мақалада «Belem.ru» сайтындағы материалдарды сипаттап, талдау арқылы олардың оқу процесінде тиімді қолданылуын мысалдармен дәлелдейтін сипаттамалы, талдамалы және қолданбалы әдістер қолданылған.

Талқылау мен бақылау. Қазіргі заманғы технологиялардың дамуына байланысты тілдік сабақтарды неғұрлым тиімді өткізу мақсатында оларды оқу процесінде қолдану мүмкіндіктерін анықтау қажет. Осындай әдістердің бірі-аудио-визуалды материалы бар сайттарды пайдалану. Ғалымдар» бұл әдісті сабақта қолдану ақпаратты қабылдаудың тиімділігін, оқу процесінің әртүрлілігін арттырады, оқушылардың оқуға деген ынтасы мен қызығушылығын арттырады « деп атап өтті [Сердюк, Зарубина, 2023: 78]. Алайда, татар тілі сабақтарына арналған аудио - визуалды материалдары бар сайттар негізінде жасалған тапсырмалар мен жаттығулардың болмауы және татар тілі сабақтарында осы құралдарды пайдалану ерекшеліктерін жеткіліксіз ғылыми зерттеу

қойылған білім беру мақсаттарын толық жүзеге асыруға мүмкіндік бермейді, бұл өз кезегінде таңдалған тақырыптың өзектілігін анықтайды.

Педагогикадағы аудио-визуалды материал деп дәстүрлі кинофильмдер, радио және телешоулар, дыбыстық жазбалар, бейнелер, репортаждар, сұхбаттар және т.б., яғни оқу үдерісінде визуалды және есту де әсер ету құралы сияқты заманауи техникалық білім беру құралы танылады. Коммуникативті жағдайлар мен қоршаған шындықты жаңғыртатын аудио-визуалды материалы бар сайттар олардың жарқын түс беруіне және есту арқылы қабылданып, бейнелердің ақпараттық құндылығына байланысты білім сапасын арттырудың тиімді көзі болып табылады. Бұл ретте сабақтарда көрнекіліктің, оқытуды дараландырудың және барлық оқушыларды бір мезгілде қамтудың дидактикалық принципі іске асырылады, сабақтардың мотивациялық жағы күшейтіледі.

Нәтижелер. Орта сыныптарда оқушылар татар тіл білімінің әртүрлі бөлімдері бойынша негізгі ғылыми түсініктерді алады. Рас, олар оқулықтарда берілген, бірақ қазіргі білім жеке тұлғаға бағытталғанын және оқытуға сараланған көзқарас барған сайын маңызды екенін ескере отырып, қосымша тапсырмалар қажет болады. Бұл үшін, біздің ойымызша, «Туған тіл» Ұлттық корпусының [ана тілінің ұлттық корпусы, интернет-ресурс] сайты сәтті пайдалануға болады. Қажетті сөздерді корпусты іздеу батырмасына енгізу арқылы мұғалім оқу жаттығуларына материал жинай алады, мысалы, белгілі бір сөздер тобы. Әрі қарай, біз мұны орыс мектептерінде оқитын татар балаларымен жұмыс істеген кезде жетінші сыныпта «қауымдастық» тақырыбын зерттеуге арналған жаттығулар құру мысалында қарастырамыз. Мысалы: *жәмләләрне укыгыз, күчереп языгыз. Сыйфат фигыльләрне астына сызыгыз һәм заманын билгеләгез.*

1. Чыннан да, тарихи ташларга сулыш өрүче, тирә-як мохиткә мәд-хия жырлаучы, гади сүзләрдән кабатланмас иңәт әңимешләре хасил итүче кешеләргә сәләт тумыштан ук бирелә торгандыр. 2. Ибраһим Нуруллин кыенлыклардан, киртәләрдән курка торган шәхес түгел... [ана тілінің ұлттық корпусы, интернет-ресурс].

Соңғы онжылдықтарда интернетте сәтті жұмыс істеген татар сайттарының ішінен «Бала РФ» [Білім.ру., интернет-ресурс] атауға болады. Мұнда иллюстрациялары бар көптеген интерактивті мәтіндер жинақталған. Оларды орта сыныптарда да қолдануға болады. Мысалы, «сөзжасам «бөлімін (татар сыныптары, бесінші сынып) зерттей отырып, студенттерді осы сайтта С.Гаффарованың “Төлгүзәл «шығармасын оқуға шақыруға болады. Мұғалім мәтінді таныстырады, ертегі тыңдады, оқушылар сабақтың тақырыбына сәйкес күрделі сөздерге назар аударып, олардың жасалуын түсіндіреді.

Студент мәтін бойынша тестті өзі ұсына алады. Мысалы: Әрі қарай, сіз білім алушыларға жартылай шығармашылық, конкурстық тапсырма түрінде тапсырма ұсына аласыз. Оқушыларды топтарға бөледі, топпен жұмыс істеуге шақырады. Интерактивті мәтінге иллюстрациясы бар слайд таңдалады.

Оқушылар слайдқа байланысты, ертегі мәтінімен байланысты немесе байланыссыз бір сөз, сөз тіркесі немесе , қос сөз, біріккен сөздерді жазады (айтады). Көп мысал тауып айта алатын топ жеңімпаз ретінде бағаланады. Осылайша, интерактивті кітапханамен жұмыс істеу көрнекілік арқылы оқушылардың назарын арттырады және сонымен бірге сабақ тақырыбын тереңірек меңгеруге қызмет етеді.

«Білім.ru» сайтында мұғалімдер мен оқушылар үшін пайдалы материалдар жеткілікті мөлшерде жинақталған. Бұл жерде мұғалімдерге арналған әдістемелік өңдеулер де ұсынылады. Мысалы, татар мектептерінде жұмыс істейтін мұғалімдер үшін «Сұраулы сөйлем» тақырыбына құрылған сабақ жоспары мен технологиялық картасы (бесінші сыныпқа арналған, құрастырушы – М.Н. Мингалимова), «Құрмалас шартты сөйлем» тақырыбына арналған сабақ жоспары мен технологиялық картасы (сегізінші сыныпқа арналған, құрастырушы – М.Н. Мингалимова); орыс мектебінде татар сыныптарында жұмыс істейтін мұғалімдерге арналған «Сандардың жасалуы» тақырыбындағы сабақ жоспары мен технологиялық картасы (алтыншы сынып, құрастырушы – Г.З. Хәлилова) және т.б. сайтқа жүктелген. Сондай-ақ орыс тілді оқушыларға татар тілін үйретуге арналған материалдарды да табуға болады. Мұғалімдер бұл дайын материалдарды сол күйінде қолдана алады немесе өзгерістер енгізіп пайдалануға мүмкіндік бар. «Білім.ru» сайтында оқушылардың ғылыми-зерттеу жұмыстары мен презентациялары да жарияланған. Мұндай жұмыстар жалпы білім беретін мектептерде белсенді түрде қолданылады. Оқушылар өз жұмыстарын сынып алдында да, қала немесе республика көлеміндегі іс-шараларда да таныстыра алады. Мұндай жағдайда сайттағы материалдарды жекелей жұмыс жүргізу барысында қолдануға болады. Белгілі болғандай, ғылыми жұмысты тек жазып қана қою жеткіліксіз, оны дұрыс таныстыра білу де маңызды. Сондықтан бұл бағыттағы жұмысты «Білім.ru» сайтындағы презентацияларды талдау ретінде ұйымдастыруға болады. Мұғалім тапсырма бойынша түсініктеме береді: ғылыми-зерттеу жұмысын сегізінші сынып оқушысы орындаған, оның тақырыбы – «Татар есімдері». Оқушылардың міндеті – презентацияны қарап шығып, сәтті және сәтсіз тұстарына назар аудару.

Қорытынды. Сонымен татар тіліндегі сайттарды орта буын сыныптарда тиімді қолдануға болады. Олар тек мәтін (тілдік материал) немесе иллюстра-

ция ретінде ғана емес, оқушыларда оң мотивация туындатады, мұғалім мен оқушы арасындағы байланысты нығайтады, оқу-тәрбие міндеттерінің алуан түрлілігін қамтамасыз етеді, бәсеке элементтерін енгізеді және сыныпты жалпы жұмысқа тартудың алғышарты бола алады.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі

1. Бала. РФ – URL: <http://balarf.ru>; мөрәжәгать итү вакыты: 11.11.2022.
 2. Білім.ру. – URL: <https://belem.ru/resources>; мөрәжәгать итү вакыты: 11.11.2022.
 3. Галеева И.С. Интернет – библиографиялық ізденіс құралы ретінде. – Санкт-Петербург, 2007. – 248 б.
 4. Ганеев А.Р., Булаева Н.А., Рубан И.А. Мектептерді цифрландырудың эксперименттік мониторингі // Мәскеу облыстық университетінің хабаршысы. Педагогика сериясы. – 2021. – №4. – Б. 22–32.
 5. Білім берудегі интернет: жол көрсеткіш. Мұғалімдерге арналған интернеттегі тегін құралдардың шолуы. – Мәскеу: МЭСИ, 2009. – 70 б.
 6. Камаева Р.Б., Мөхәммәтжанова А.Х. Федералды білім беру стандарттарын іске асыруда татар тілі мен әдебиеті мұғалімдеріне ғылыми-әдістемелік көмек. – Қазан: ТРМУИ, 2015. – 110 б.
 7. Луферов Д.Н. Шетел тілін өз бетімен меңгеру кезінде компьютерлік желілік ақпараттық-коммуникациялық оқыту құралдарын пайдалану // Мәскеу мемлекеттік облыстық университетінің хабаршысы. – 2016. – №1. – Б. 68–77.
 8. Мухаметзянова А.Р. Заманауи татар жастарының этномәдени жобалары этникалық бірегейлік контекстінде // Тарихи этнология. – 2016. – Т.1. – №2. – Б. 293–312.
 9. Сәгъдиева Р.К. Татар тілі: орыс тілінде жалпы білім беретін ұйымдар үшін оқулық (татар тілін ана тілі ретінде меңгеретін оқушылар үшін), 10-сынып. – Қазан: “Мәгариф-Вакыт” баспасы, 2017. – 167 б.
- Интернет-ресурстар:
10. Гайнутдинова Р.Г. Оқушылардың ғылыми-зерттеу жұмысын ұйымдастыру. – URL: <https://solncesvet.ru/opublikovannyye-materialyi/ukuchylarny-fnnitksheren-eshen-oesh>; қаралған уақыты: 11.11.2022.
 11. Иванников А.Д. Білім беру интернет-порталдары – қашықтан оқытудың құралы ретінде. – URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/obrazovatelnye-internet-portaly-kak-sredstvo-distantionnogo-obucheniya/viewer>; қаралған уақыты: 11.11.2022.

¹Р.Р. ЗИГАНШИНА, ²Д.Х. ХУСНУТДИНОВ

¹ МБОУ Средняя общеобразовательная татарско-русская школа №113 с углубленным изучением отдельных предметов имени Героя России М.Р.Ахметшина

² ФГАОУ ВО «Казанский (Приволжский) Федеральный Университет»
г. Казань, Россия

ВОЗМОЖНОСТИ ИСПОЛЬЗОВАНИЯ ТАТАРСКИХ САЙТОВ В СРЕДНИХ КЛАССАХ

Аннотация. В статье анализируются преимущества использования татарских сайтов для повышения уровня языковой грамотности, формирования интереса к родной культуре. В работе предложены практические рекомендации по их эффективному использованию в учебной деятельности. Статья подчеркивает важность адаптации современных технологий к образовательным нуждам и культурному контексту, что способствует формированию у учащихся активного интереса к родной культуре и языку в условиях цифровой эры.

Ключевые слова: татарские сайты, информационные ресурсы, аудио-визуальные материалы, цифровые технологии, интерактивные уроки, интернет образование.

¹ R.R. ZIGANSHINA, ² D.K. KHUSNUTDINOV

¹ MBGEI secondary general education tatar-russian school № 113 with advanced study of certain subjects named after hero of Russia M.R.Akhmetshina

² FSAEI of Higher Education Kazan (Volga Region) Federal University

^{1, 2} Kazan c., Russia

^{1, 2} (e-mail: ziga04.04@mail.ru, domer1982@mail.ru)

OPPORTUNITIES FOR USING TATAR WEBSITES IN SECONDARY SCHOOL

Annotation. The article analyzes the advantages of using Tatar websites to increase the level of language literacy and generate interest in native culture. The paper offers practical recommendations for their effective use in educational activities. The article highlights the importance of adapting modern technologies to educational needs and cultural context, which contributes to the formation of students' active interest in their native culture and language in the digital age.

Keywords: tatar websites, information resources, audio-visual materials, digital technologies, interactive lessons, online education.

References

1. Bala RF. – URL: <http://balarf.ru> (Accessed: 11.11.2022).
2. Belem.ru. – URL: <https://belem.ru/resources> (Accessed: 11.11.2022).
3. Galeeva, I. S. (2007). *The Internet as a Tool for Bibliographic Search*. Saint Petersburg. 248 p. (in Russian).
4. Ganeev, A. R., Bulaeva, N. A., & Ruban, I. A. (2021). Experimental Monitoring of Digitalization in Schools. *Bulletin of Moscow Region State University. Pedagogy Series*, (4), 22–32. (in Russian).
5. *Internet in Education: A Guidebook. An Overview of Free Online Tools for Teachers*. (2009). Moscow: MESI. 70 p. (in Russian).
6. Kamaeva, R.B., & Mukhametdzhanova, A. Kh. (2015). *Scientific and Methodological Support for Tatar Language and Literature Teachers in Implementing Federal Educational Standards*. Kazan: TRMUI. 110 p. (in Tatar).
7. Luferov, D. N. (2016). Use of Computer Network-Based ICT Tools in Independent Foreign Language Learning. *Bulletin of Moscow State Regional University*, (1), 68–77. (in Russian).
8. Mukhametzyanova, A. R. (2016). Ethnocultural Projects of Modern Tatar Youth in the Context of Ethnic Identity. *Historical Ethnology*, 1(2), 293–312. (in Russian).
9. Sagdieva, R. K. (2017). *Tatar Language: Textbook for General Education Organizations with Russian Instruction (for Students Studying Tatar as a Native Language), Grade 10*. Kazan: “Magarif-Vakyt” Publishing House. 167 p. (in Tatar and Russian).

Online Resources:

10. Gainutdinova, R. G. Organizing Students’ Research Work. – URL: <https://solncesvet.ru/opublikovannyie-materialyi/ukuchylarny-fnni-tiksheren-eshen-oesh> (Accessed: 11.11.2022).
11. Ivannikov, A. D. Educational Internet Portals as a Tool for Distance Learning. – URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/obrazovatelnye-internet-portaly-kak-sredstvo-distantsionnogo-obucheniya/viewer> (Accessed: 11.11.2022).
12. Зиганшина Руфия Рифгатовна
13. МБОУ №113 М.Р.Ахметшина атындағы жекелеген пәндерді тереңдетіп оқытатын татар-орыс жалпы білім беретін орта мектеп
14. Казань, Ресей
15. E-mail: ziga04.04@mail.ru

16. Хуснутдинов Дамир Хайдарович
17. ФГАОУ ЖО “Казан (Приволжский) Федералды университеті”
18. Казань, Россия
19. E-mail: domer1982@mail.ru

Авторлар туралы мәлімет:

Зиганшина Руфия Рифгатовна – МБОУ №113 М.Р.Ахметшина атындағы жекелеген пәндерді тереңдетіп оқытатын татар-орыс жалпы білім беретін орта мектепбінің мұғалімі, Казан қ., Ресей.

Хуснутдинов Дамир Хайдарович – ФГАОУ ЖО “Казан (Приволжский) Федералды университеті” Филология ғылымдарының кандидаты. Казан қ., Россия.

Сведения об авторах:

Зиганшина Руфия Рифгатовна – МБОУ “Средняя общеобразовательная татарско-русская школа №113 с углубленным изучением отдельных предметов имени Героя России М.Р.Ахметшина, г. Казань, Россия.

Хуснутдинов Дамир Хайдарович – ФГАОУ ВО “Казанский (Приволжский) Федеральный Университет”, г. Казань, Россия

Information about the author:

Ziganshina Rufiya Rifgatovna – MBGEI secondary general education tatar-russian school № 113 with advanced study of certain subjects named after hero of Russia M.R.Akhmetshina Kazan c., Russia

Khusnutdinov Damir Khaydarovich – FSAEI of Higher Education Kazan (Volga Region) Federal University, Kazan c., Russia

SRSTI 16.31.51

¹ **D.K. SAMEN** , ^{2*} **A. UTEGENOVA**

^{1, 2} K. Zhubanov Aktobe Regional University, Aktobe, Kazakhstan

^{1, 2} (e-mail: danateacher797@gmail.com, assel_de_nur88@mail.ru)

**ARTIFICIAL INTELLIGENCE AND TRANSLINGUALISM:
NEW OPPORTUNITIES IN TEACHING FOREIGN LANGUAGES**

Annotation. The research work examines the results that modern school teachers give students when learning a foreign language using AI tools and platforms in

the education system. This article discusses the concepts of artificial intelligence (AI) and translanguaging, which are at the intersection of modern technologies and linguistic methodologies in English language teaching.

The main purpose of the study is to analyze the impact of AI technologies and translanguaging on the learning process and identify new methods and techniques of teaching a foreign language through their integration. In the course of the work, a review of domestic and foreign scientific literature was conducted, experimental data proved the effectiveness of AI tools and translanguaging approaches in the educational process.

The article is intended for researchers and educators interested in introducing innovative methods of teaching foreign languages.

Keywords: translanguaging, AI tools, methodology, multilingualism, English as a second language, code-switching.

Introduction. One of the main challenges Kazakh-speaking students face when learning English is the language barrier caused by structural and cultural differences between the two languages. Translanguaging offers an effective solution, enabling learners to use multiple linguistic resources to communicate more fluently and reduce misunderstandings. O. García defines it as “the process of acquiring knowledge and transmitting one’s thoughts by mixing and combining two or more linguistic resources” [1]. Similarly, O. García describes it as a “bilingual innovation process” [2], highlighting its potential to enhance bilingual and trilingual competence.

In Kazakhstan, Kazakh and Russian historically served as the primary languages of communication and education. After independence, English was introduced as a language of global significance. Successive Presidents have emphasized the strategic importance of English for national development, particularly in education, economics, politics, and healthcare [3, 4]. Over the past two years, rapid reforms in the education system have accelerated the adoption of innovative methodologies and AI tools, supported by seminars, workshops, and conferences for schoolteachers.

The role of translanguaging in English language learning can be summarized as follows: it facilitates the interpretation of unfamiliar terms through the use of the native language; fosters linguistic confidence by reducing barriers to expression; supports vocabulary expansion by linking equivalents across languages; stimulates cognitive flexibility through cross-linguistic comparison; and is reinforced by digital tools and online resources that promote multilingual practice.

Given these developments, *the purpose of this study* is to analyze the integration of translanguaging and AI tools in foreign language teaching, to evaluate their effectiveness in developing students’ language competence, and to identify opportunities for methodological innovation.

The research objectives are: to describe the scope of AI technologies in teaching foreign languages; to examine the theoretical foundations and practical applications of translanguaging; to evaluate the effectiveness of combining AI and translanguaging approaches; to determine the advantages and limitations of translanguaging techniques supported by AI tools.

The research hypothesis is that the effective integration of AI technologies and translanguaging practices into the process of foreign language teaching will enhance students' linguistic competence, ensure greater individualization of learning, and increase overall effectiveness.

In today's globalized and technology-driven educational environment, the teaching of foreign languages is undergoing a profound transformation. The convergence of AI and translanguaging represents not only a methodological innovation but also a strategic response to the challenges of multilingualism and digitalization. This integration has the potential to modernize traditional practices, enrich communicative competence, and prepare learners for participation in a rapidly evolving global knowledge society [5].

A linguistic situation is a sociolinguistic phenomenon that characterizes the ratio of languages used in a particular country, region or social environment, their social functioning, public status and scope. This concept has been widely used in linguistic science since the second half of the twentieth century.

By E. Haugen by definition, "a linguistic situation is a system of mutual functioning of languages or language variants used in parallel in a given society" [6]. He identifies two main components in the study of the language situation: the service field of the language (domain of use) and the status of the language in society (status).

And according to Y. D. Desheriev, "a linguistic situation is a set of languages used in a particular collective or state, depending on the socio-historical situation, and their official Division" [7]. In describing the linguistic situation, the scientist considers the functional classification and social functions of languages as the main criterion.

We divide the linguistic situation into 3 types. They are: monolingualism, bilingualism and multilingualism. As for the individual stops on them:

Monolingualism is the use of only one language in a given society or in the life of an individual. In this case, the same language will be the main and only means of communication in all areas of communication (at home, at school, at work, in culture). For example, we think it will be enough to take Japanese in Japan and Icelandic in Iceland. In scientific terms, E. Haugen explains a monolingual society as "a community that carries out all social activities through only one language" [6]

As for bilingualism – the ability of one person or society to master two languages

and use them in different situations. A simple example of this is bilingualism in Central Asia (including Kazakh-Russian, Kyrgyz-Russian, Uzbek-Russian, Tajik-Russian); Anglo-French bilingualism in Canada, Anglo-Indian bilingualism in India. It is easy to see that in these states, under the influence of previous historical events, there is still a dependence on a second language. According to Yu. D. Desheriev's definition, "bilingualism is the phenomenon of alternating use of two languages in a particular social collective or individual" [7]

The last type is multilingualism. This is the use of three or more languages in a particular society or in the life of an individual. This phenomenon is widespread in the modern era of globalization. This type is partially divided into 2 parties. One of them is private, and the other is public.

Private multilingualism is the acquisition of several languages by a person, while public multilingualism is the simultaneous use of several languages in a country in official or public life. For example: trilingualism in Kazakhstan (Kazakh, Russian, English); official status of four languages in Switzerland (German, French, Italian, Romansh). According to J. A. Fishman, multilingualism is "a complex form of language situation that allows us to meet the communication needs of society in the widest possible way" [8].

Kazakhstan is a multinational and multilingual state. A distinctive feature of the language situation in the country is the status of the Kazakh language as the state language, the wide use of the Russian language and the role of the English language in international relations. The Constitution of the Republic of Kazakhstan and the law "on languages" determine the legal status of languages in the country [9, 10].

The Kazakh language is the state language of the Republic of Kazakhstan. Article 7 of the Constitution clearly states "the state language in the Republic of Kazakhstan is the Kazakh language" [9]. As the state language, the Kazakh language is used in the fields of lawmaking, management, legal proceedings, official documents of state institutions and organizations, in the field of education and culture. The status of the state language is considered not only a legal norm, but also the main indicator of national identity. According to J. Smagulova, "the state status of the Kazakh language is the core of language policy in the country and the backbone of national ideology" [11]. However, at the present stage, there are still difficulties in the full state service of the Kazakh language. The predominant use of the Russian language among young people in the city, the fact that documents are mostly in Russian in non-state organizations, indicates the relevance of this problem. Nevertheless, in the direction of the development of the Kazakh language, the program "trinity of languages", language training centers, and state programs are actively working [12].

The Russian language has a special place in the linguistic situation in Kazakhstan. The Constitution states that "in state organizations and local self-government bodies,

the Russian language is officially used on an equal basis with the Kazakh language” [9]. The Russian language is widely used in various spheres of Kazakhstan society – in public administration and office management, in the education system, in the media, in business and scientific circles. From a sociolinguistic point of view, the Russian language is the main indicator of the state of bilingualism in Kazakhstan. This phenomenon was formed for historical reasons: in the Soviet period, Russian was the main language of communication of the country, and even after independence, its public activity was not immediately Limited [13]. Currently, the Russian language serves as an integration factor in Kazakh society, ensuring mutual understanding between ethnic groups [11].

In the XXI century, English has become the language of global communication. In the language situation in Kazakhstan, English has become especially important in the field of international relations, science, business, information technology. The state program of Kazakhstan “trilingualism of languages” sets the strategic goal of mastering the Kazakh, Russian and English languages at the same time [12]. Within the framework of this program, in-depth study of the English language in schools and universities, the practice of conducting natural sciences in English using the CLIL method was introduced. Also, international educational programs (Bolashak, Nazarbayev University, IB schools) use English as the main educational tool. The role of the English language in Kazakhstan is especially noticeable not only in the field of education, but also in international politics, diplomacy, business and tourism. Mastering the English language among the younger generation is becoming the main condition for modern competitiveness [13].

Thus, the language situation in Kazakhstan consists of three main levels: Kazakh as the state language, Russian as an integrative function in society, and English as a means of global communication. This trilingual model is the focus of language policy in the country [12].

The language situation in Kazakhstan has a multifaceted and deep impact on society. First, from the point of view of national unity, the state status of the Kazakh language plays a fundamental role in preserving the history and cultural code of the Kazakh nation, and this strengthens the integrity of society [14]. Secondly, from the point of view of cultural integration, activities aimed at the development of the Kazakh language (translation of textbooks, educational reforms) affect the modernization of national culture, and the use of Russian and English languages as a connecting factor with modern global culture and the educational space [15]. Third, the language choice of young people is an important indicator of changes in society. If there is Kazakh-Russian bilingualism in the urban environment, then the desire of young people to learn English indicates a desire to join the global world of Information [15].

Taking into account future development trends, the strengthening of the Kazakh language is clearly visible. Within the framework of the language policy, projects aimed at improving the quality of education in the Kazakh language, the development of digital resources are being implemented in the Republic [15]. At the same time, the influence of the English language is increasing in the economic, scientific and technological global space. This language is an opportunity for young people to learn and be able to work at the international level, as well as to enter an innovative environment.

Artificial intelligence (AI) is emerging as a new factor that has seriously changed the language situation. On the one hand, neural translation and TTS (text-to-speech conversion) systems based on artificial intelligence will allow the Kazakh language to be widely used in the digital space. These technologies increase the technical accessibility of the state language. On the other hand, AI tools developed for the Russian language will help to preserve its social integration activities. And since English is the main basis of global models and data, the acquisition of this language by young people enriches their ability to work freely with AI.

Thus, the language situation and artificial intelligence in Kazakhstan are closely intertwined: while the language policy is aimed at introducing the Kazakh language into the life of society, AI technologies are an important support for the implementation of this goal. In the context of multilingualism, AI will become a new tool that will reduce barriers between languages and harmonize national unity and global integration.

Artificial intelligence takes teacher-student interaction to a new level, offering opportunities such as adapting educational content to the needs of individual students, automating language exercises, providing prompt feedback, and gamifying the learning process.

The interconnection of the two approaches opens the way to considering new, creative ways in learning. When AI-based tools (e.g. ChatGPT, Google Translate, Grammarly) are used in a translingual environment, students can complete tasks and adapt to overcoming language barriers using multiple languages simultaneously. In addition, AI can be an auxiliary tool for the effective use of the translingual method, taking into account the language level of the student.

Thus, translingualism and artificial intelligence (AI), complementing each other, make it possible to bring the language learning process to a flexible, personalized and modern level. This relationship plays an important role in the modernization of traditional methods of teaching a foreign language and the formation of language skills in a multilingual environment.

Materials and Methods. The research work was based on a quantitative research design, as this approach allowed for the collection of measurable data and

statistical analysis of teachers' perceptions. The primary research tool was a survey questionnaire consisting of 14 items, which included both open-ended and close-ended questions to obtain comprehensive insights into the respondents' views.

The sample comprised 22 secondary school teachers from Aktobe city and the Aktobe region, representing different educational institutions. Specifically, the participants included: 5 teachers from the secondary school named after D. Kunaev, 2 teachers from secondary school № 65, 2 teachers from the linguistic gymnasium named after A. Baitursynov, 2 teachers from secondary school № 23, 2 teachers from Elek and Marzhanbulak secondary schools, 1 teacher from gymnasium № 51, 1 teacher from the Bilim Innovation Lyceum, 1 teacher from Kazakh secondary school № 33, teachers representing secondary schools № 4, 8, 35, 55, 70 (1 teacher from each), and 1 teacher from secondary school gymnasium № 78.

The selection of participants was based on the principle of purposive sampling, as it was important to involve teachers who actively use or are familiar with artificial intelligence (AI) tools and translingual practices in their teaching. This ensured that the collected data would be directly relevant to the objectives of the study.

The questionnaire was divided into four sections: general information – demographic data, teaching experience, and subjects taught; artificial intelligence – awareness, frequency of use, and perceived effectiveness of AI tools; translingualism – understanding of the concept, frequency of code-switching, and perceived benefits for students; integration of AI and translingualism – opinions on the possibility and effectiveness of combining these approaches in language teaching.

The data collected from the survey were analyzed using descriptive statistics (percentages, frequencies) in order to identify major trends and patterns in teachers' responses. Open-ended questions were examined through thematic analysis, allowing the researchers to group answers into broader categories and extract qualitative insights.

To ensure validity and reliability, the questionnaire was piloted among three teachers prior to the main study, and minor revisions were made to clarify ambiguous wording. Ethical considerations were also observed: participation was voluntary, anonymity was guaranteed, and the data were used solely for academic purposes.

Discussion. We have reviewed the questionnaire, dividing it into 4 parts. The first part was devoted to general information, the second part to artificial intelligence, the third part to translingualism, and the fourth part to future integration.

On the first question, 9.1% of teachers surveyed have less than 1 year of work experience, 31.8% have specialists with work experience from 1 to 3 years, 36.4% have work experience from 4 to 10 years, and the remaining 22.7% have more than 10 years. The next question was about the result, that is, which classes they teach in. 40.9%-in primary grades, 72.7%-in grades 5-9, 36.4% -in grades 10-11.

In question number 3, we asked the participants if they had ever heard the concept of “Artificial Intelligence” (AI) before. 90.9% of the participants answered “Yes”, the remaining 9.1% - “No”. We came to the conclusion that, in our opinion, all the participants are aware of artificial intelligence, but this term is not familiar to our society, because instead of the word “Artificial Intelligence” (AI) the concept of “ChatGPT” is widely used. That is, our teachers use the concept of “ChatGPT” to a greater extent than the term AI.

The next question is “Do you use AI tools in your teaching?”. On this issue, 40.9% indicated that the teachers use it “often”, 40.9% - “sometimes”, 13.6% of teachers do not know how to use it, and the remaining 4.5% do not use it at all. In this issue, we emphasize that for the vast majority of teachers, artificial intelligence (AI) platforms are a very effective and indispensable tool for saving time, the rest confirm that classes are held daily in a traditional format, and for the 3rd party, teachers still need support and assistance in exploring artificial intelligence resources, since almost many schools employ senior teachers who may need support, and these old generation teachers are still developing to show the need for help to keep up with it. And the last part showed that they adhere to a neutral point of view, that they do not use artificial intelligence at all. In question 5, we asked from teachers “What platforms did they know or use?”. In response to this question, the teachers pointed out that AI is used to create tasks from images and videos, and noted the many platforms. These are: ChatGPT (12 replies), Canva (5 replies), Diffit (2 replies), Genially (2 replies), Curipod (2 replies), Gemini (2 replies) AI, Gamma (2), D-ID (2), Google bard (now Gemini) (2 replies), Gynzy (1 reply), Suno AI (1 reply), Claude (1 reply), Presentation AI (1 reply), Umaigra (1 reply), Educaplay (1 reply), Stable Diffusion (1 reply), Copilot (1 reply), Deepseek (1 reply), Filmora (1 reply), Twee (1 reply), Kahoot (1 reply), Gliglish (1 reply), Character AI (1 reply), Bamboozle (1 reply), Miro (1 reply). One teacher replied that he/she knew many different types, while the other showed that he/she did not know at all.

In 6th question, it was determined what teachers use artificial intelligence tools for. Judging by the answers, it says that 7 answers are aimed at explaining grammar, 8 answers are aimed at working on the vocabulary (dictionary), 2 answers are for listening, 2 answers are for speaking, the remaining 1 answers are for tasks: reading, preparing a presentation, summative assessment. And also in the answers, the teachers reported that they were used for all purposes.

The next question was “In your opinion, how can AI improve the foreign language teaching process?” and answers to an open question can be divided into 6 main thematic groups through a meaningful analysis. The perspectives of teachers clearly describe the multifaceted possibilities of artificial intelligence in teaching a foreign language:

1. Saving time and making it easier for teachers to work – the answers in this group note that AI facilitates teachers' daily work, such as preparing for lessons, writing assignments, and evaluating, and saves them time. This is especially important for teachers who work with multiple classes.

2. Individualized learning – teachers said that AI technologies adapt to the level and interests of students, provide clear feedback and individualize the learning process. This will allow the student to master the language at a pace that is convenient for him.

3. Working with a dictionary and developing language skills – some respondents note that AI tools allow you to expand your vocabulary, develop correct pronunciation and listening skills, and comprehensively improve all language skills (listening, speaking, reading, writing).

4. Interesting and fascinating course of the lesson – the answers in this group show that AI decorates the lesson through multimedia resources, increases students' interest through game tasks and interactive methods.

5. Information acquisition and extensive resources – Some respondents claimed that artificial intelligence facilitates access to a huge amount of information by offering a variety of online resources for language learning.

6. Unclear or invalid answers – one answer was not analyzed because it was unclear in meaning (Table 1).

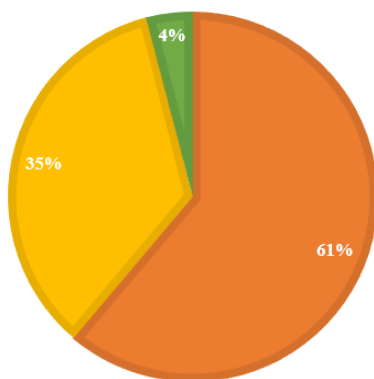
Table 1 – Teachers' perspectives on the role of AI in enhancing the foreign language teaching process

Categories	Responses
1. Saving time and simplifying the teacher's work	- "It can make teachers' work easier, and save the time by making tasks in a short period of time".
	- "Also can diversify the teaching process and make the lesson more challenging and fun to learn".
	- "Our work became faster, it helps us, teachers, save our time for preparation to lesson. Especially it convenient when you have several grades (i.e. 5th, 6th, 9th and 10th)".
	- "It helps us for creating materials, helping students practice English, creating lesson plans, correcting students' English, grading or assessing students, etc".

2. Individual (individualized/personalized) training	- “AI can enhance foreign language teaching by providing personalized learning, real-time feedback, and inclusive tools that support diverse learners’ needs”. - “Personalised learning”. - “AI can drive personalized, interactive, and fun language games to keep learners motivated”. - “AI helps learn language more effectively”. - “AI helps students develop better writing fluency and enables instructors to offer real-time feedback”.
3. Work with the dictionary and develop language skills	- “Give a lot of opportunities to work with vocabulary, to help to check the meaning of the words”. - “AI tools can be a valuable resource for developing students’ language skills, helping students practice pronunciation, receive feedback, and improve listening skills”. - “Interactive methods play a special role in teaching English... using online platforms and mobile applications, allow students to improve their listening, speaking, writing and reading skills”.
5. Obtaining information and extensive resources	- “AI can recommend multimedia resources like games, songs that match the learners’ interest making the learning process enjoyable”. - “It makes lessons more interesting”. - “It can interest students to teach language and it is easier to learn language with AI”. - “AI can make language learning more effective, accessible, and enjoyable – especially when supported by platforms like GPTOnline.ai...”
4. Interesting and exciting lesson	- “We can get much information about something”. - “In every way possible”. - “AI helps learn language more effectively”.
6. Unclear/invalid response	- “...”, - invalid answer (not included in analysis).

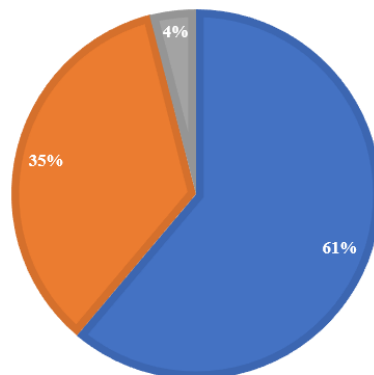
On the 8th question, 50% of the participants indicated that they often use three languages, 40.9% - sometimes, 9.3% - very rarely. And in a similar question 9,

“Do you think switching between languages helps students understand the material better?” we made a request. 69.1% of the participants indicated “yes”, 36.4% of the participants – “not sure”, 4.5% - “no”. As we understand it, this gives very good results in learning a foreign language by explaining and clarifying complex words and phrases or topics such as grammar in our native language, which arise from both the teacher and the student in the process of learning another language. On the side that received a neutral response to the survey, the use of the native language by students when learning a foreign language slows down the speed of language learning and reduces the ability to think logically (Figure 1, Figure 2).

QUESTION 8. DO YOU SWITCH BETWEEN LANGUAGES
(E.G., KAZAKH-ENGLISH, RUSSIAN-ENGLISH) DURING LESSONS?

Figure 1 – Frequency of students’ use of three languages in the learning process

QUESTION 9. DO YOU THINK SWITCHING BETWEEN LANGUAGES HELPS
STUDENTS UNDERSTAND THE MATERIAL BETTER?

Figure 2 – Students’ opinions on the effect of code-switching on understanding learning material

The replies of our colleagues divided into two groups in the question № 10. That is, half of 100% are familiar with the concept of “translingualism”, the other half are not. The most curious case was when we asked after that (Q.11), “Do you think using translingualism can increase students’ interest in learning a foreign language? Why?”. Only 19% of the teachers retained the principles of the previous question, while the remaining 82% expressed their opinion on the question. Among these 82% are teachers who already know this concept. In our understanding, it was found that the concept of “translingualism” mentioned in the previous question was studied by teachers, but they understood it only when they did not know how it was perceived and used as a term, and associated it with the concept of “code-switching”. And then, in 82% of cases, we classified the teacher’s answers into parts using a table, the result will be as follows (Table 2):

Table 2 – Perspectives of teachers about increasing interests in learning FL

Categories	Responses
1. Those who believe that Translingualism has a positive effect (fully justified answers)	- Yes, using translingualism can increase students’ interest in learning a foreign language because it values their existing linguistic knowledge, reduces anxiety, and makes the learning process more meaningful and accessible. - Sure, it can increase student’s interest in learning languages, cause if you know more languages you can understand the meaning of the words. Many words from different languages connect with each other. - In short, by making language learning more accessible, personal, and connected to real-world use, translingualism can inspire students to become more engaged and interested in mastering a foreign language. - Yes, using translingualism can make learning a foreign language more interesting. Because students feel more confident when they can use their own language along with the new one. - Translingualism allows students to use all of their linguistic resources, which makes learning feel more natural and less intimidating. Instead of being forced to “leave their language at the door”, students feel seen and respected when their home language is valued in the classroom.

	- Students are able to think in multiple languages simultaneously and use their home language as a vehicle to learn academic English. - Maybe switching between languages could help them understand new language more deeply, I mean they will build concepts of language in different languages and through connections of these concepts learners will open a lot of opportunities in their understanding. - Yes. It helps to understand new topic and rules.
2. Those who gave short, clear answers (without proof or very short) that translingualism is useful	- Yes - Yes, of course. If some pupils don't understand, you can use other languages for that. - Yes, using translingualism can significantly increase students' interest in learning a foreign language. - I think using translingualism can increase students' interests. - Of course
3. Those who doubt or answer impartially	- I don't know anything about "translingualism " and I'm not sure about their quality. - I don't know
4. Those who do not accept or do not know (negative or invalid answer)	- No, never heard of it - ... – invalid answer; excluded from analysis.

As for the question of the third part, there are a total of 12 questions in the order "Do you think combining AI and translingualism can be effective in teaching foreign languages?". 78.9% of the participants answered "yes" to this question, 22.8% of the participants answered "not sure", 5.3% answered "no". Here we see that there are those who support the combination of translingualism and artificial intelligence in learning a foreign language. And some teachers openly demonstrated skepticism and resistance to this.

13th questions from teachers "Can you participate if courses on Translingualism and AI are organized?" we asked. At the same time, 54.5% of the participants expressed a special interest. 18.2% of the participants answered "yes, only if it's free". It is worth noting that now the cost of courses, seminars and conferences attended by teachers continues to grow from 3,000 tenge. In particular, regional seminars and conferences costs from 3,000 tenge to 10,000 tenge, and the cost of international conferences held in another country will increase depending on the

economic state of the country. For this reason, if it is free for teachers, then they are ready. 18.2% of the teachers chose the answer “maybe”, 9.1% of the participants chose the answer “no”.

After analyzing the participants’ personal opinion on the latter issue, we obtained the following results (Table 3).

Table 3 – Intentions of attendance of teachers’ courses on translanguaging and AI

Category	Responses	Analysis
Positive views on AI and translanguaging	- I think we should use all possibilities in our case. - In my opinion, using AI and translanguaging together in language teaching could be incredibly powerful. - I think using AI and translanguaging together is a great idea because AI can give students what they need to learn better, and translanguaging helps them feel more confident by using their first language to understand a new one. - Using AI and translanguaging together can make language learning more effective and inclusive. AI supports translation, explanations, and personalized learning, while translanguaging helps students understand and express ideas using all their language resources. Together, they build confidence and deepen understanding. - Combining AI and translanguaging in language teaching, in my opinion, creates a powerful, student-centered approach that reflects how real people use and learn languages.	This group of responses reflects a strong belief in the potential of integrating AI and translanguaging for effective language learning. The respondents see AI as an enabler of personalized learning, while translanguaging fosters confidence in students by allowing them to use their native language for support. Both methods are seen as creating a more inclusive, student-centered approach that could revolutionize how languages are taught. This indicates an understanding of the complementary roles both AI and translanguaging can play in modern education.

	- I think combining AI and translingualism has incredible potential to revolutionize language education. - I think it can have a big effect on language learning. - It's a really good combination.	
Benefits of combining AI and translingualism	- AI can support translingualism, the practice of using language in the classroom, by helping learners connect their native language with the new language they are learning. - AI can provide diverse perspectives and explanations in multiple languages, enriching students' comprehension of English topics. - Combining the two could create an environment where learners feel empowered to use their entire linguistic toolkit while also benefiting from the precision and scalability that AI offers. The result could be a more inclusive and dynamic language learning experience, where students don't feel restricted by traditional boundaries between languages. - Students can use their first language when they get stuck, and AI can help them understand and practice the new language.	This category underscores the advantages of combining AI and translingualism. The main benefit highlighted is that AI can help bridge the gap between languages by offering various perspectives, while translingualism empowers students to use all of their language resources. Together, these approaches make learning more inclusive and personalized, helping students gain a deeper understanding of the target language. The combination helps break down barriers between languages, fostering a more holistic learning environment.
Experiments and practical use	- I would like to make an experiment on using AI and translingualism together in ELT.	This response indicates a desire to experiment with AI and translingualism in real-world teaching scenarios. There is a focus on using these methods to improve speaking and

	- Help students to practice speaking and listening skills.	listening skills, which are key components of language acquisition. This suggests that respondents believe practical application of these methods could offer significant benefits in developing communication skills in students.
Uncertainty about translingualism	- I don't know anything about translingualism and I'm not sure about their quality. - Never heard of it.	These responses suggest a lack of familiarity with translingualism or doubts about its quality. While the potential of AI is generally understood, some respondents are unsure about how translingualism would fit into language teaching, possibly due to limited exposure or understanding of its full benefits. This highlights a need for further education and professional development on the concept of translingualism.
General comments and thoughts	- The head of state has taken direct control over the development of intelligence, which shows how important this issue is for the competitiveness of our country. Artificial intelligence will change the world. - It allows students to increase "their English proficiency by enabling them to make connections between their home	These responses highlight the broader societal and educational importance of AI. Respondents acknowledge the global impact of AI and its potential to enhance language proficiency by connecting students' home language with English.

	language(s) and English,” as well as help them understand other subjects.	This reflects a recognition that AI is not just a tool for language teaching but also part of the global technological shift that will shape education systems.
--	---	---

Results. The study in this instance showcases the reforming potential of introducing artificial intelligence (AI) technologies along with translanguaging practices into foreign language teaching. Both empirical evidence and theoretical suggestions from the observation assert that the intersection is not merely an experimenter’s pedagogy but also a viable avenue for present-day education systems to transform in line with the actualities of globalization and technological advancements.

Firstly, translanguaging has been proven in the research to be important in limiting language barriers, building cognitive flexibility, and enhancing communicative competence through facilitating learners in utilizing their whole linguistic repertoire. In opposition to the view that various languages present in the learning environment are a hindrance, their coexistence is an advantage in that it equips the learners to interact with new linguistic patterns with more confidence, authenticity, and cultural competence.

Second, AI application use in classrooms provides teachers and learners with a powerful toolset with which to personalize instruction, automate routine tasks, and augment the learning process with multimodal and interactive modalities. Applications such as ChatGPT, Canva, and Diffit show how vocabulary acquisition, learning of grammar, and training of listening, speaking, reading, and writing skills can be augmented by AI. The study concluded that teachers look at AI as neither an add-on solution nor a human substitute, but as an invaluable ally who could optimize time management, enrich methodology, and broaden access to top-quality resources.

The strongest point of this study lies in highlighting the complementarity between AI and translanguaging. While AI offers scalability, efficiency, and adaptability, translanguaging affirms inclusivity, creativity, and learners’ linguistic identities. Together, they create a pedagogical space that encourages students to tap into their multilingual potential with the precision and personalization of state-of-the-art technology. The survey data reveal that the majority of teachers recognize this synergy as a means to increase student motivation, enhance stimulation, and ultimately take language learning efficiency to unprecedented heights.

Conclusion. Still, the research also comes with some limitations and challenges. Among these are the limited mass awareness of translingual philosophy among educators, variable levels of digital competency, and budget constraints for professional development workshop and conferences. These difficulties highlight the imperative need for routine teacher training, institutional backstopping, and policy incentives that ease the sustainable adoption of AI-based translingual practice.

Finally, the intersection of AI and translingualism within foreign language instruction can no longer be seen as a luxury beyond discretion, but as a strategic approach toward foreign language modernization in an era that is multilingual and technology-driven. By applying these methodologies, educational systems will be better positioned to equip students with not just linguistic competence, but intercultural sensitivity, computer literacy, and adaptive thinking – skills that are utterly critical in the twenty-first century. Future research must continue to explore practical adoption models, long-term effects on learner ability, and cross-cultural comparison in order to solidify the role of AI and translingualism as cornerstones of innovative language pedagogy.

References

1. Garcia O., Wei L. Translanguaging: Language, Bilingualism and Education. – London: Palgrave Macmillan, 2014. – 165 p. DOI: <http://dx.doi.org/10.5565/rev/jtl3.764>
2. García O., Lin A. M. Y. Bilingual Education and Translanguaging. – Switzerland: Springer, 2016. – P. 117–130. DOI: http://dx.doi.org/10.1007/978-3-319-02258-1_9
3. Nazarbayev N. A. Address to the People of Kazakhstan. New Kazakhstan in a New World. – Astana, 2007. – 48 p.
4. Tokayev K. K. Address to the People of Kazakhstan. Constructive Public Dialogue – the Basis of Stability and Prosperity of Kazakhstan. – Nur-Sultan, 2019. – 64 p.
5. Blommaert J. M. E., Backus A. Repertoires revisited: “Knowing language” in superdiversity [Electronic resource] // Working Papers in Urban Language & Literacies. – 2013. – Vol. 67. – King’s College. – Available at: <http://www.kcl.ac.uk/sspp/departments/education/research/ldc/publications/workingpapers/67.pdf> (accessed: 10.06.2025).
6. Haugen E. Language Conflict and Language Planning: The Case of Modern Norwegian. – Cambridge, MA: Harvard University Press, 1966. – 215 p.
7. Desheriev Yu. D. Introduction to Sociolinguistics. – Moscow: Nauka, 1972. – 312 p.
8. Fishman J. A. The Sociology of Language. – Rowley, MA: Newbury House, 1972. – 250 p.

9. The Constitution of the Republic of Kazakhstan [Electronic resource]. – Astana, 1995. – 98 p. – Available at: <https://antislaverylaw.ac.uk/wp-content/uploads/2019/08/Kazakhstan-Constitution.pdf> (accessed: 12.07.2025).

10. Law of the Republic of Kazakhstan “On Languages in the Republic of Kazakhstan”. – Astana, 1997. – 24 p.

11. Smagulova J. Language policies of Kazakhization and their influence on language attitudes and use // International Journal of Bilingual Education and Bilingualism. – 2008. – Vol. 11, № 3–4. – P. 440–475. DOI: <https://doi.org/10.1080/13670050802148798>

12. Nazarbayev N. A. Address to the People of Kazakhstan: “The main goal of the state policy is to improve the welfare of the people of Kazakhstan” [Electronic resource]. – Astana, 2007. – Available at: https://www.akorda.kz/en/addresses/addresses_of_president/address-of-the-president-of-the-republic-of-kazakhstan-nursultan-nazarbayev-to-the-people-of-kazakhstan-february-28-2007 (accessed: 06.07.2025).

13. Suleimenova E. D. Globalization and language policy // Polylinguality and Transcultural Practices. – 2020. – Vol. 17, № 1. – P. 112–120. DOI: <https://doi.org/10.22363/2618-897X-2020-17-1-112-120>

14. Kogabayeva A., Kurmanaliyeva A., Catterall P., Kaupenbayeva S. About the role of language in the formation of national unity // Journal of Philosophy Culture and Political Science. – 2025. – Vol. 91, № 1. – P. 64–76. DOI: <https://doi.org/10.26577/jpcp20259116>

15. Imanova D., Akzhigitova A., Zabrodskaja A. Language-in-Education Policy for English Language Teaching in Public Schools of Kazakhstan: Top-Down vs. Bottom-Up Approaches // Education Sciences. – 2025. – Vol. 15, № 1. – P. 47–63. DOI: <http://dx.doi.org/10.3390/educsci15010066>

¹Д.Қ. СӘМЕН, ²Ә. ӨТЕГЕНОВА

^{1,2} Қ. Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік университеті,
Ақтөбе қ., Қазақстан

ЖАСАНДЫ ИНТЕЛЛЕКТ ЖӘНЕ ТРАНСЛИНГВАЛИЗМ: ШЕТЕЛ ТІЛДЕРІН ОҚЫТУДАҒЫ ЖАҢА МҮМКІНДІКТЕР

Аңдатпа. Зерттеу жұмысы заманауи мектеп мұғалімдерінің шетел тілін оқытуда жасанды интеллект (AI) құралдары мен білім беру платформаларын қолдану нәтижелерін қарастырады. Мақалада ағылшын тілін оқытудағы

заманауи технологиялар мен лингвистикалық әдіснамалардың тоғысында тұрған жасанды интеллект (АІ) және транслингвизм ұғымдары талданады.

Зерттеудің негізгі мақсаты – АІ технологиялары мен транслингвизмнің оқыту үрдісіне әсерін сараптау және оларды кіріктіру арқылы шетел тілін оқытудың жаңа әдістері мен тәсілдерін айқындау. Жұмыс барысында отандық және шетелдік ғылыми әдебиеттерге шолу жасалып, эксперименттік деректер АІ құралдары мен транслингвизм тәсілдерінің білім беру үрдісіндегі тиімділігін дәлелдеді.

Мақала шетел тілін оқытуда инновациялық әдістерді енгізуге қызығушылық танытқан зерттеушілер мен педагогтарға арналған.

Түйін сөздер: транслингвизм, АІ құралдары, әдіснама, көптілділік, екінші тіл ретіндегі ағылшын тілі, кодтық ауысым.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі

1. Garcia O., Wei L. Translanguaging: Language, Bilingualism and Education. – London: Palgrave Macmillan, 2014. – 165 p. DOI: <http://dx.doi.org/10.5565/rev/jtl3.764>
2. García, O., & Lin, A. M. Y. Bilingual Education and Translanguaging. – Switzerland: Springer, 2016. – P. 117-130. http://dx.doi.org/10.1007/978-3-319-02258-1_9
3. Қазақстан Республикасының Президенті Н. Ә. Назарбаевтың Қазақстан халқына Жолдауы. Жаңа әлемдегі жаңа Қазақстан – Астана, 2007. – 48 б.
4. Мемлекет басшысы Қасым-Жомарт Тоқаевтың Қазақстан халқына Жолдауы. Сындарлы қоғамдық диалог – Қазақстанның тұрақтылығы мен өркендеуінің негізі. – Нұр-Сұлтан, 2019. – 64 б.
5. Blommaert, J. M. E., Backus, A. Repertoires revisited: «Knowing language» in superdiversity [Электрондық ресурс] // Working Papers in Urban Language & Literacies. – 2013. – Vol. 67. – King's College. – Қолжетімділік режимі: <http://www.kcl.ac.uk/sspp/departments/education/research/lde/publications/workingpapers/67.pdf> (қаралған күні: 10.06.2025).
6. Haugen E. Language Conflict and Language Planning: The Case of Modern Norwegian. – Cambridge, MA: Harvard University Press, 1966. – 215 p.
7. Desheriev Yu. D. Introduction to Sociolinguistics. – Moscow: Nauka, 1972. – 312 p.
8. Fishman J. A. The Sociology of Language. – Rowley, MA: Newbury House, 1972. – 250 p.
9. Қазақстан Республикасының Конституциясы [Электрондық ресурс]. – Астана, 1995. – 98 б. – Қолжетімділік режимі: <https://antislaverylaw.ac.uk/>

wp-content/uploads/2019/08/Kazakhstan-Constitution.pdf (қаралған күні: 12.07.2025).

10. Қазақстан Республикасындағы тіл туралы Қазақстан Республикасының 1997 жылғы 11 шілдедегі № 151 Заңы. – Астана, 1997. – 24 б.

11. Smagulova, J. Language policies of Kazakhization and their influence on language attitudes and use // International Journal of Bilingual Education and Bilingualism. – 2008. – Vol. 11, № 3–4. – P. 440–475. DOI: <https://doi.org/10.1080/13670050802148798>

12. Назарбаев Н.Ә. Қазақстан халқына жолдау: «Мемлекеттік саясаттың басты мақсаты – Қазақстан халқының әл-ауқатын жақсарту» [Электрондық ресурс]. – Астана, 2007. – Қолжетімділік режимі: https://www.akorda.kz/en/addresses/addresses_of_president/address-of-the-president-of-the-republic-of-kazakhstan-nursultan-nazarbayev-to-the-people-of-kazakhstan-february-28-2007 (қаралған күні: 06.07.2025).

13. Suleimenova, E. D. Globalization and language policy // Polylinguality and Transcultural Practices. – 2020. – Vol. 17, № 1. – P. 112–120. DOI: <https://doi.org/10.22363/2618-897X-2020-17-1-112-120>

14. Kogabayeva, A., Kurmanaliyeva, A., Catterall, P., Kaupenbayeva, S. (2025). About the role of language in the formation of national unity. Journal of Philosophy Culture and Political Science. – 2025. – Vol. 91, № 1. – P. 64–76. <https://doi.org/10.26577/jpcp20259116>

15. Imanova D., Akzhigitova A., Zabrodskaia A. Language-in-Education Policy for English Language Teaching in Public Schools of Kazakhstan: Top-Down vs. Bottom-Up Approaches // Education Sciences. – 2025. – Vol. 15, № 1. – P. 47–63. DOI: <http://dx.doi.org/10.3390/educsci15010066>

¹Д.К. САМЕН, ²А. УТЕГЕНОВА

^{1,2} Актюбинский региональный университет имени К. Жубанова,
г. Актобе, Казахстан

ИСКУССТВЕННЫЙ ИНТЕЛЛЕКТ И ТРАНСЛИНГВАЛИЗМ: НОВЫЕ ВОЗМОЖНОСТИ В ПРЕПОДАВАНИИ ИНОСТРАННЫХ ЯЗЫКОВ

Аннотация. В исследовательской работе рассматриваются результаты, которых достигают современные школьные учителя при обучении иностранному языку с использованием инструментов и платформ искусственного интеллекта (AI) в системе образования. В статье анализируются понятия искус-

ственного интеллекта (AI) и транслингвизма, находящиеся на пересечении современных технологий и лингвистических методик преподавания английского языка.

Основная цель исследования – проанализировать влияние технологий AI и транслингвизма на процесс обучения и выявить новые методы и приёмы преподавания иностранного языка посредством их интеграции. В ходе работы проведён обзор отечественной и зарубежной научной литературы, экспериментальные данные подтвердили эффективность AI-инструментов и транслингвистических подходов в образовательном процессе.

Статья предназначена для исследователей и преподавателей, заинтересованных во внедрении инновационных методов обучения иностранным языкам.

Ключевые слова: транслингвизм, AI-инструменты, методология, многоязычие, английский как второй язык, кодовое переключение.

Список использованной литературы

1. Garcia O., Wei L. Translanguaging: Language, Bilingualism and Education. – London: Palgrave Macmillan, 2014. – 165 p. DOI: <http://dx.doi.org/10.5565/rev/jtl3.764>
2. García, O., & Lin, A. M. Y. Bilingual Education and Translanguaging. – Switzerland: Springer, 2016. – P. 117-130. http://dx.doi.org/10.1007/978-3-319-02258-1_9
3. Назарбаев Н. А. Послание народу Казахстана. Новый Казахстан в новом мире. – Астана, 2007. – 48 с.
4. Токаев К. К. Послание народу Казахстана. Конструктивный общественный диалог – основа стабильности и процветания Казахстана. – Нур-Султан, 2019. – 64 с.
5. Blommaert J. M. E., Backus A. Repertoires revisited: “Knowing language” in superdiversity [Электронный ресурс] // Working Papers in Urban Language & Literacies. – 2013. – Т. 67. – King’s College. – Режим доступа: <http://www.kcl.ac.uk/sspp/departments/education/research/ldc/publications/workingpapers/67.pdf> (дата обращения: 10.06.2025).
6. Haugen E. Language Conflict and Language Planning: The Case of Modern Norwegian. – Cambridge, MA: Harvard University Press, 1966. – 215 с.
7. Дешериев Ю. Д. Введение в социолингвистику. – Москва: Наука, 1972. – 312 с.
8. Fishman J. A. The Sociology of Language. – Rowley, MA: Newbury House, 1972. – 250 с.
9. Конституция Республики Казахстан [Электронный ресурс]. – Астана, 1995. – 98 с. – Режим доступа: <https://antislaverylaw.ac.uk/wp-content/uploads/2019/08/Kazakhstan-Constitution.pdf> (дата обращения: 12.07.2025).

10. Закон Республики Казахстан «О языках в Республике Казахстан» от 11 июля 1997 г. № 151. – Астана, 1997. – 24 с.
11. Smagulova J. Language policies of Kazakhization and their influence on language attitudes and use // *International Journal of Bilingual Education and Bilingualism*. – 2008. – Т. 11, № 3–4. – С. 440–475. DOI: <https://doi.org/10.1080/13670050802148798>
12. Назарбаев Н. А. Послание народу Казахстана: «Главная цель государственной политики – повышение благосостояния народа Казахстана» [Электронный ресурс]. – Астана, 2007. – Режим доступа: https://www.akorda.kz/en/addresses/addresses_of_president/address-of-the-president-of-the-republic-of-kazakhstan-nursultan-nazarbayev-to-the-people-of-kazakhstan-february-28-2007 (дата обращения: 06.07.2025).
13. Suleimenova E. D. Globalization and language policy // *Polylinguality and Transcultural Practices*. – 2020. – Т. 17, № 1. – С. 112–120. DOI: <https://doi.org/10.22363/2618-897X-2020-17-1-112-120>
14. Kogabayeva A., Kurmanaliyeva A., Catterall P., Kaupenbayeva S. About the role of language in the formation of national unity // *Journal of Philosophy Culture and Political Science*. – 2025. – Т. 91, № 1. – С. 64–76. DOI: <https://doi.org/10.26577/jpcp20259116>
15. Imanova D., Akzhigitova A., Zabrodskaia A. Language-in-Education Policy for English Language Teaching in Public Schools of Kazakhstan: Top-Down vs. Bottom-Up Approaches // *Education Sciences*. – 2025. – Т. 15, № 1. – С. 47–63. DOI: <http://dx.doi.org/10.3390/educsci15010066>

Авторлар туралы мәлімет:

Сәмен Дана Қайратқызы – Қ. Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік университетінің магистранты, Ақтөбе қ., Қазақстан.

Өтегенова Әсел – PhD, аға оқытушы, Қ. Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік университеті, Ақтөбе қ., Қазақстан.

Сведения об авторах:

Самен Дана Кайратқызы – магистрант Актюбинского регионального университета имени К. Жубанова, г. Актобе, Казахстан.

Утегенова Асель – PhD, старший преподаватель, Актюбинский региональный университет имени К. Жубанова, г. Актобе, Казахстан.

Information about the author:

Samen Dana Kairatkyzy – Master student of K.Zhubanov Aktobe Regional University, Aktobe city, Kazakhstan.

Utegenova Assel – PhD, Senior Lecturer K.Zhubanov Aktobe Regional University, Aktobe city, Kazakhstan.

ХҒТАР 14.25.09

А.М. КАЛИЕВА

«Назарбаев Зияткерлік мектептері» дербес білім беру ұйымы,
«Білім беру бағдарламалары орталығы» филиалы
Астана қ., Қазақстан
(e-mail: kaliyeva_a@cep.nis.edu.kz)

ҚАЗАҚ ТІЛІН ОҚЫТУДА САРАЛАУ ҚАҒИДАТТАРЫ НЕГІЗІНДЕ ҮЛГІ ТАПСЫРМАЛАРДЫ ҚАЛАЙ ҚҰРАСТЫРУҒА БОЛАДЫ?

Аңдатпа. Мақалада қазақ тілін оқытуда саралау қағидаттарын тиімді қолданудың теориялық және практикалық негіздері қарастырылған. Томлинсон моделі мен Джон Хопкинс университетінің «Дарындылықты дамыту» бағдарламасына сүйене отырып, жеделдету, күрделендіру, тереңдету, сын-тегеурін және креативтілік қағидаттары негізінде үлгі тапсырмалар әзірлеу жолдары көрсетілген.

Автор саралап оқытудың басты мақсаты оқушылардың дайындық деңгейі мен қызығушылығына сәйкес оқу үдерісін бейімдеу екенін айқындайды. Назарбаев Зияткерлік мектептерінде жүргізілген мониторинг нәтижелері мұғалімдердің саралауға қатысты әдістемелік қолдауды қажет ететінін дәлелдейді.

Зерттеу нәтижесінде саралау қағидаттарына негізделген тапсырмалар оқушылардың сыни ойлауын, шығармашылық қабілеттерін және тілдік дағдыларын дамытуға ықпал ететіні анықталды. Мақала мазмұны қазақ тілін оқытудағы саралау тәсілін жетілдіру арқылы оқыту сапасын арттыруға бағытталған.

Түйін сөздер: саралау қағидаттары, саралау, оқылым, тапсырма.

Кіріспе. Ғылыми-педагогикалық әдебиеттерді шолу негізінде саралау ұғымы жөнінде педагогиканың осы саласындағы сарапшылардың көзқарастары да әртүрлі деп қорытынды жасауға болады. Алайда көпшілігі саралау дегенді оқушыға бағытталған, яғни оның оқу материалын меңгеру деңгейін, тереңдігін және қарқынын өзгерту, сондай-ақ барынша жетістікке жетуіне ықпал ету үшін үнемі қатысып отыруды реттеу арқылы оқушылардың жан-жақты білім алуына керек қажеттіліктерін қанағаттандыру мақсатымен оқытудың мазмұны мен әдістерін бейімдеу тәсілі деп санайды [5, 18].

Осы саладағы жетекші мамандардың бірі Томлинсонның пікірінше, «Саралап оқыту дегеніміз – «оқу үдерісін оқушының дайындық деңгейіне, қызығушылығына және оқу стиліне сәйкес мақсатты түрлендіру» [3, 21]. Бұл

– білім алушыларға бағытталған және маңызды іс-әрекеттері мол, әр оқушының дербес білім алу қажеттіліктерін қанағаттандыру үшін мұғалімдердің стратегиялық жоспар жасауына мүмкіндік беретін зерттеу тәсілі.

Саралап оқытуды сыныптағы оқушылардың әртүрлі дайындық деңгейін ескеруге бағытталған және мұғалімдерге оқыту әдістерін сәйкесінше бейімдеуге көмектесетін құрылым және педагогикалық модель ретінде қарастыруға болады [4, 3]. Саралап оқыту барлық пән және білім беру деңгейлері деректерін талдау негізінде оқытуға мүмкіндік береді.

Осылайша, теориялық тәсілдемелер мен практикалық қажеттіліктерді ескере келе, оқушыларды саралап оқыту дегеніміз әр оқушының дайындық деңгейіне, қызығушылығына және жеке ерекшеліктеріне сай қолдау көрсетілетін, оқу мазмұны, оқу үдерісі (*оқыту әдістері, өзара әрекет формалары, бағалау құралдары*), оқу нәтижелері мен білім беру ортасы жүйелі түрде бейімделетін, білім алушының әлеуетін толық ашуға бағытталған икемді педагогикалық тәсіл деп анықтама беруге болады[4, 4].

Саралаудың мақсаты – әр оқушының дайындық деңгейіне, танымдық қабілетіне және қызығушылығына сәйкес зияткерлік тұрғыдан оңтайлы деңгейде оқу тапсырмаларын ұсыну және білімін тереңдетіп, жоғары деңгей дағдыларын дамытуға ықпал ететін оқыту жағдайын қалыптастыру.

Әдістеме және зерттеу әдістері. Томлинсонның саралап оқыту моделі.

Томлинсон ұсынған саралау моделі (1-сурет) аса танымал және көп қолданылады. Ғалым саралап оқытуды оқушылардың дайындық деңгейі, қызығушылықтары мен оқу профилі сияқты ерекшеліктері ескерілетін оқу үдерісін ұйымдастыру тәсілі ретінде қарастырады. Бұл модель әмбебап және оны оқушыларды қабілетіне қарай саралау мақсатында қолдануға болады. Оның тәсілдемесінде саралауға болатын төрт негізгі элемент атап көрсетіледі:

- **мазмұн** (не зерттеледі?)
- **үдеріс** (қалай оқытылады?)
- **өнім** (оқушы қандай нәтижеге қол жеткізеді?)
- **оқу ортасы** (қандай жағдайда оқытылады?)

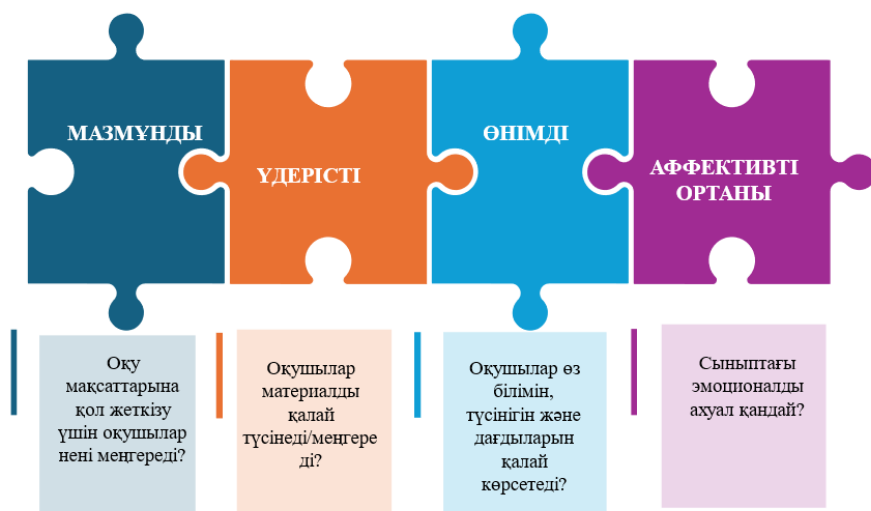
Бұл тәсілдеме оқытуды әр оқушының қажеттіліктеріне сәйкес бейімдейді және оның әлеуетін барынша ашуға жағдай жасайды. Саралау оқушылардың үш сипаттамасы негізінде жүзеге асырылады:

• **дайындық деңгейі** – қазіргі білімі, дағдыларының деңгейі және оқу материалын түсіну дәрежесі;

• **қызығушылық** – оқуға құштарлығын тудыратын әуестігі, қалауы және таным түрлері.

• **оқу профилі** – оқушының жеке ерекшеліктері[4, 5].

Мұғалімдер нені саралай алады?

1-сурет. Томлинсонның саралап оқыту моделі.

Томлинсонның моделіндегі «мазмұн» компонентін толықтыруға Джон Хопкинс университетінің «Дарындылықты дамыту» [2, 5]. бағдарламасының аясында әзірленген қағидаттарды қосу орынды болып көрінеді. Бағдарламада бес қағидатқа баса назар аударылады: жеделдету (acceleration), күрделендіру (complexity), тереңдету (depth), сын-тегеурін (challenge) және креативтілік (creativity). Бұл қағидаттар мазмұнды күрделілігі бойынша ғана емес, талдау тереңдігі, пәнаралық толықтық және зияткерлік жүктеме дәрежесі бойынша да түрлендіруге мүмкіндік беріп, оқу материалын неғұрлым икемді әрі жетілдірілген түрде саралауға жағдай жасайды.

Жеделдету. Жеделдету – дарынды оқушыларды оқытудың негізгі стратегияларының бірі, ол оқу бағдарламасын жылдам меңгертуді көздейді. Дарынды оқушылар көбіне ерекше есте сақтау, жоғары деңгейде қорыту, абстракциялау қабілетімен, ой ұшқырлығымен және өзіндік көзқарасымен ерекшеленіп, оқу материалын өз қатарластарына қарағанда әлдеқайда жылдам меңгереді.

Күрделендіру. Тапсырмаларды күрделендіру дарынды баланың құзыреттілігін дамытуға және әдеттен тыс шешімдер табу қабілетін қалыптастыруға көмектеседі. Осы ретте мұғалім екі маңызды қағиданы ұстануы керек: бірі – қарапайым тапсырмалардан біртіндеп күрделі тапсырмаларға көшу, екіншісі – тапсырмаларды оқушының даму аймағына жақын болатындай етіп тұжырымдау.

Тереңдету. Мазмұнды тереңдетіп оқыту дарынды оқушылардың қабілеттерін дамытуда маңызды рөл атқарады. Аталған стратегия пәндерді немесе

білім салаларын терең зерттеуге ұмтылдырады, бұл, өз кезегінде, бірқатар оң нәтижеге жеткізеді: тиісті пән саласынан жоғары құзыреттілік деңгейін көтеруге, оқушылардың зияткерлік тұрғыдан дамуы және аналитикалық дағдыларын қалыптастыруға қолайлы жағдай туғызады.

Сын-тегеурін. Бұл қағидат пән ғылымын басқа пәндер, проблемалар немесе ғылыми салалармен байланыстыру арқылы дәстүрлі зерттеу шеңберінен шығаруға бағытталған. Бұл дегеніміз – өз бетінше ізденіп, ерекше түсініктерді қолдану, деректерді жаңаша ұғыну, жаңа ұғымдар мен балама интерпретациялар іздеу дегенді білдіреді. Мұндай тәсіл оқушылардың әртүрлі білім саласын зерттеу тәсілдемелерін қалыптастыруға, сондай-ақ рефлексиялық ойын дамытуға ықпал етеді.

Креативтілік. Креативтілік қағидаты дарынды оқушылардың шығармашылық дамуына жағдай жасауға бағытталған, балаларды қызықты сұрақтар қоюға, күтпеген шешім табуға және бірегей идеялар ұсынуға үйретуді көздейді. Оқушыларға эксперимент жасау, жоба әзірлеп, ойларын әртүрлі формада жеткізуге мүмкіндік беретін орта құру маңызды [2, 57].

Талқылау мен бақылау. Назарбаев Зияткерлік мектептерінде «Қазақ тілі мен әдебиеті» пәні NIS-Programme білім беру бағдарламасына сәйкес оқушылардың келесі қабілеттері мен дағдыларын шыңдайды:

- түрлі жағдаятқа сай оқушылардың коммуникативтік дағдыларын (тыңдалым, айтылым, оқылым, жазылым) дамытады;
- көркем және көркем емес мәтіндердегі ақпараттарды зерделеп, сыни, шығармашыл тұрғыдан талдайды;
- тілдік және әдеби тұжырымдамалар мен дағдыларды шынайы өмірде қолданады;
- тілді қолдануда ақпараттық және техникалық қарым-қатынас құралдарын пайдаланады;
- көркем және көркем емес мәтіндердегі тақырыпты, идеяны, мәселені саралау, өңдеу, бағалау, ойды тұжырымдау, пайымдау, ұғыну арқылы метатанымдық ойлау қабілетін арттырады [1, 5].

NIS-Programme білім беру бағдарламасын іске асыру мақсатында 2025 жылдың бірінші тоқсанында бірнеше Зияткерлік мектепте мониторингтік зерттеу бекітілді. Мониторинг аясында қазақ тілі мен әдебиеті пәні бойынша 50-ден астам сабақ бақыланды. Сабақтарды бақылау барысында бірнеше мәселелер анықталды. Соның ішінде ең өзектісі – саралап оқыту.

Мектептерде саралау өз деңгейінде жүрмейтіні анықталды. Кейбір мұғалімдердің сабақтарында мазмұнды және нәтижелерді саралау көрініс тапты. Сабақ барысында оқушылардың барлығына бірдей тапсырма беріледі. Қабілеттері әртүрлі оқушыларға тапсырмалар бейімделмеген, оқушы қабілет-

теріне сай ресурстар қарастырылмаған. Сабақты бақылау барысында бірнеше мұғалім ғана скаффолдинг (қолдау көрсету) жасай алды. Д.Брунердің айтуынша, скаффолдинг - бұл балаға мәселені шешуге, тапсырманы орындауға немесе көмек болмаған кезде оның мүмкіндіктерінен тыс мақсатқа жетуге мүмкіндік беретін стратегия [6, 13]. Бала алдымен тапсырмаға кірісуі керек. Содан кейін ғана мұғалім тарапынан көмек басталады. Мұғалім қолдауы икемді болып, оқушының іс-әрекетіне негізделеді. Бірте-бірте тіректер алынып, жауапкершілік балаға беріледі.

Саралау мәселесінің ықтимал себебі мұғалімдердің осы аспект бойынша әдістемелік даярлығының жеткіліксіздігі болып табылады, өйткені 13 мұғалімнің сабақ жоспарларында саралауға бағытталған тапсырмалар мүлде болмады.

Мәселені шешу жолдары:

- Мұғалімдерге саралау стратегиялары бойынша оқыту курстарын ұйымдастыру;

- Оқушы деңгейін ескеретін тапсырмаларды әзірлеуге арналған әдістемелік нұсқаулық әзірлеу.

Нәтижелер. Мониторингтік бақылау барысында мектептерде саралаудың жүзеге аспайтыны анықталды. Сабақ жоспарлау барысында оқушылардың жеке қабілеттері мен қажеттіліктері толық ескерілмейді. Алынған нәтижелерді саралай келе, NIS-Programme білім беру бағдарламасына сәйкес «Қазақ тілі мен әдебиеті» пәні сабақтарында саралап оқытуды ұйымдастыру бойынша үлгілік тапсырмаларды құрастыру қолға алынды. Арнайы шығармашылық топ құрылды. Қазақ тілі мен әдебиеті (T1) авторлар құрамына 12 (модератор – 2, эксперт – 10), ал Қазақ тілі мен әдебиеті (T2) авторлар құрамына 10 педагог (модератор – 3, эксперт – 7) енді. Соның ішінде Джон Хопкинс университеті арнайы Назарбаев Зияткерлік мектептері үшін әзірлеген «Дарындылықты дамыту» курсынан 7 мұғалім өткен.

Әдістемелік құралдың аудиториясы – 7-10-сыныптар (негізгі мектеп). Теориялық бөлімде дарынды оқушыларды саралап оқыту бағытында Томлинсонның моделі, Джон Хопкинс университетінің «Дарындылықты дамыту» бағдарламасының аясында әзірленген саралау қағидаттары қарастырылады. Тапсырмаларды құрастыруда саралап оқытудың жеделдетіп оқыту (жеделдету), күрделендіру, мазмұнды тереңдету (тереңдету), мәселелік оқыту (сын-тегеурін), креативтілік қағидаттарының ерекшеліктері басшылыққа алынды. Тапсырмалар әзірлеуде оқылым дағдысы таңдалды. Сондай-ақ креативтілік қағидатын жүзеге асыруда жазылым дағдысы алынды. Төменде саралау қағидаттары негізінде оқылым мақсатына сәйкес құрастырылған тапсырмалар беріледі (Қосымша 1).

Сынып: 8 (Т2)

Оқу мақсаты: 8.О5.Қосымша ақпарат көздерінен тақырыпқа байланысты мәліметтерді мәтін мазмұнымен салыстыру, қарама-қайшы ақпараттарды анықтау

Мәтін

«Мамандықтың бәрі жақсы, қажеттісін таңдай біл» дегендей, өмір бойы жейтін наның болған соң одан жаңылыспау керек деп жатады. Дегенмен қазір заман талабына сай түрлі мамандықты аз уақытта меңгеріп алуға болады.

Жалпы еңбек нарығы үнемі өзгеріп отыратыны белгілі. Бүгін сұранысқа ие мамандықтар ертең қажетсіз болып қалуы әбден мүмкін. Ондай өзгерістерді болжау оңай емес. 2020 жылдан кейін технологиялардың дамуына байланысты әлемде 5 миллион жұмыс орны қысқаратыны да белгілі болған. 2030 жылға қарай роботтар 800 миллион жұмыс орнын ауыстыра алады дегенге сенесіз бе?

Бұрын жаңа мамандық 20-30 жылда пайда болса, қазір әр 3-5 жылда жаңарып жатыр. Оған қарамастан маңызын, күшін жоймайтын салалардың бар екені белгілі. Мәселен, Канаданың «Canadian Business Magazine» журналының деректері бойынша осы елде мұнай және газ өндіру саласындағы менеджерлерге сұраныс өсе түскен. Оның бірден-бір себебі мұнай өндірісінде тәжірибе маңызды болып есептеледі. Сондай-ақ геологтар мен океанографтар Канаданың пайдалы қазбаларын қоршаған ортаға елеулі зиян келтірместен пайдалану жолдарын табуда маңызды рөл атқаратын мамандықтар ретінде құнды. Олардың бүгінде көмір өнеркәсібінде де сұранысының өсуі жалғасуда.

Ал енді жаңа мамандықтар жайына келер болсақ, сарапшылардың айтуынша, 2030 жылға қарай елімізде 57 мамандық түбегейлі жойылып, оның орнын 180 мамандық басады. Қазіргі уақытта өзгертін мамандықтардың басым бөлігі сұранысқа ие, дегенмен олардың өзектілігін сақтау үшін мамандарға жаңа техника мен дағдыларды игеру қажет. Мамандықтардың атауы өзгермеуі мүмкін. Алайда біліктілік талаптар деңгейінде біршама жаңарулар болады. Мамандар жоғалып бара жатқан мамандықтарға назар аударуды сұрайды. Оның негізгі екі себебін де атап көрсетеді: 1)цифрландырудың дамуы қол және ақыл-ой еңбегі мамандарының азаюына әкеледі; 2)кей мамандықтар біртіндеп жоғалады.

syrboyi.kz

Тапсырмалар:**1. Жеделдету қағидаты**

(Негізгі ақпаратты тез түсініп, қысқа жауап беруді қажет етеді)

Мәтінде қай елдің журнал дерегі бойынша мұнай және газ өндіру саласындағы менеджерлерге сұраныс артып келе жатқаны айтылған?

Сарапшылардың болжамы бойынша, 2030 жылға қарай қанша мамандық жойылып, оның орнын қанша жаңа мамандық басады?

Мәтінде аталған мамандықтардың қайсысы қоршаған ортаға зиян келтірмеу жолдарын табуда маңызды рөл атқарады?

2. Тереңдету қағидаты

(Талдау, салыстыру, дерек пен себеп-салдарды анықтауға бағытталған)

Мәтіндегі «бүгін сұранысқа ие мамандықтар ертең қажетсіз болуы мүмкін» деген пікірді нақты мысалдармен түсіндір.

Геолог пен океанограф мамандықтарының сұранысы қандай ортақ себеппен артып отыр?

Цифрландырудың дамуы мамандықтардың өзгеруіне қалай әсер етеді? Мәтіннен 2 дәлел келтір.

3. Сын-тегеурін қағидаты

(Сыни тұрғыдан ойлануды, болжам жасауды, көзқарас білдіруді қажет етеді)

2030 жылға қарай роботтар 800 миллион жұмыс орнын ауыстыра алады деген болжаммен келісесің бе? Неліктен?

Болашақта жоғалып кету қаупі бар мамандықтардың қатарында өзіңнің қазіргі немесе қалаған мамандығың болса, қандай әрекет етер едің?

Мәтіндегі ақпарат негізінде «өмір бойы бір мамандық бойынша қызмет ету» мен «мамандықты жиі өзгерту» ұстанымдарын салыстырып, қайсысы тиімді екенін дәлелде.

Қосымша 1. Жеделдету, тереңдету, сын-тегеурін қағидаттары бойынша құрастырылған тапсырмалар үлгісі

Қорытынды. Зерттеу нәтижелері қазақ тілін оқытуда саралау қағидаттарының маңыздылығын айқын көрсетеді. Оқушылардың танымдық қабілеттері мен дайындық деңгейлерінің әртүрлілігі мұғалімнен оқыту үдерісін барынша бейімдеуді талап етеді. Саралап оқыту – оқушы қажеттіліктерін, мүмкіндіктерін және қарқынын ескеруге бағытталған тиімді педагогикалық тәсіл. Бұл тұрғыда Томлинсон моделі мен Джон Хопкинс университетінің «Дарын-

дылықты дамыту» бағдарламасы ұсынған қағидаттар (жеделдету, күрделендіру, тереңдету, сын-тегеурін, креативтілік) мұғалімдерге әдістемелік қолдау болады.

Саралау қағидаттарына сүйене отырып құрастырылған үлгілік тапсырмалар оқушылардың тілдік дағдыларын ғана дамытпайды, сонымен бірге олардың сыни ойлауын, шығармашылық қабілеттерін және ақпаратты салыстырып, талдап, дәлелді көзқарас білдіру дағдыларын жетілдіреді. Мәселен, жеделдету қағидаты жылдам ой қорытуға мүмкіндік берсе, тереңдету оқушылардың деректерді терең талдауға, себеп-салдарлық байланыстарды анықтауға бағыттайды. Ал сын-тегеурін қағидаты олардың сыни тұрғыдан ойлауын дамытып, түрлі болжамдар жасауға, мәселеге тың шешім ұсынуға жол ашады. Креативтілік қағидаты оқушыларға білімді шығармашылық тұрғыда игеруге мүмкіндік береді.

Жалпы алғанда, саралау қағидаттарына негізделген үлгі тапсырмалар оқушылардың жеке оқу қажеттіліктерін қанағаттандырып қана қоймай, білімді өмірлік жағдаяттарда қолдануына, жоғары деңгейлі ойлау дағдыларын дамытуға, сонымен бірге оқу сапасын арттыруға ықпал ететін пәрменді әдістемелік тетік болып табылады.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі

1. «Назарбаев Зияткерлік мектептері» ДББҰ NIS-Programme білім беру бағдарламасы. – Астана: Назарбаев Зияткерлік мектептері, 2024. – 204 б.
2. Презентация и программа «Развития одаренности детей». Материал подготовлен для АОО «Назарбаев Интеллектуальные школы». Университет Джона Хопкинса. – Астана: Назарбаев Зияткерлік мектептері, 2021.
3. Tomlinson, C. A. How to Differentiate Instruction in Mixed-ability Classrooms / Carol A. Tomlinson. – Pearson, 2004. – 117 p.
4. Калиева А.М., Курманғалиева Г.Г., Омирбекова Д.Ш., және басқалары. Қазақ тілі мен әдебиеті (Т2) сабақтарында саралап оқыту» әдістемелік құралы. – Астана: НЗМ ДББҰ «Білім беру бағдарламалары орталығы» филиалы, 2025. – 242 б.
5. Bogen, E. C., Schlendorf, C. P., Nicolino, P. A., & Morote, E. Instructional strategies in differentiated instruction for systemic change. –Journal for Leadership and Instruction, 2019 (18/2), 18–22 p.
6. Утегенова Б.М., Смаглий Т.И., Онищенко Е.А. Основы дифференциации преподавания и обучения в современной школе: учебное пособие . – Костанай: КГПИ. – 2017, 98 с.

А.М. КАЛИЕВА

АОО «Назарбаев Интеллектуальные школы»,

Филиал «Центр образовательных программ»

г. Астана, Казахстан

КАК СОСТАВИТЬ ТИПОВЫЕ ЗАДАНИЯ НА ОСНОВЕ ПРИНЦИПА ДИФФЕРЕНЦИАЦИИ В ОБУЧЕНИИ КАЗАХСКОМУ ЯЗЫКУ?

Аннотация. В статье рассматриваются теоретические и практические основы эффективного применения принципов дифференциации в обучении казахскому языку. На основе модели Томлинсон и программы «Развитие одаренности» Университета Джонса Хопкинса показаны способы разработки типовых заданий, основанных на принципах ускорения, усложнения, углубления, вызова и креативности.

Автор подчеркивает, что основная цель дифференцированного обучения заключается в адаптации учебного процесса в соответствии с уровнем подготовки и интересами учащихся. Результаты мониторинга, проведенного в Назарбаев Интеллектуальных школах, подтвердили необходимость методической поддержки педагогов в реализации принципов дифференциации.

Исследование показало, что задания, построенные на данных принципах, способствуют развитию критического мышления, творческих способностей и языковых навыков учащихся. Содержание статьи направлено на повышение качества обучения путем совершенствования подходов к дифференциации в преподавании казахского языка.

Ключевые слова: принципы дифференциации, дифференциация, чтение, задание.

A.M. KALIYEVA

“Nazarbayev Intellectual schools” AEO, «Centre for Educational Programmes»

Astana c., Kazakhstan

HOW CAN MODEL ASSIGNMENTS BE COMPOSED ON THE BASIS OF DIFFERENTIATION PRINCIPLES IN TEACHING THE KAZAKH LANGUAGE?

Abstract. This article explores the theoretical and practical foundations of

applying differentiation principles in teaching the Kazakh language. Drawing on Tomlinson's model and the Johns Hopkins University Talent Development program, it outlines approaches to designing model tasks based on the principles of acceleration, complexity, depth, challenge, and creativity.

The central aim of differentiated instruction is to adapt the learning process to students' readiness levels and interests. Monitoring conducted in Nazarbayev Intellectual Schools indicates that teachers need methodological support to implement these strategies effectively.

Findings suggest that tasks designed in line with differentiation principles foster students' critical thinking, creativity, and language proficiency. The article seeks to contribute to improving the quality of education by advancing approaches to differentiation in Kazakh language teaching.

Keywords: principles of differentiation, differentiation, reading, task.

References

1. «Nazarbayev Ziyatkerlik mektepteri» DBBŪ NIS-Programme bilim beru bagdarlamasy. – Astana: Nazarbayev Ziyatkerlik mektepteri, 2024. – 204 b.
2. Prezentasia i programa «Razvitia odarennosti detei». Material podgotovlen dlä AOO «Nazarbaev İntelektuälnye školy». Universitet Jona Hopkinsa. – Astana: AOO «Nazarbaev İntelektuälnye školy», 2021.
3. Tomlinson, C. A. How to Differentiate Instruction in Mixed-ability Classrooms / Carol A. Tomlinson. – Pearson, 2004. – 117 p.
4. Kalieva A.M., Kurmangalieva G.G., Omirbekova D.Ş., jāne basqalary. Qazaq tılı men ädibietı (T2) sabaqtarynda saralap oqytu» ädistemelik qūaly. – Astana: NZM DBBŪ «Bılım beru bagdarlamalary ortalyğy» filialy, 2025. – 242 b.
5. Bogen, E. C., Schlendorf, C. P., Nicolino, P. A., & Morote, E. Instructional strategies in differentiated instruction for systemic change. –Journal for Leadership and Instruction, 2019 (18/2), 18–22 p.
6. Utegenova B.M., Smagli T.İ., Onişenko E.A. Osnovy diferensiasii prepodavania i obuchenia v sovremennoi škole: uchebnoe posobie . – Kostanai: KGPI, 2017, 98 s.

Автор туралы мәлімет:

Қалиева Айнұр Молдашқызы – «Назарбаев Зияткерлік мектептері» ДББҰ, «Білім беру бағдарламалары орталығы» филиалының аға менеджері, Астана қ., Қазақстан

Сведения об авторе:

Калиева Айнур Молдашевна – старший менеджер филиала «Центр

образовательных программ» АОО «Назарбаев Интеллектуальные школы»,
г. Астана, Казахстан

Information about the author:

Kaliyeva Ainur Moldashevna – Senior Manager, Centre for Educational
Programmes «Nazarbayev Intellectual schools» AEO, Astana c., Kazakhstan

XҒТАР 16.21.49

К.А. ҚЫЛЫШБАЕВА

Астана қаласы №5 гимназиясы,

Астана қ., Қазақстан

(e-mail: gylzipa_ayesovna@mail.ru)

ҚАЗАҚ ТІЛІН МЕНҒЕРТУДЕГІ КӨРКЕМ ШЫҒАРМАНЫҢ РӨЛІ

Аңдатпа. Мақалада сөз құдіретін, тіл құдіретін таныту үшін көркем шығармадағы жазушы тілінің көркемдігін, сол көркемдікті жүзеге асырып тұрған тілдік құралдар мен тәсілдерді талдай оқыту әрбір жеке тұлғаның сөздік қорын дамыту негізге алынған. Сөз шеберлерінің сөздік қорды дұрыс пайдалануы, сөз қиыстыру амалдарындағы шеберлігін – көркем мәтін тіліне талдау жасау ұстанымы басшылыққа алынды.

Көркем мәтінге тілдік талдау жасаудың мақсаты, әдеби шығарманы дұрыс ұғыну, тілдік тұлғалардың мән-мағыналарын, қолданылу тәсілдеріне талдау жасалады.

Көркем мәтінді тілдік тұрғыдан талдау – көркем туындының бейнелі құрылымының өзіндік ерекшелігін ашу, көркем мазмұнды бейнелейтін тілдік құралдардың қызметін көрсету. Сонымен қатар жазушы шығармасындағы көркем шығарманың тіл ерекшелігін, көркемдік құрылыс пен тағылымын түсініп оқу – оқушының жалпы тілдік мәдениетін, тілдік құбылыстардың ерекшеліктерін толықтай меңгеріп, ана тілінің сөздік қорын жетік түсінуге, коммуникативтік қарым-қатынас жасау дағдыларының қалыптасуы жан-жақты ашылады.

Көркем шығармаға тілдік талдау жасай оқыту арқылы – жеке тұлғаның сөзтаным қабілетін, сөздік қорын дамыту, өз ана тілін жетік меңгерген білімді де білікті ұрпақ тәрбиелеуге бағыттау жолы айтылады.

Кілт сөздер: сөзтаным, тілдің лексикалық қабаты (мағына), сөз мағынала-

ры, синоним, омоним, антоним, табу (эфеизм), сөздерді қолдану стилі, мәтін тілі, сөздік қор.

Кіріспе. «Болашаққа бағдар: рухани жаңғыру» бағдарламасы рухани құндылықтарымызды түгендеуге, ғылыми тұрғыдан зерттеуге байланысты ауқымды жұмыстармен жалғасын тауып жатыр. Бұл орайда қазақ тілі де рухани жаңғырудың өзегі ретінде қарастырылып, оның аясындағы құндылықтарға назар аударылуда. «Болашаққа бағдар: рухани жаңғыру» бағдарламасындағы «Біз жаңғыру жолында бабалардан мирас болып, қанымызға сіңген, бүгінде тамырымызда бүлкілдеп жатқан ізгі қасиеттерді қайта түлетуіміз керек» деген тұжырымды ойды басты ұстаным етіп, тіліміз бен діліміздің қадір-қасиетін өзіміз білім беріп отырған әрбір жеке тұлғаның санасына сіңіріп, бойына ұлттық құндылықтарды қалыптастыра білсек, жарқын келешекке нық басырымыз анық.

Сол себепті адамның рухани әлемін, оның адамгершілік бүкіл ішкі сезімі мен қасиеттерін қалыптастырып байытуда әдебиет пен ана тілі пәндерінің атқарар қызметі ерекше. Көркем шығарманы оқып, түсіну және оны көркемдігі жағынан бағалай білу үшін оқушыларға алдымен тілдік талдау (лексиканы, фразеологияны, грамматикалық бірлік) туралы түсінік беріп, содан соң көріктегіш құралдардың болатыны туралы көркем мәтінге тілдік талдау жасауға үйрету оқушылардың білім сапасын арттыруға көмектесетінін күнделікті сабақ барысындағы іс-тәжірибеміз көрсетіп отыр.

Сөз құдыретін, тіл құдыретін таныту үшін көркем шығармадағы жазушы тілінің көркемдігін, сол көркемдікті жүзеге асырып тұрған тілдік құралдар мен тәсілдерді талдай оқыту әрбір жеке тұлғаның сөздік қорын дамытады. Сөз шеберлерінің сөздік қорды дұрыс пайдалануы, сөз қиыстыру амалдарындағы шеберлігі – көркем мәтін тіліне талдау жасау ұстанымы басшылыққа алынды. Қазақ тілін меңгертудегі көркем шығарманың рөлін көркем мәтіндерге талдау жасау арқылы әрбір қаламгердің сөз қолданысындағы шешендігін таныту мақсатында жеке тұлғаға төмендегідей тапсырмалар ұсыну қажет.

«Сөйлеушінің рухани құндылығы неде? Оның тұжырымдамасы (концепциясы, көзқарасы) қандай?». Айтпақ ойы, сөзі арқылы нені аңғаруға болады? Кілттік (негізгі) ұғымды анықтау және оның автор тұжырымдамасын айқындайтын белгілерін атау. Түпкі мақсаты не? Сөйлеуші сөзінің тезисі. Тезисті нақтылайтын сөйлеуші пайдаланған дәлелдеме (аргумент) қандай? Оны талдау жолын көрсету. Композициясы қандай, ол неге негізделген? Тілдің көркемділігі қандай? Троп, фигура түрлеріне талдау жасалады.

Көркем мәтінге тілдік талдау жасаудың мақсаты – көркем шығарманың мазмұнды бейнелеуге қатысын, әдеби шығарманы дұрыс ұғыну, тілдік тұлғалардың мән-мағыналарын, қолданылу тәсілдерін ашып беру. Көркем туын-

дының бейнелі құрылымының өзіндік ерекшелігін ашу арқылы көркем мазмұнды бейнелейтін тілдік құралдардың қызметін көрсету. Сонымен қатар жазушы шығармасындағы көркем шығарманың тіл ерекшелігін, көркемдік құрылыс пен тағылымын түсініп оқу – оқушының жалпы тілдік мәдениетін, тілдік құбылыстардың ерекшеліктерін толықтай меңгеріп, ана тілінің сөздік қорын жетік түсінуге, суреткердің өзіндік шеберлігін тануға жол ашу. Жеке тұлғаның сөзтаным қабілетін, сөздік қорын дамыту, өз ана тілін жетік меңгерген білімді де білікті ұрпақ тәрбиелеу.

Әдістеме және зерттеу әдістері. Тілдің лексикалық қабатының көркемдегіш тәсілдері туралы айтқанда жазушының жалпы халықтық сөздерді, олардың мағыналарын пайдалануы, жаңадан сөз жасауы немесе сөздерді орынды жұмсауы сияқты мәселелерге оқушының көңілін аударған абзал. Сонымен бірге жазушының көркем шығармада синоним, омоним, антоним, табу (эфемизм) сөздерді қолдану стилін, сол стильге байланысты әрқайсысының сөз қайталауын туғызбайтын өзіндік қолдану ерекшелігі бар екеніне талдау жасауға болады.

Мысалы, жоғары сынып оқушыларына Ғабит Мүсіреповтің «Ұлпан» романын оқыту барысында автордың **«...Ұлпанжан, мен арзанға түспейтін қызбын дегенде не айтқын келді! Сол қымбатқа түсерің дүние малы болса да атын аташы!-деді...»** [1, 69]. немесе **«...Мен Өреліде тұрамын, ол кісі Сөреліде тұрады. Арамыз құдайға илансаң жеті жылдық жол...»** [1, 70]. - деген үзінділер беріледі. Бұл келтірілген мысалда жеке тұлға тілінің сөздік қорын дамытуда жазушының тіл білімінің лексика саласының табу, эфемизм сөздерді орынды пайдалана білген тіл шеберлігіне толық талдау жасау арқылы аңғартуымыз керек.

Фразеологияның көріктегіш тәсілдеріне жазушының жалпы тілге тән фразеологиялық тіркестер мен идиомаларды, мақал-мәтелдерді мақсатқа сай қолдануы немесе қанатты сөздер жасап қолдануы жатады.

Тілдің грамматикалық құрылысының көріктегіш тәсілдері туралы айтқанда, жазушының морфологиялық, синтаксистік құралдардың, сөз тұлғаларының, тіркестерінің, сөйлем құрылысының, сөйлем түрлерінің, сөйлемнің бірыңғай мүшелерінің көмегімен шығарманың көркем құрылымын ұйымдастыруы сөз болады. Оқушыларға тілдің әртүрлі жақтарының көріктегіш қасиеттері туралы жалпы мағлұмат бергеннен кейін ғана олардың шығарма құрылымындағы қызметтеріне нақты мысалдар келтіріп талдау арқылы зерттеу, зерделеу жұмысын жүргізуді ұсынамыз.

Мысалы, Сәкен Сейфуллиннің «Жер қазғандар» повесі кеңес өкіметі орнағаннан кейінгі алғашқы жылдардағы жұмысшылар өміріне арналған. Шығарманың лексикасына зер салатын болсақ, жазушы өз заманының әдеби тіл

үлгілерін пайдаланған. Осы жылдар әдеби тіліне тән шығармада пайдаланылған лексикалық құралдар: от арба, жер төсек, қос күрке, қамзол, хикая, т.б.

Сөз тіркесінің құрамындағы кейбір сөздердің қолданылуында да ерекшеліктер бар. Айта кетсек, повесте **«Қоспақ темір жол»** [2, 151]. деген сөз тіркестері бар. Мұнда «қоспақ» эпитеті темір жолдың қосарланған иір табанын бейнелеуге қызмет етеді. Ал повестегі мына сөз тіркестері: **«Әркімге жігіт болу»** [2, 161]. – біреуге жалға жұмыс істеу мағынасында, «әркімге жанама жігіт болу» – көмекші болу мағынасында жұмсалып тұр.

Шығарма тіліндегі мынадай грамматикалық элементтерді жиі қолданылатын морфологиялық тұлғаларды да атап өткен орынды: -шаң; -шең; (көйлек-шең), -лау; -леу; (бүкірлеу, молдалау), -ша, -ше (**мақарша, дембелше**). [2, 159]. Мұндай сөздер шығарма кейіпкерлерінің ішкі, сыртқы сипатын бейнелеуде жиі қолданылады.

Шығармада көбірек қолданылатын арнайы көріктегіш құралдарының бірі – теңеу. Қазақтың көркемсөз тарихында ең әріден келе жатқан бейнелеуіш тәсілдерінің бірі – теңеу. Сөз болып отырған осы шығармада теңеу күрделенбей, өте қарапайым түрде жұмсалады. Көбінесе, ол «тәрізді», «сияқты», «секілді» көмекші сөздері арқылы немесе –дай, -дей, -ша, -ше қосымшалары арқылы жасалады – бояудай, төсегендей, кеңірдегіндей, т.б. Повесте теңеуден кейінгі қолданылатын көріктеуіш тәсіл – эпитет. Жазушы оны кейіпкердің портретін жасауда пайдаланады. Мысалы, онда **«ат жақты, үлкен сұр көзді, қыр мұрынды, қапсағай, ұзынша бойлы»** [2, 161]. деген сөздер жиі пайдаланады.

Шығарманың тілдік ерекшелігін лексикалық тұрғыдан талдауды жүйелі түрде (1-кесте) талдау жүргізудің тиімді болатынын біздің іс-тәжірибеміз көрсетіп отыр.

1-кесте. Шығарма тілінің лексикалық талдауы

Лексикасы	Морфологиясы	Синтаксисі
Сөздердің мағыналық, көркем үлгілерін сұрып-талуы, еркін пайдаланылуы. Синоним, омоним, антоним сөздерін орынды қолдану	Қосымшаларды эмоционалды қолдану: -дай, -дей, -тай, -тей, -ша, -ше, -лау, -леу	Шығарма интонациясын, синтаксистік құрылысын айқындау, мұнда сөйлемнің құрылысына қарай жай сөйлем, құрмалас сөйлем болып келіп отыруы. Толымды сөйлемдердің жиі қолданылуы.

Көркем мәтінді тілдік тұрғыдан талдау – көркем туындының бейнелі құрылымының өзіндік ерекшелігін ашу, көркем мазмұнды бейнелейтін тіл-

дік құралдардың қызметін көрсету. Сонымен қатар жазушы шығармасындағы көркем шығарманың тіл ерекшелігін, көркемдік құрылыс пен тағылымын түсініп оқу – оқушының жалпы тілдік мәдениетін, тілдік құбылыстардың ерекшеліктерін толықтай меңгеріп, ана тілінің сөздік қорын жетік түсінуге, суреткердің өзіндік шеберлігін тануға жол ашу.

Көркем шығармаға лингвистикалық талдау жасай оқыту арқылы – жеке тұлғаның сөзтаным қабілетін, сөздік қорын дамыту, өз ана тілін жетік меңгерген білімді де білікті ұрпақ тәрбиелеу.

Ол үшін кез келген мәтінмен жұмыс жасау барысында:

1. Мәтіндегі автор-мәтін-оқырман арасындағы байланысты бірлікте қарастырып, шығарманың көркем тіліне талдау жасау;
2. Көркем шығарманың мазмұн мен тілін бірлікте алып қарастыру;
3. Суреткердің не айтқысы келгенін, қандай көркемдегіш құралдарды қолданғанын, соған орай шығарманы оқығанда нені айқындау керек екенін оқушы санасына жеткізу;
4. Әрбір мәтіндегі сөз қолданыс ерекшелігін, стилін, шығарманың идеялық-тақырыптық негізіне, әр сөзді бағындыра білуіне талдау жасау;
5. Мәтінде берілген сөздің ауыспалы мағынасы мен тура мағынасының айырмасын ажырата білу;
6. Мәтіндегі синонимдік қатар, мақал-мәтелге үндес әрі көркем, әрі терең сөз өрнектерін, нақыл сөздерді меңгерту.

Оқушының дайындығына қойылатын талап:

1. Блум жүйесі бойынша талдауға дағдыландыру (білу, түсіну, қолдану, талдау, жинақтау, бағалау);
2. Мәтіндегі көнерген сөздермен сөздік жұмысын жүргізу;
3. Шығарма тіліне лексикалық, морфологиялық, синтаксистік талдау жасай білуге жаттықтыру. Шығармашылық жұмыстың негізгі көзі – жазушылардың шығармаларын басшылыққа ала отырып, тіл мәдениетін, сөйлеу тілін, сөздік қорын меңгеру арқылы ана тілінің қолдану аясын кеңейту.

Қазақ тілі мен әдебиеті пәні сабақтарында мәтінмен жұмыс жасау барысында қолданылатын тәсілдер:

1. Құндылықтарға бағдарланған тәсіл – оқыту мен оқу үрдісінде жеке тұлғаның бойында мақсатты түрде рухани құндылықтар жүйесін қалыптастыру. Бұл тәсіл қазақстандық патриотизм мен ұлтаралық татулықты нығайтып, көпмәдениетті қоғамның әлеуметтік, кәсіби ортасында өзін еркін сезінуіне қажетті тұлғалық құзыреттілігін дамытуға ықпал етеді.

2. Тұлғаға бағдарланған тәсіл – мұғалім мен оқушы, оқушы мен оқушы арасындағы тұлғалық қарым-қатынасты үйлесімді әрі жан-жақты дамуды көздейді.

3. Іс-әрекетке бағдарланған тәсіл – білім мен дағдылардың белсенді танымдық іс-әрекет барысында қалыптасатынын білдіреді. Теориялық ақпаратты қолдану, ресурстарды өз бетінше іздеу, интерпретациялау, талдау, тұжырымдау мен бағалауды қамти келе, функционалдық сауаттылықты қалыптастыруға мүмкіндік береді.

4. Саралап оқыту тәсілі – оқушылардың оқуға деген қажеттілігін ескере отырып, оқыту әдістері арқылы сараланған тапсырмаларды қолданып, оқыту мен оқуды қолдануды білдіреді.

5. Коммуникативтік тәсіл – диалогтік оқыту арқылы қарым-қатынас жасау үдерісінде ақпарат беру және хабарлау, білім, білік дағдыларымен алмасуы болып табылады.

6. Ақпараттық-коммуникациялық технологияларды қолдау тәсілі – оқушылардың ақпараттармен танысу, бөлісу, бірлесіп әрекет ету, мәтін мазмұнын түсіну үшін медиақұралдарды қолдану құзыреттілігін дамытады. Оқушылардың өз бетінше шығармашылықпен айналысуларын, ойлау, іздену қабілеттерін арттыруды мақсат ете отырып, толық тапсырмалар беруді ұйымдастыруға болады. Бұл тәсілдің оқушыларға мәселенің негізгі түйінін жасауға, оны өте қысқа да нұсқа етіп баяндауға және оған қоса өзінің ішкі сезімін білдіруге үйретеді. Ең бастысы сыныпта қанша оқушы болса, сонша ой түйіні жасалады. Идея да мол болып, оқушы ізденіп, зерттеушілік шығармашылығы іске асады.

Бұл тәсілдің тиімділігі сол оқушылардың ойлау қабілетін, көркем туындыға байланысты әсерлерін, көркем сөз құдіретін түсіне білуге әр шығарма негізінде ой түйінін, өз пікірлерін айтуға баулиды.

Әдебиет – өмір айнасы. Онда халқымыздың жүріп өткен жолы жатыр. Өмірінің жемісі де, жеңісі де сол әдебиетте. Біз сол әдебиетке түскен жазушы шығармашылығын талдай отырып, оқушының мынау өмір сүріп отырған қоғамға, ортаға деген көзқарасын қалыптастырамыз. Көзқарасын қалыптастырып қана қоймай, сол әрбір жеке тұлғаның шығармашылық қабілетін дамытамыз. Ал енді сол шығармашылық қабілетті дамыту үшін мұғалім не істеу керек, ал оның алдында отырған оқушы не істеу керек? – деген заңды сұрақтың тууы әбден мүмкін.

Талқылау мен бақылау. «Шығармашыл тұлға - өзі үйрене жүріп, өзгені де үйрете алады» деген сөзді басты мақсатыма айналдыра отырып, оқушыны дамушы тұлға ретінде жетілдіруге, дамытуға толық көңіл бөлдім.

Ана тілін жетік меңгеру үшін көркем шығармаларды терең түсініп оқу, тіл ерекшеліктерін талдай білу, оқушылардың шығарма, ертегі, әңгіме, шешендік сөздерді айта білу дағдыларын қалыптастырады.

Көркем шығармаға тілін талдау жасау тәсілі – шығарманы түсініп оқудың, сонымен қатар, оқушының жалпы тілдік мәдениетін, тілдік құбылыстардың

ерекшеліктерін толықтай меңгеріп, ана тілін өз халқының әдебиетін жетік түсінуге суреткердің өзіндік шеберлігін тануға жол ашады.

Ұлы жазушымыз М.Әуезовтің шығармаларындағы тіл шеберлігі, өзіндік сөз қолданыс үлгілері қазақтың әдеби тілінің, көркем сөз үлгісінің барлық түрлерін өз шығармаларында молынан қолданылған. М.Әуезов шығармаларының тіліндегі өзіндік қасиет – шешендік сөйлеу үлгісі. Жазушы өз шығармаларында қазақ тілінің бар сөздік қорын кеңінен пайдаланады.

М. Әуезов шығармаларындағы көркем сөз айшықтарын, сөз өнерін оқушыларға жан-жақты талдай отырып, үйрету арқылы жазушының тіл шеберлігін, бұл күндері ұмытыла бастаған сөздер мен жазушы шығармаларын оқи отырып, қайта табысамыз. Осы сөзімізге дәлел ретінде М.Әуезовтің «Қараш-қараш» оқиғасының тілдік ерекшелігіне талдау жасайық:

Мәтіннің бірінші бөлімінде (**Іште кеткен кек**) автордың өз баяндау түрінде, бірде автор мен Бақтығұлдың ішкі ойы, еске алуы ретінде монолог арқылы беріледі. Мәтіннің мазмұны екі бірдей тепкінің құрбаны Тектіғұлдың өмірінің соңғы кезеңдерін, ағайынды екі жігіттің жалшылық өмірін суреттейді, олардың сыртқы портретін: **«...Мұның інісі Тектіғұл анығында бойы биік, кеудесі талыстай дейтін, қол-сирағы ұзын да сом біткен атан жілік азамат еді. Бақтығұл өзі де кесек, балуан денелі, иықты, кеуделі келген де, інісі Тектіғұл бұдан бойға биік, бар сүйегі балғын болатын...»** [3, 192]. **«Талыстай»** теңеуі де «атан жілік» эпитеті де «өте үлкен» деген мағына береді. Мәтіннің мәнін толық түсіну үшін кейбір сөздердің лексикалық мағынасына тоқталу да қажет.

1. Балғын – толысып келе жатқан, жап-жас, уылжыған;
2. Сары ауру – төсек тартып жататын, ұзаққа созылған ауру;
3. Аруақ – қатты жүдеу, қу сүйегі қалу;
4. Тулақ – малдың жүні алынбағын кептірілген терісі;
5. Күйік-шер – қайғы қасірет;
6. Шерменде – азап көру;
7. Дүре жазасы – соққы алу;
8. Арыла сөйлеу – ақырғы сөзін айту;
9. Жамағайын – алыс туыс;
10. Басқа бір сыңайға міну – басқа бір іске бел байлау;
11. Дертті болу – аурулы болу;
12. Қалжа – ауру адамға ішкізетін жас еттің сорпасы.

Мәтінге осылай лексикалық талдау жасау мәтіннің мазмұнын дұрыс түсіндіруге қызмет етеді. Бұл бөлімде тілдің арнайы көріктегіш құралдарынан қолданылғандары – көркем эпитет пен теңеу. Тектіғұлдың ауыр халін суреттеу үшін кейіпкер сөзінде қарама-қарсы мәндегі теңеулерді салыстыра қол-

данады: «...Алпамсадай арысым едің... Қанбақтай жеп-жеңіл боп қаусап қалғаның-ай...» [3, 192]. Ойды дәл бейнелеп, көркем образ жасауға мынандай эпитеттер де қызмет етеді: **аямас дұшпан, қаскөй дұшпан, жуан ауыл, қалың әлек түні, қаскөй дауыл, қолшыл қатал Сәлмен, сары суық.**

Мәтіннің интонациясын синтаксистік құрылыс айқындайды, мұнда сөйлем құрылысына қарай жай сөйлем, құрмалас сөйлем, аралас құрмалас сөйлем болып келіп отырады. Мысалы:

1. Көтергенде қатты демігіп, өңі қуарып, әлсіреп қалған ауру жігіт ерні қыбырлап, сыбырлай сөйледі.

2. Бірі – ауру, бірі – сау, екі еркек – ағайынды Бақтығұл, Тектіғұл болғанда, Қатша жаңа арман айтқан қара мұрт Бақтығұлдың әйелі.

3. Әрі өкпеден өткен тепкі-соққы жарасы бір ысып, бір суып, жалаңаш етке сары суық қадалып, сол түннен кейін Тектіғұл дертті болды.

Мәтіннің екінші бөлімінде (**Кек жолындағы жортуыл**) пайдаланған сөздердің кейбіріне лексикалық талдау жасауды қажет етеді. Мысалы:

Мес – малдың терісінен жасалатын, сусын құятын ыдыс;

Малта – кептірілген құрттан езіп ішетін сусын.

Бұл бөлімде Бақтығұлдың жылқы ұрлау сәті бейнеленеді.

«...Бақтығұл үйден шыққанына екі күн болғандықтан, местегі малта таусыла бастаған, сол екі күндей шайнама жемеудің үстіне, енді сусын да жоққа тән. Тау ішінің аш қасқырындай бұралып, Сарымсақтының қарағайында бір күн, бір түн бекініп жатты...» [3, 198]. Осы үзіндіде «Тау ішінің аш қасқырындай бұратылып» деген теңеу сөз қолданылып тұр. Осындай теңеуді жазушы әрі қарай дамыта түседі.

«...Қой торыған бөрідей енді жұтынып, қомданып алған дөңгелек денесі анда-санда маңайды болжағанда алды-арты, жан-жағына шапшаң бұрылады. Бірақ қозғалысында ұршықтай үйірілген жіті сергектік пайда болған. Кішкене қысық көздері жауынды түнді тіліп өткендей. Тау ішіне шаншыла қарағанда көрсетпесін көргендей. Енді жылқыға оқ бойындай жақындап келді.

Қалың жылқы жиі-жиі пысқырып, пырылдап анда-санда тай-құлыны, үйірсек айғыры кісіней түсіп, сайдың шөбін бырт-бырт үзіп, Бақтығұл жаққа қарай сырғып, беттеп келе жатыр. Бұл иек артпадан сәл уақыт баспалап тұрды, сыртылдаған бірқалыпты ақ жауынның ішінде қалың жылқының тыныштықпен жайылған тынысы сезіледі...» [3, 200].

Мұнда сөзбен суреттелген іс әрекет жанды қозғалысқа түскендей.

«Қой торыған бөрідей енді жұтынып» деген теңеу мен қимыл-қозғалысты бейнелейтін: жұтынып, қомданып, пысқырып, шапшаң, кісіней түсіп, бырт-бырт үзіп, сырғып, баспалап деген сөздердің әсері ерекше екені байқалып тұр.

Үшінші бөлімде (**Құғыншылар**) соншама қиындықпен қолға түсірген ту биенің семіз етін бала-шағаның ерніне тигізбей, тартып алып кетуі сөз болады. Тартып алып қана қоймай, Бақтығұлды соққыға жығып кетеді. Жылқы әкелініп, еті қазанға түскен алғашқы көңілді сәтті бейнелеуге жазушы өңі ашық, жарқын сөз бояуларын пайдаланады. Бақтығұлдың олжалы оралуы үрпиіп жүдеп отырған кішкене кедей үйге жан кіргізгендей болады. Әйелі Қатша ерінің жүзіне жылыұшырай қарсы алады: «...**Қатша үйіндегі барымен шай берді. Жаздан іркіп жүрген жалғыз сиырдың майы бар-ды. Кебежені ақтарып, ескі қарыннан сонысын да алып салды. Анда-санда түрегеліп қозғалғанда, шай құйған шақта жұмсақтау жылы денесін Бақтығұлға сүйкей өтеді.**

Балалар әкесі келіп, үй ішінің шырайы өзгергенге мәз. Шеше мен әкенің жақсы қабак, оң шырайларына де белгісіз себеппен жылынып, көңілдене бастады. Жұматай мен Бәтима бірін-бірі түрткілеп, сықылықтап күлісе береді...» [3, 207].

«...Бақтығұлдың көңілі талай күнгі қауіп, сақтық, тынышсыздықтан енді біраз жай тапқан. Қалың тік қара мұрттың астынан сәл сүйсінгендей жымияды да, үндемейді. Қатша қапаш-құпаш қамданып, кішкене қара қазанды жанып тұрған құрғақ аршаның үстіне асып жіберді. Мөлшерден артық болғанына қарамастан, биенің телшесін, қолқа-жүрегін, бірталай басқа майлы еттерін жалымен қосып салып тұрып, отты жиі-жиі қағыстырып, маздатып жаға бастады...» [3, 208].

Мәтіннің мазмұны ең алдымен, сол мәндегі сөздерді қолданудан: **жылы, жұмсақ, жақсы қабак, оң шырай, жылыну, көңілдену, сықылықтап күлісу, көңілі жай табу, сүйсінгендей жымую...** пайда болған. Мәтіннің осы эмоциясын сақтауға «Қатша қапаш-құпаш қамданып, кішкене қара қазанды жанып тұрған құрғақ аршаның үстіне асып жіберді» деген сөйлемдегі қ дыбысын аллитерациялық түрде қолдану де көмектесіп, одан әрі бекіте түседі. Бұл бөлімде де лексиканың атқаратын рөлі зор. Түсінік беруді қажет ететін сөздер: *кебеже, шырағдан, күміс белдік, құныкер.*

Көркем эпитеттер: *жау қолдар, тасыр қара Сәлмен, сызды салқын бет, сырт ажар, сызданған жүздер, содыр мырза, теке сақалды, бітік көзді, ұзын сары кісі.*

Бейнелі тіркестер: *құндыздап жүру, қамшыдай шабақтау.*

Синоним сөздер: *төреші-көлденең, қыстау-қора – там.*

Төртінші бөлімде (**Пана іздеу**) Бақтығұлдың Сәт-Сәлменнен қорғайтын пана іздеп, екінші бір азулы қасқырдың – Жарасбайдың аузына ілігуі, соның атса – мылтығы, сілтесе – қылышы болуы баяндалады. өлімші болып соққыға жығылған, соққыдан да гөрі Сәлменнің «абакты» деген сөзі жанына қаттырақ

батқан Бақтығұлдың аузына енді көбірек түсетін сөз де – пана іздеу, қорған табу. Жазушы енді актив қолданысқа түскен осы сөздердің синонимдерін түгелге жуық пайдаланады: «сүйенетін кісі табу», «қорған табу», «біреудің қолтығына кіру», «пана табу», «үлкеннің ығы».

Бақтығұлдың соққыға жығылғаннан кейінгі үй ішінің сүреңсіз күйін жазушы төмендегідей суреттейді:

«... Таң атыпты. Тағы да сытырлап, жүдеу жауын жауып тұр. Үй іші отсыз, сұп-сұр суық. Ыңқылдап көзін ашқанда бүкшиіп, екі көзін ыстық жаспен ісірген күйде өзіне үңіле қарап отырған әйелін көрді. Түсі сұрла- нып жүдей түскен. Үн де жоқ...» [3, 215].

Мәтінде ерекше көзге түсіп тұрған сөздер – жүдеу, сұр сын есімдері. Бірінші сөйлемде олар көркем эпитет жасаса (жүдеу жауын, сұп-сұр суық), соңғы сөйлемде көсемшеге айналып, алдыңғы мағыналарын енді қимылдық астарласа, жымдаса келе көркем бейне жасайды. Үй ішінің жүдеу күйіне табиғат та үн қосып тұрғандай. Оны мына үзіндіден анық байқауға болады: «Буалдыр, күңгірт күздің қазіргі күні кірлегендей болып, салбырап, икіржиіп тұр. Сұр тонды, сұр түсті жүдеу мерген сұр таспен түнерген аспанның түсіне боялып, қалың жым-жырттыққа қоса батқандай. ... ».

Мәтінде сөздердің мағыналық жағы бейнелі қызмет атқарумен қатар, дыбыстардың аллитерациялық қолданысы да мәтіннің бейнелі сипатын аша түскен.

Бесінші бөлімде (**Адасу**) мазмұны Бақтығұлдың болыс қолшоқпары ретінде атқарған істері туралы. Бақтығұлдың бойына біткен қайраты, күш-жігері осы тұста анық көрінеді. Оның зардабын ол кейін тартады. Себебі ол өзінің күш-жігерін адал іске жұмсамай, болыстың жеке басының игілігіне жұмсайды. Мұндағы түсінік беруді керек ететін сөздер мыналар:

Қалашы шығу – сатуға арнап базарға мал айдау;

Қобалжу – қимылдау, бір іске кірісу;

Көлденең – бейтарап адам;

Ердің қасы – ердің алдыңғы жағы;

Күйін түс – тал түс;

Жүрекжарды – шын, адал сөз.

Алтыншы бөлімде (**Екіжүзді, аярлық**) қамданып, кішкене қара қазанды жанып тұрған құрғақ аршаның үстіне асып жіберді. ел ішіндегі тартыстың ұлғаюы, Жарасбайдың сатқындығы, Бақтығұл және сол сияқтылар тағы да әділетсіздіктің, зорлық пен зұлымдықтың құрбаны болады. Мәтіннің бейнелілігін жасап тұрған негізгі тілдік тәсіл – антоним сөздері пайдалана отырып, қарама-қарсы екі құбылысты шендестіру, қарама-қарсы қойып салыстыру: «ел бір бөлек, бұл бір бөлек», «ақты қара, қараны ақ ету», «кінәлі

құтылып, кінәсіз тұтылатын», «момын ел – жуан ауыл». Бұл тәсіл арқылы таптар арасындағы бітіспес қайшылық, әлдінің әлсізге тигізіп отырған зардабы көркем тілмен өрнектелген. Мәтінде «кедей» сөзіне синоним бола алатын баламалары: **момын, қу жалғыз, әлсіз азамат, кедей-кепшік, аз ата.** Ал кедейлікке байланысты қолданылатын сөздер: **ұры-қары, пәле, қаза, ащы, зарлы, кесір, жалтаң көз, кем-кетік, бас жару, қан төгісу.** Ал байлыққа байланысты сөздер: **сары қымыз, семіз сұр, бағлан майы...**

Жазушы тендеуі де, кедей-кепшіктің, оның өкілі Бақтығұлдың аянышты халін «жалғыз жортқан көк қасқырға» теңесе, жуан билерді **«малыңа індет келген ауылдың иттеріне»** теңейді. Мысалы: **«... жоны шығып, құйрығын сыртқа салып, көзі қызарып, құтырғандай қанталап, қауып түсетін сияқты түр көрсетті...»** [3, 274].

Жетінші, сегізінші бөлімдер (**Құғын, өш алу**). Бақтығұлдың тау мен тасқа тығылып, қашқы атанған өмірін суреттеуге арналған. Жарасбай болыс оның тау-тастағы өмірін де тыныштыққа қалдырмайды. Тығырыққа қамалған аң сияқты ашынған Бақтығұлдың ашу-кегі шегіне жетеді. Ол Жарасбайды өлтіріп, кек алумен тынады. Осы оқиғаларды суреттеуде жазушының тіл байлығы әр қырынан көрінеді. Мұнда қолданылған теңеу, эпитет, метафора – бәрі де мәтіннің көркемдік ерекшеліктерін бейнелеп, жазушының айтайын деген ойын дәл жеткізіп жатады.

Бұл тәсілдің **тиімділігі сол** – көркем шығарма тіліне талдау жасау арқылы тілді меңгеріп, сөздік қорлары дамиды. Оқушылардың мәтіндегі берілген сөздердің лексикалық мағынасына толық талдау жасау негізінде қолданыс мазмұнын түсініп, меңгергеннен кейін өзі ықыласпен орындап шығуға ұмтылады. Бір-бірінің әдеби шешімдерін сыйлайтын, бір-бірінен нәтиже күтетін, сыни көзқараспен қарайтын орта қалыптасады.

Әдебиет пәнін қазақ тілі пәнімен бірлікте оқытудың **басты мақсаты** – оқушыларды сөз өнерінің қыр-сырымен таныстыру, халық даналығы, халық өсиеттерінен нәр алғызу, кітапқа деген ынтасын ояту, халықтың рухани байлығы әдебиетін жан-жақты игеру, сол арқылы имандылыққа, парасаттылыққа, сұлулыққа тәрбиелеу. Әдебиетті оқытуда мұғалім оқушыларға көркем туынды туралы оқулық авторы, не ғалымдар пікірін қайталауды, не соны қаз-қалпында мазмұндатуды мақсат етпеуі керек, ең бастысы, сол көркем туынды туралы оқушы пікіріне, ойына көңіл бөлген жөн. Бұл пәннің басқа пәндерден өзгешелігі де, күрделілігі де осында. Сондықтан көркем шығарманы талдау барысында **тілдік талдау жасау тәсілі** арқылы оның бейнелі өрнегіне, құрылымына, бейнелі жүйесіне иек артпай, жазушының жанымен, қанымен жазылған, солай өрілген өнер өрнегімен негізделмей, құр жайдақ баяндау оқушы жүрегіне селт еткізе алмақ емес. Сабақта соларды негізге алмасақ, онда шығарма-

ның құр сұлдері қалмақ, оқушының ана тіліне деген шабытын ояту мүмкін емес. Тілдік талдау жасау арқылы әрбір жеке тұлғаның сөздік қорлары дамып, ойларын айқын да айшықты айтуға, сөйлеуге ұмтылады, талпыныс жасайды. Бір-бірінің айтқан ойына, сөйлеген сөзіне сыни көзбен қарауға, ой түйіндеуге үйренеді. Кейіпкердің сыртқы бейнесін, ішкі жандүниесін, мінез-құлқын бейнелі суреттеп, тілге көркемдік беріп, оқырманға эмоционалды әсері туралы өз пікірлерін еркін айтатын, өмірді шынайы танитын, адамгершілігі мол, өзін де, өзгені де сыйлайтын еркін ойлы орта, тұлға қалыптасады.

Нәтижелер. Бүгінде оқимын, білім керек деп талпынған оқушыға да «оқытамын, шәкіртімді бала құстай баулимын» деген ұстаз қауымына да түрлі жаңа үрдістер ұсынылуда. Бұл жетістікке жету жолында белгілі ғалымдар, жаңашыл педагогтер үлкен ізденіс үстінде. Жеке тұлғаның танымдық процестерін дамытуға бағытталған жаңа технологиялардың да біршама түрлерін тәжірибелік бағытта сынақтан өткізіп, нәтижелілігі көрсетілуде. Соның бірі – проблемалық әдіс. Бұл әдістің құндылығы оқушыларды білім негізімен, іскерлікпен, дағдымен ғана қаруландырып қана қоймай, олардың жеке басының танымдық және шығармашылық қасиеттерін дамытуында. **Проблемалық сұрақ** негізінде оқушыға бейтаныс бейне, шешуді керек ететін мәселе, мәселік жағдаят туады. Ол сұрақтар көркем туынды көтерген қажеттіліктен өрбиді. Оқушылардың берген жауаптарынан шығармадан алған әсерлерін, хикаятты толық оқуларын, өз беттерінше пікірлерін, ойларын жеткізе алуларын көруге болады. Берілген жай және мәселелік сұрақтар мәтінді пайдалана отырып, мәтін мазмұнын ашуға жетелейді, іс-әрекеттерді жинақтап, пікірлерін айтуға дағдыландырады.

Жасыратыны жоқ, қазіргі ақпараттандырылған уақытта алдымыздағы отырған оқушыға әрбір баға жетпес, ата-бабамыздың бойындағы бар асыл қасиеттерін, ғасырлар бойы өлең-жырмен насихаттап келе жатқан салт-дәстүрлерімізді, ақыл-ойдың асыл қоймасын, «өнер алды – қызыл тіл» деген саналы сөзді, сары алтыннан артық бағалаған тіліміздің қадір-қасиетін түсіндіру әрбір ұстаздың міндеті де парызы.

Мұндай нәтижеге қол жеткізу үшін әр мұғалімнің жан-жақты білімді, көркемдік талғамы, шығармашылық ізденісі болуы қажет. Сонда ғана әдебиет сабағының сапасы артып, білімді де білікті тұлға тәрбиелей аламыз.

Шығармашылық іс-әрекет – белгілі бір заңдылықтарға бағынбайтын, еркіндікте, бұлжытпай орындаушы әрекетіне керісінше өзіне деген сенімділікпен қажеттілікті сезінген жағдайда туатын құбылыс. Оқушыны ойлануға әкеліп тірейтін біріншіден – мәселелік ахуал болса, екіншіден – таңырқаушылық пайда болып, үшіншіден – сол өзі таңырқаған, ойланған сұраққа жауап іздеуге әрекеттенушілік болмақ.

Тіл – тарих. Онда халқымыздың жүріп өткен жолы жатыр. Өмірінің жемісі де, жеңісі де сол тілде. Жасыратыны жоқ, қазіргі ақпараттандырылған уақытта алдымыздағы отырған оқушыға әрбір баға жетпес, ата-бабамыздың бойындағы бар асыл қасиеттерін, ғасырлар бойы өлең-жырмен насихаттап келе жатқан салт-дәстүрлерімізді, ақыл-ойдың асыл қоймасын, «өнер алды – қызыл тіл» деген саналы сөзді, сары алтыннан артық бағалаған тіліміздің қадір-қасиетін түсіндіру әрбір ұстаздың міндеті де парызы.

Мұндай нәтижеге қол жеткізу үшін әр мұғалімнің жан-жақты білімді, көркемдік талғамы, шығармашылық ізденісі болуы қажет. Сонда ғана қазақ тілі сабағының сапасы артып, білімді де білікті тұлға тәрбиелей аламыз.

Көркем шығарма тіліне тілдік талдау жасау арқылы оқушы:

- Қабылдайды, түсінеді, ойлайды;
- Қолданады, талдайды, жазады;
- Жаңа мәселені шешеді, бұрынғы білімді пайдаланады;
- Жинақтайды, салыстырады, зерттейді;
- Сөздік қорлары дамып, тіл байлығын меңгереді.

Міне, осы толық білуге ұмтылу арқылы оқушы өз алдына қойған мақсатын анықтайды, жаңа нәрсені табады, өз бетінше жаңа дүние әкеледі. Толық білу арқылы бала дарыны ашылады.

Мысалы, кішкентай балаға алма ұсынасыз. Ол алманың домалақтығына, қызылдығына ғана қызығып, қолын созады. Бұл жерде тек қана қызығушылық пайда болады. Ал енді балаға алманы бөліп-жарып жегізіп, дәмін таттырамыз. Алманы жеу арқылы бала оның дәмін білді. Алманың дәмі баланың алғашқы танымы. Таным арқылы ол оны толық білді, түсінді және ұғымы пайда болды.

Алғашқы кезде оқушыны шығармашылыққа, өз ана тіліне баулу кезінде дәл осындай жағдаят туындайды. Мысалы, қазақ тілі сабағында шешендік сөздер тақырыбын өтіп жатырмыз дейік. Балалар Төле би, Қаз дауысты Қазыбек би, Әйтеке би айтқан ұтымды ойларын қызыға тыңдайды. Бірақ өздері соған жетудің жолын іздестірмейді. Осы жерде мұғалім оқушыға шығармашылық ізденіс арқылы көмек беру керек. Енді ол қалай жүзеге аспақ?! Ол үшін мұғалім шығармашылық ізденіспен алдын ала дайындалу қажет.

Ұстаздық өмірдегі іс - тәжірибемде оқыту барысында алдыма қойған мақсатым баланы субъект ретінде оқу ісіне өзінше қызықтыратын, өзіне қабілетін арттыратын жағдай туғызу, ойлау дағдыларын жетілдіру мақсатында осындай салыстырмалы сұрақтар қою арқылы оқушының шығармашылық дарынын қалыптастыру. Осы мақсатпен оқушының шығармашылық қабілетін дамыту негізгі ұстанымым болып табылмақ.

Сондықтан да кез келген оқушының шығармашылық жұмысын мұғалім

«сенің қолыңнан келеді», «сенен болашақта үміт күтеміз», немесе «XXI ғасыр ақыны, шешені, жазушысы сенсің» деген сөздермен баланы үнемі шабыттандырып отыру қажет. Ұстазынан естіген жылы сөз балаға қанат бітіреді, қолына қалам алып өз ойларын қағаз бетіне түсіреді.

Білім сапасын арттырып, оқушы құзырлылығын қалыптастыруда, дарынын дамытуда сабақ барысында оқушыларға Блум жүйесінің мақсатты алты деңгейдегі тапсырмасын беремін. Оның **бірінші деңгейінде** көркем шығарманы түсініп оқып, мазмұны бойынша жоспар құра білу. **Екінші деңгейінде** көркем шығармадағы кейіпкерлерге мінездеме бере білу. **Үшінші деңгейінде** шығарма тіліндегі көріктеуіш құралдарды (метафора, эпитет, теңеу, аллитерация, ассонанс) тауып, оны көркем мәтінге арналған лингвистикалық талдау дәптерлеріне жаздырту. **Төртінші деңгейінде** көркем шығармаға деген өз көзқарасы, оны өз ойымен аяқтап, бағалау. **Бесінші, алтыншы деңгейінде** көркем шығармаға байланысты өз шығармашылығы бойынша жұмыстар жүргізу (әңгіме, ой-толғау, өлең, шешендік сөздер, жұмбақ, мақал-мәтелдер). Бұл тапсырма бойынша **1, 2, 3 – деңгейлерге** оқушылар түгел қатысып жауап беруі қажет. Ал **4, 5, 6 – деңгейлерді** орындайтын оқушылар уақыт өткен сайын дараланып шығып, шығармашылық ізденіс арқылы өз дарындарын дамыта бастайды. Осы әдісті пайдалана отырып, іріктеу жұмысын жүргіздім, іріктеу жұмысы кезінде оқушы бейімділігін анықтап, икемділігіне қарай бағыттап, ынтасы мен қабілетін арттыру үшін қызығушылығы мен құштарлығын ояту басты жұмысым болды. Олай болса, оқушы бойындағы өзі байқаса да зейін қоймайтын жеке ерекшелігін өзіне таныту, дарынын ашу, шығармашылыққа баулу негізгі мақсатым болды. Бұл жолда оқушыға өз ойын қысылмай еркін жеткізе білуіне, оны нақты дәйектемелер негізінде айтуына жағдай туғыза отырып, коммуникативтік құзыреттіліктің қалыптасуына мүмкіндік жасаймыз. Сондай-ақ оқушы өз пікірін қорғау кезінде шешендік сөз өрнегіне, ортамен кері байланыс жасау тәсілдеріне дағдыланады.

Оқушының оқу-танымдық, коммуникативті, ақпаратты технологиялық және өзін-өзі дамыту құзырлылықтарын қалыптастыруда әдебиет сабақтарында іске асырылатын оқу әрекетінің негізгі түрлеріне саналатын мақала, ойтолғау, өлең, эссе немесе заманға хат тағы басқа шығармашылық жұмыстар өзіндік ой-пікірлерін айтуда жетекші қызмет атқарады.

Сонымен қорыта келгенде, менің **бұл іс-тәжірибемде байқағаным** - әр мұғалім өз пәнін шығармашылықпен оқыта білсе, әрі ойын фантазияға құра білсе, бүгінгі бүлдіршін ертеңгі дарынды азамат екенін еске алса, 11 жыл оқытып сынаптай балқып тұрған жеке тұлғаның қанаттанып ұшайын деп тұрғанында оның қандай маман болуға қабілеті бар екенін айта білсе, ұстаздық

парызымыз бен қарызымыз өтелгені деп түсінуі қажет. Сонда ғана ұлы данышпан Абай айтқандай,

«Әсемпаз болма әрнеге,

Өнерпаз болсаң арқалан.

Сен де бір кірпіш дүниеге,

Кетігін тап та, бар қалан» - деген өлең жолдарында данышпандықпен айтқан ойын оқушы жүрегіне ұялата алғанымыз.

Қорытынды.

Сонымен қорыта келгенде, қазақ тілін меңгертудегі көркем шығарманың рөлі көркем әдебиет тіліндегі, көркем әдебиет стиліндегі мәтіндердің тілдік ерекшеліктері, көркем мәтіннің композициялық баяндау формалары, (әңгімелеу, суреттеу, ойтолғау), көркем мәтіндерде қолданылатын теориялық ұғымдар, тіл көрнекілігі, сөзге ерекше өң беретін көркемдейтін құралдар (теңеу, эпитет, метафора, метонимия т.б.), көркем шығармадағы көріктеу құралдарының тілдік ерекшеліктеріне талдау жасау қамтылды.

Көркем шығармадағы сөздердің мағыналық топтары синонимдік қатар, доминант синонимдердің қолдануы, синонимдік шек, синонимдердің стильдік қызметі, көркем әдебиеттегі заттың, құбылыстың сыр-сипатын бейнелеу мен айқын суреттеудегі антоним сөздердің қолданылуы мәтін құрауға негіз болатын сөйлем мүшелері, сөйлем түрлері, жазушының сөздік қоры, проза тілінің теориясы суреттеу, әңгімелеу, автор сөзі, төл сөз, төлеу сөздердің көркем шығармада атқарып тұрған қызметтері Блум жүйесі арқылы (білу, түсіну, қолдану, талдау, жинақтау, бағалау) жинақталды. Әр көркем шығарманың сыртында тіл жүйесін меңгерген тілдік тұлға немесе сөйлеу туындысын пайдалануына қарай адамның қабілеттері мен мінездемелерінің жиынтығы ретінде түсіндіретін автордың тілдік тұлғасын тану мақсатында шығармашылық жұмыстар жүргізілді.

Шығармашылық жұмыстың негізгі көзі – жазушылардың шығармалары басшылыққа алынды. Жазушы шығармасын таңдау – оқушының өз еркінде. Өздері оқып жүрген шығарманы алуға немесе әдебиет пәні сабағындағы өтіп жатқан тақырыппен де байланыстыруға болады.

Әр істің нәтижесі қорытындысында байқалатынын ескерсек, өздері таңдаған көркем шығарма тіліне лингвистикалық тілдік талдау жасау арқылы төмендегідей нәтижеге қол жеткізуге болады:

1. Бағдарлама мақсаты мен міндетін, мазмұнын меңгеріп, мәтін туралы білімдеріне сүйене отырып, көркем мәтінге лингвистикалық талдау жасау арқылы көркем шығарма мәтіні, оның құрылымы мен тілдік бірліктерін, категорияларын зерделеп шолу жасауға үйренеді.

2. Көркем шығармада кейіпкер бейнесін жасауда эпитет, теңеу, метафора, метонимия, синекдоха сияқты көріктеу құралдарының қолдану ерекшелік-

теріне толық талдау жасауды меңгереді.

3. Жеке тұлға шығармашылығында ізденіс қалыптасып, сөздік қорларын дамытуға, ойларын айқын да айшықты айтуға, сөйлеуге ұмтылады, талпыныс жасайды. Бір-бірінің айтқан ойына, сөйлеген сөзіне сыни көзбен қарауға, ой түйіндеуге үйренеді.

4. Кейіпкердің сыртқы бейнесін, ішкі жандүниесін, мінез-құлқын бейнелі суреттеп, тілге көркемдік беріп, оқырманға эмоционалды әсері туралы өз пікірлерін еркін айтатын, өмірді шынайы танитын, адамгершілігі мол, өзін де, өзгені де сыйлайтын еркін ойлы орта, тұлға қалыптасады.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі

1. Мүсірепов Ғ. Ұлпан. Роман. – Алматы : Атамұра, 2003. – 264 бет.
2. Сейфуллин С. Аққудың айрылуы. Өлеңдер мен поэма, әңгімелер мен повесть. – Алматы: Атамұра, 2003. – 224 бет.
3. Әуезов М. Қорғансыздың күні. Әңгімелер мен повестер, Алматы: Атамұра, 2002. – 432 бет.
4. Байтұрсынов А. Әдебиет танытқыш. Зерттеу мен өлеңдер. Алматы: Атамұра, 2003. – 208 бет
5. Сыздық Р., Шалабай Б., Әділова А. Көркем мәтінді лингвистикалық талдау. Алматы, 2002. – 195 бет.
6. Шалабаев Б. Көркем проза тілі: Алматы «Білім», 1994. – 128 бет.
7. Шалабаев Б. Көркем әдебиет тілі және оны мектепте оқыту. Алматы, Мектеп, 1982. – 86 бет.
8. Шалабай Б. Қазақ тілінің стилистикасы. Алматы, 2006. – 218 бет
9. Белгібаева М. Қазіргі қазақ тілі лексикологиясы. Алматы «Мектеп», 1976. – 115 бет.
10. Қабдолов З. Сөз өнері. Алматы: Санат, 2002. – 360 бет
11. Әбдікәрімова Т.М. Мәтін және «Ана тілі» оқулығы мәтіндемесін құраудың теориясы (монография).-Павлодар: «ЭКО»ҒӨФ, 2007. – 332 бет
12. Аханов К. Тіл білімінің негіздері. Алматы, «Мектеп», 1978. – 458 бет.
13. Жұмабаев М. Педагогика. Алматы: Санат, 1993. – 112бет.
14. Мүсірепов Ғ. Таңдамалы үш томдық шығ. жинағы. Алматы, «Жазушы», 1980. – 592 бет.
15. Серғалиев М. Синтаксистік синонимдер. – Алматы: Мектеп, 1981. – 200 бет.
16. Болғанбайұлы Ә., Қалиұлы Ғ. Қазіргі қазақ тілінің лексикологиясы мен фразеологиясы. Оқу құралы. – Алматы: Санат, 1997. – 256 бет.

К.А. КЫЛЫШБАЕВА

№5 гимназия, Астана қ, Қазақстан

(e-mail: gylzipa_ayesovna@mail.ru)

РОЛЬ ХУДОЖЕСТВЕННОГО ПРОИЗВЕДЕНИЯ В ОБУЧЕНИИ КАЗАХСКОМУ ЯЗЫКУ

Аннотация. В статье основное внимание уделено развитию словарного запаса каждого индивидуума через анализ выразительности языка писателя в художественном произведении и языковых средств, обеспечивающих эту выразительность. Основой является принцип анализа языка художественного текста через мастерство использования слов и построения высказываний мастерами слова.

Цель языкового анализа художественного текста — правильное понимание литературного произведения, а также анализ значений языковых единиц и способов их употребления.

Языковой анализ художественного текста позволяет раскрыть особенности образной структуры произведения и показать роль языковых средств в передаче художественного содержания. Также понимание языковых особенностей произведения, его художественной структуры и содержания способствует формированию языковой культуры учащегося, глубокому освоению лексического запаса родного языка и развитию навыков коммуникативного общения.

Обучение языковому анализу художественного произведения направлено на развитие лексической компетенции личности, словарного запаса и воспитания образованного, владеющего родным языком поколения.

Ключевые слова: лексическое восприятие, лексический слой языка (значение), значения слов, синоним, омоним, антоним, табу (эвфемизм), стиль употребления слов, язык текста, словарный запас.

Список использованной литературы

1. Мусрепов Г. Улпан. Роман. — Алматы: Атамұра, 2003. — 264 стр.
2. Сейфуллин С. Лебединая песня. Стихи и повести. — Алматы: Атамұра, 2003. — 224 стр.
3. Ауэзов М.О. Судьба беззащитных. Рассказы и повести, Алматы: Атамұра, 2002. — 432 стр.
4. Байтұрсынов А. Литературовед. Исследования и стихи. Алматы: Атамұра, 2003. — 208 стр.
5. Сыздық Р., Шалабай Б., Адилова А. Лингвистический анализ художественного текста. Алматы, 2002. — 195 стр.

6. Шалабаев Б. Язык художественной прозы: Алматы «образование», 1994. – 128 стр.
7. Шалабаев Б. Язык художественной литературы и его преподавание в школе. Алматы, школа, 1982. – 86 стр.
8. Шалабай Б. Стилистика казахского языка. Алматы, 2006. – 218 стр.
9. Белгибаева М. Лексикология современного казахского языка. Алматы «школа», 1976. – 115 стр.
10. Кабдолов З. Искусство слова. Алматы: Санат, 2002. – 360 стр.
11. Абдыкаримова Т. М. Текст и теория составления текстов учебника «Родной язык» (монография).- Павлодар: НПФ «ЭКО», 2007. – 332 стр.
12. Аханов К. Основы языкознания. Алматы, «Мектеп», 1978. – 458 стр.
13. Жумабаев М. Педагогика. Алматы: Санат, 1993. – 112 стр.
14. Мусрепов Г. Избранное трехтомное издание набор. Алматы «Писатель», 1980. – 592 стр.
15. Сергалиев М. Синтаксические синонимы. - Алматы: школа, 1981. – 200 стр.
16. Болганбаевич А., Калиевич Г. Лексикология и фразеология современного казахского языка. Учебное пособие. - Алматы: Санат, 1997. – 256 стр.

A.Q. QYLYSHBAYEVA

Kazakh language and literature teacher at Gymnasium No.5,

Astana c., Kazakhstan

(e-mail: gylzipa_ayesovna@mail.ru)

**THE ROLE OF LITERARY WORKS IN TEACHING
THE KAZAKH LANGUAGE**

Abstract. This article focuses on developing individuals' vocabulary by analyzing the artistic language of literary works and the linguistic tools and techniques used to achieve that artistry. The study is based on the principle that masters of language skillfully use vocabulary and word combinations. The aim of linguistic analysis is to understand literary works more deeply by exploring meanings and the use of stylistic devices. Such analysis helps students build word awareness, expand their vocabulary, and ultimately develop into knowledgeable, competent individuals with a strong command of their native language. It fosters a deeper understanding of linguistic phenomena and enhances communicative abilities. Teaching students to perform linguistic analysis of literary texts contributes to their linguistic competence and overall language development.

Keywords: word awareness, lexical layer of language (meaning), word meanings, synonym, homonym, antonym, taboo (euphemism), stylistic usage of words, text language, vocabulary.

References

1. Musrepov, G. Ulpan. Novel. – Almaty: Atamura, 2003. – 264 pages.
2. Seifullin, S. The Swan's Separation. Poems and narrative works. – Almaty: Atamura, 2003. – 224 pages.
3. Auezov, M. The Day the Orphan Was Left Helpless. Stories and novellas. – Almaty: Atamura, 2002. – 432 pages.
4. Baitursynov A. Introduction to Literature. Research and Poems. Almaty: Atamura, 2003. – 208 pages.
5. Syzdyk R., Shalabay B., Adilova A. Linguistic Analysis of Literary Texts. Almaty, 2002. – 195 pages.
6. Shalabayev B. The Language of Fictional Prose. Almaty: Bilim, 1994. – 128 pages.
7. Shalabayev B. The Language of Literature and Its Teaching at School. Almaty: Mektep, 1982. – 86 pages.
8. Shalabay B. Stylistics of the Kazakh Language. Almaty, 2006. – 218 pages.
9. Belgibayeva M. Lexicology of the Modern Kazakh Language. Almaty: Mektep, 1976. – 115 pages.
10. Kabdollov Z. The Art of the Word. Almaty: Sanat, 2002. – 360 pages.
11. Abdikarimova T.M. Text and the Theory of Structuring Texts in the «Ana Tili» Textbook (monograph). Pavlodar: «EKO» Research and Production Firm, 2007. – 332 pages.
12. Akhanov K. Fundamentals of Linguistics. Almaty: Mektep, 1978. – 458 pages.
13. Zhumabayev M. Pedagogy. Almaty: Sanat, 1993. – 112 pages.
14. Musirepov G. Selected Works in Three Volumes. Almaty: Zhazushy, 1980. – 592 pages.
15. Sergaliyev M. Syntactic Synonyms. Almaty: Mektep, 1981. – 200 pages.
16. Bolganbayuly A., Kaliuly G. Lexicology and Phraseology of the Modern Kazakh Language. A Textbook. Almaty: Sanat, 1997. – 256 pages.

Автор туралы мәлімет

Қылышбаева Күлзипа Ауесовна – Астана қаласы №5 гимназиясының қазақ тілі мен әдебиеті пәнінің мұғалімі. Астана қ., Қазақстан

Сведения об авторе

Кылышбаева Кульзипа Ауесовна – Учитель казахского языка и литературы гимназии №5 города Астана қ., Казахстан

Information about the author

Qylyshbayeva Kulyzypa Auesovna – Kazakh language and literature teacher at Gymnasium No. 5, Astana city. Astana c., Kazakhstan

ГРНТИ 14.35.07

XFTAP 14.25.09

¹**К.Т. АЛТАЙБЕКОВА** , ^{2*}**С.М.МОЛГАЖДАРОВА**

^{1,2} Евразийский гуманитарный институт имени А.К.Кусаинова

^{1,2} (kyaka.kz@gmail.com, domkrg@mail.ru)

МЕТОДИЧЕСКИЕ АСПЕКТЫ РАЗВИТИЯ КРИТИЧЕСКОГО МЫШЛЕНИЯ СТУДЕНТОВ ПОСРЕДСТВОМ СМЫСЛОВОГО ЧТЕНИЯ

Аннотация. В статье рассматриваются некоторые методические аспекты развития критического мышления путем смыслового чтения в рамках образовательного процесса вуза. Актуальность данной статьи определяется современными тенденциями развития системы образования и социальным запросом общества. Важным стратегическим ориентиром сегодня является задача воспитания специалистов с развитым критическим мышлением, способных эффективно решать профессиональные задачи, разрабатывать неординарные идеи, обладающих собственным мнением. Свобода мысли позволяет развивать критическое отношение к окружающему миру и направлять вас в творческой и конструктивной деятельности. В этом отношении одной из важнейших характеристик свободного мышления человека является критическое мышление.

Критическое мышление – это умение логически визуализировать информацию с учетом личных и психологических особенностей, чтобы потом все результаты использовать и в обычных, и в других ситуациях, умение задавать вопросы, обосновывать мнение, вывод. Именно на развитие этих способностей критического мышления направлена технология обучения смысловому чтению.

Ключевые слова: профессиональная подготовка, критическое мышление, методы, будущие специалисты, мыслительная деятельность, компетенции, интеллектуальный, саморазвитие, самообразование.

Введение. В современном обществе смысловое чтение – основная интеллектуальная технология, которая помогает студентам создать успешную познавательную деятельность на протяжении всей его жизни. Для этого необходимо преподавателям обучить студентов самостоятельно изучать информацию, изложенную в разных текстах.

Для восприятия текстовой информации и ее переработки в соответствии с коммуникативно-познавательной задачей применяются различные комбинации методов работы с текстом, которые в научной литературе определяются как «стратегии смыслового чтения» [1].

Методология и методы исследования. Научно-теоретическая основа данной проблеме исследовалась зарубежными психологами (Э.Браун, Д.Дьюи, Д.Клустер, С.Норрис, Ж.Пиаже, Р.Эннис, Д.Стил, Д.Халперн и др.). Некоторые аспекты развития критического мышления рассматривали российские и зарубежные ученые Л.С. Выготский, С.Л. Рубинштейн, Е.С. Заир-Бек, Д.Джонсон, Ч.Темпл, О.К. Тихомиров и т.д. В казахстанской психолого-педагогической науке развитием изучаемой проблемы занимались Н.М. Стукаленко, Н.Аюбаева, Ш.Аяганова, Н.А. Барцева, С.В. Головашкина, Г.А. Жаппарова и др.

Вопросы смыслового чтения интересовали следующих авторов: Ф.И. Буслаева, К.Д. Ушинского, Л.Ю. Невуева, А.А. Зубченко, Н. Сметанникову, Т.М. Балыхину, И. Заир-Бека, И.В. Муштавинскую и др.).

Методологической основой исследования являются философские идеи Д.Дьюи, К.Поппера; теории педагогических систем (В.П. Беспалько, Т.А. Ильина, Н.В. Кузьмина, И.О. Котлярова, Г.Н. Сериков и др.); теории системного и деятельностного подхода и деятельной теории мышления (В.А. Беликов, А.Н. Леонтьев, С.Л. Рубинштейн, Л.С. Выготский, Н.Я. Гальперин, М.И. Карагозина, Т.Ю. Лифанова, Д.У. Кусаинов, Р.И. Кадырбаева, Р.О. Нурканова и др.); смысловое чтение как один из видов речевой деятельности (Н.И. Жинкин, И.А. Зимняя, А.А. Леонтьев, А.Д. Семкин и др.); психологическое содержание смыслового чтения (А.А. Зубченко, Л.Ю. Невуева).

Методы исследования: теоретические (анализ, синтез, классификация, обобщение); эмпирические (наблюдение, опрос, анкетирование, беседа); экспериментальные (эксперимент (констатирующий, формирующий); статистические (статистическая обработка данных, качественный и количественный анализ результатов исследования).

Обсуждение и наблюдение. А.А. Леонтьев под стратегиями смыслового чтения понимает различные комбинации методов, используемые учащимися для восприятия графически оформленной текстовой информации и её переработки в личностно-смысловые установки в соответствии с коммуникативно-познавательной задачей. [2] Н.Н. Сметанникова дает следующее определение:

«Стратегия (в обучении) – это в первую очередь систематизированный план, программа действий и операций, осознанно применяемая для управления обучением с целью его улучшения, план и программа действий и операций читателя, работающего с текстом, которые способствуют развитию умений чтения и размышлению о читаемом и прочитанном и включают в себя процедуры анализа информации и степени её понимания, а также взаимодействие «чтец - текст» становятся стратегией чтения» .[3]

Стратегии смыслового чтения – это алгоритмы умственных действий и операций в работе с текстом. Они помогают понять текст, его особенности, способствуют лучшему и быстрому освоению знаний, развитию критического мышления, воспитывают культуру чтения. В отечественной и зарубежной лингводидактике выделяется ряд стратегий по работе с различными текстами, которые не только способствуют более углубленному осмыслению изложенной в них информации, но и облегчают процесс работы с ними. [4] Применение стратегии проходит в индивидуальной, групповой, парной формах. Это развивает у студентов речевую и коммуникативную компетентность. Таким образом, для развития критического мышления обучающихся перед преподавателем ставится задача познакомить их с различными стратегиями чтения и научить применять эти стратегии при работе с текстом, критически мыслить. Чтобы выбрать подходящую методику обучения смысловому чтению для развития критического мышления студентов, познакомимся с распространенными авторскими методиками и технологиями по развитию смыслового чтения у обучающихся.

Большинство авторских методик построено на стратегиях смыслового чтения, которые обеспечивают понимание текста на этапах: до чтения, во время чтения и после чтения текстов. Среди них методики Г.Г. Граник, Е.В. Бунеевой и О.В. Чиндилова (соавторство), Т.И. Фисенко. Для развития критического мышления студентов мы выбрали методику смыслового чтения Н.Н. Сметанниковой. Наш выбор связан с тем, что данная методика на сегодня самая распространенная, актуальная и соответствует целям и задачам нашего исследования.

Стратегии смыслового чтения Н. Сметанниковой – это план-программа совместной деятельности над текстом, в которой студентам предоставляется возможность работать как самостоятельно, так и под руководством преподавателя. Ученый разработала большое количество стратегий смыслового чтения, среди них можно выделить следующие:

- 1) Стратегии предтекстовой деятельности.
- 2) Стратегии текстовой деятельности.
- 3) Стратегии послетекстовой деятельности.

- 4) Стратегии работы с объёмными текстами.
- 5) Стратегии компрессии текста.
- 6) Общеучебные стратегии.
- 7) Стратегии развития словаря. [3]

Н. Сметанникова приводит перечень стратегий работы с текстами разного вида:

- 1) Стратегии работы с информационным текстом
- 2) Стратегии работы с текстами убеждающее-рассуждающего типа
- 3) Стратегии фреймов текстов
- 4) Стратегия «Мониторинг чтения». [3]

Технология Сметанниковой Н. схожа с идеями авторов технологии продуктивного чтения Н.Н. Светловской, Е.В. Бунеевой, идеями Г. Граник, С. Бондаренко [5], О.В. Чиндиловой. Данная технология овладения навыком смыслового чтения будет эффективна, на наш взгляд, для развития критического мышления студентов посредством смыслового чтения. С целью достижения поставленной перед нами задачи мы выбрали наиболее результативные приемы обучения смысловому чтению. Выбор приемов зависит от разных факторов. «В соответствии с этапами работы над текстом принято разграничивать следующие приемы обучения смысловому чтению:

- 1 приемы текстового этапа
- 2 приемы предтекстового этапа
- 3 приемы послетекстового этапа». [6]

Есть несколько этапов работы с текстом: предтекстовый, текстовый и послетекстовый.

Стратегии предтекстового этапа направлены на подготовку обучающихся к работе с текстом. На этом этапе работы с текстом студентов нужно познакомить с темой, с незнакомыми словами, выражениями, объяснить их значения, обсуждение названия текста. К стратегиям предтекстовой работы на занятии относятся такие, как постановка задач чтения, выбор вида чтения, обсуждение эпиграфа к тексту, названия, актуализация знаний и опыта обучающегося, мотивация к чтению, анализ заголовка текста до начала чтения (ответы на вопросы: «Что нам уже известно об этом? Что можно предположить, исходя из предыдущих знаний? О чем можно судить по характеру заголовка?»).

На этапе «Работа с текстом до чтения» мы прогнозируем предстоящее чтение текста, предполагаем идейную, смысловую, тематическую, эмоциональную направленность текста, определяем возможные события, героев по заголовку текста, ключевым словам, предшествующей тексту иллюстрации с опорой на читательский опыт; ставим цели занятия с учётом общей готовности обучающихся к работе. На предтекстовом этапе необходимо предвосхитить и предотвратить языковые трудности, ознакомить с темой и социо-

культурными понятиями и реалиями, которые упоминаются в тексте, а также крайне важно создать благоприятную психологическую атмосферу для начала работы с текстом. [7] Таким образом, на данном этапе работы с текстом преподаватель применяет разнообразные приемы для создания положительной мотивации студентов, вовлекая их в работу.

Цель приемов на предтекстовом этапе - это постановка задач чтения, связанные с ознакомлением ключевых слов, коммуникативных задач текста, работа с вопросами и задания по содержанию текста.

К методам и приемам смыслового чтения предтекстового этапа относятся

1) организация работы с рисунками к тексту, с обложкой произведения. По ним определяются темы текстов, их жанр, эмоциональная атмосфера, спрогнозировать содержание произведения, предположить ход событий в сюжете, место и время действий, главных героев;

2) работа с заголовками книги, глав. По заголовкам обучающийся может предположить, о чем в тексте пойдет речь, а также составить собственные высказывания по данному заголовку, выстроить ассоциативный ряд; [8]

3) прием «Верные и неверные утверждения» или «Верите ли вы...». Обучающимся предлагаются ряд утверждений о тексте, с которым им предстоит познакомиться, они должны выбрать те утверждения, которые, по их мнению, соответствуют действительности. Затем обучающиеся обосновывают свое мнение. После знакомства с основной информацией учащиеся возвращаются к данным утверждениям и оценивают их достоверность, используя полученную из текста информацию; [9]

4) мозговой штурм. Цель – актуализация знаний, имеющих отношение к теме текста. Данный прием помогает определить цель и задачи чтения, направить внимание на подтверждение высказанных гипотез и поиск новой информации; [10]

5) проведение словарной работы, выделение главных слов с целью обновления и повторения словарного запаса, связанного с темой произведения. Обучающиеся учатся составлять собственный текст по ключевым словам. После составления и прочтения своих текстов сравнить варианты обучающихся с оригиналом. Также можно на основе ключевых слов составить определенную схему;

6) работа с эпиграфами. Эпиграф может быть авторским и специально подобранный преподавателем. [11]

На предтекстовом этапе работы с текстом студенты высказывают свои первые впечатления, делают предположения, предлагают идеи и предложения. Они не боятся ошибиться, сказать что-то неверно. При дальнейшей работе с текстом студенты смогут подтвердить или опровергнуть свои предположе-

ния, идеи, научатся строить логические цепочки изученного к новому, использовать накопленный опыт. В результате применения различных приемов на предтекстовом этапе студенты мотивированы к прочтению и изучению предложенного текста, имеют определенное представление о теме и догадки о конкретном содержании текста. Рассматривая различные виды приемов, применяемые преподавателем на занятиях на предтекстовом этапе работы с текстом, стоит отметить их роль в развитии критического мышления студентов посредством смыслового чтения.

Результаты. Методы и приемы предтекстового этапа нацелены на постановку задач чтения и, следовательно, на выбор вида чтения, актуализацию предшествующих знаний и опыта, понятий и словаря текста, а также на создание мотивации к чтению. Используя вышеупомянутые приемы, преподаватель создает базу для формирования положительного отношения к учению и познавательной деятельности. Более того, в процессе знакомства с новым текстом, новым языковым материалом, учащиеся не только приобретают новые знания и умения, но и совершенствуют уже имеющиеся. [12]

Приемы предтекстового этапа способствуют осознанию трудностей (незнакомые слова, выражения, новый языковой материал) и желание самостоятельно открыть для себя новое (формирование «гlossария», «предваряющие вопросы» и попытки предположить дальнейшее содержание текста). При использовании различных приемов предтекстового этапа на занятиях студенты учатся ставить цели, предсказывать, планировать, что способствует развитию у них критического мышления. На предтекстовом этапе студенты составляют план дальнейшей работы с текстом, а также составляют определенные прогнозы на последующее содержание текста («мозговой штурм», «предваряющие вопросы», «рассечение вопроса»). Студенты, работая с текстом на предтекстовом этапе, осуществляют направленный поиск, обработку и использование информации, тем самым учатся критически мыслить. Определенные приемы предтекстового этапа обучения смысловому чтению на занятиях также играют большую роль в формировании коммуникативных умений, так как данные приемы способствуют реализации способности участвовать в коллективном обсуждении проблем, а также обеспечивают социальную компетентность и учет позиции других людей («мозговой штурм», «соревнуемся с писателем»). [13]

Следующий этап работы с текстом – это работа во время чтения, содержит следующие моменты:

1) чтение текста (индивидуальное чтение в аудитории, чтение текста вслух, восприятие информации после чтения другими студентами, смешанное чтение с учетом специфики текста);

- 2) повторное чтение текста (внимательное чтение текста по частям);
- 3) анализ и обобщение прочитанного материала текста.

Главная цель текстового этапа – постановка конкретных задач, определяющих основную стратегию работы над текстом в зависимости от вида чтения, а также обработка полученной информации в ходе прочтения текста с целью выполнения поставленных ранее задач.

На данном этапе преподаватели, используя разнообразные приемы обучения смысловому чтению, обучают подробному пониманию текста, разъясняют содержание текста. Стратегии текстовой деятельности - это чтение вслух; чтение про себя с вопросами; чтение с остановками; чтение про себя с пометками; выделение главных мыслей текстов, объяснение смысла текстов; ответы на вопросы по тексту (вопросы на выявление смысловых связей в тексте, на объяснение фактов и явлений, на выяснение позиции автора, на критическую оценку описанных в тексте фактов), самостоятельная постановка вопросов к тексту. К стратегиям послетекстовой деятельности относятся план, самостоятельное составление схем, рисунков, таблиц, опорных схем по текстам, пересказ, конспект. Все эти стратегии обеспечивают понимание текста за счёт овладения приемами его освоения на этапах до чтения, во время чтения и после чтения.

К приемам текстового этапа относятся: семантическая карта, чтение с пометами, инсерт, знаю, хочу узнать, узнал, фишбоун, зигзаг; синквейн и другие. Использование приемов текстового этапа является основой для развития критического мышления студентов. Используя разные приемы текстового этапа, преподаватель помогает студентам получать новые знания. Приемы текстового этапа способствуют развитию критического мышления студентов, а именно способности к оценке, к выделению и осознанию студентами того, что уже усвоено и что еще предстоит узнать. Приемы текстового этапа в условиях критического осмысления изучаемого материала выполняют значительную роль. Обучающиеся учатся самостоятельно искать и извлекать нужные сведения из текста.

Для понимания содержания текста, его языковых и смысловых особенностей нужны методы и приемы текстового этапа. К ним относятся:

- 1) инсерт или чтение с пометами. Обучающиеся значками отмечают на полях то, что известно, что противоречит их представлениям, что является интересным и неожиданным, а также то, о чём хочется узнать более подробно. Маркировка производится с помощью специальных значков: «!» – Я это знал; «+» – Новое для меня; «-» – Вызывает сомнение; «?» – Вопрос;

- 2) сопоставление / нахождение сходств и различий. Это могут быть факты, характеристики, художественные приемы, сконцентрированные в одном тексте, либо в разных произведениях;

3) чтение с остановками. Чтение осуществляется по частям, каждая часть анализируется, и делаются прогнозы о дальнейшем содержании. Непременное условие для использования приёма – найти оптимальный момент в тексте для остановки, и разделить текст на части. По одну сторону находится известная информация, а по другую – совершенно неизвестная, способная серьёзно повлиять на оценку событий; [9]

4) восстановление пропусков: студентам необходимо заполнить пропуски в тексте, подобрать по смыслу или контексту слова. Цель заключается в активизации внимания обучающихся к деталям текста;

5) чтение в кружок. Текст находится в аудитории в одном экземпляре. Обучающиеся по очереди читают текст. Задача слушающих задать чтецу вопросы, чтобы проверить, как он понял прочтенный отрывок. Если его ответ не верен или не точен, слушатели его поправляют. Следующий обучающийся читает следующий отрывок.

Планируя работу с текстом после чтения, предлагается использовать такие приемы, как;

- 1) беседа о содержании текста;
- 2) изучение жизни и творчества автора;
- 3) задания, направленные на творческое мышление;
- 4) работа с названием текста, рисунками к тексту.

На данном этапе с целью подробного анализа текстового материала изучаются жанровые, стилистические, языковые особенности текста, рассматриваются коммуникативная задача текста, тема, идея, дается подробный анализ текста.

Послетекстовый этап необходим для контроля осознания прочитанного текста, а также уровня сформированности необходимых умений чтения. Главной целью использования приемов послетекстового этапа служит применение, использование материала в различных ситуациях, формах, включение его в другую, более масштабную деятельность. Данные приемы связаны с усвоением, расширением, углублением, обсуждением прочитанного, происходит корректировка читательской интерпретации. [3]

Среди приемов послетекстового этапа выделяют: отношение между вопросом и ответом; вопросы после текста; ромашка Блума; задание на соотнесения; верно, неверно, нет информации; проверочный лист; люкентекст (текст с пропусками); восстановление деформированного текста; изменение перспективы.

На послетекстовом этапе закрепляется материал, проверяется усвоение материала. Приемы данного этапа очень разнообразны, среди них выделяются такие, как:

- 1) кластер - графическая форма организации информации, когда выделя-

ются основные смысловые единицы, которые фиксируются в виде схемы с обозначением всех связей между ними. На стадии осмысления применение кластера позволяет структурировать учебный материал;

- 2) виды пересказа текста;
- 3) поабзацное деление текст;
- 4) тонкие и толстые вопросы;
- 5) творческие задания (кроссворды, ребусы, викторины);
- 6) составление разных видов плана;
- 7) диаграмма Венна;
- 8) обсуждение материалов текста, впечатлений после прочитанного, дискуссия, дебаты;
- 9) задания по заголовку текста;
- 10) компрессии текста;
- 11) виды пересказа текста.

Методы и приёмы помогают развитию умений и навыков осмысления цели чтения, выбору главной информации из текстов различных жанров. Приемы послетекстового этапа формируют способности к самоанализу, самооценке своих действий и поступков. Качества критического мышления, как контроль и рефлексия, также формируются у студентов именно в ходе использования преподавателем послетекстовых приемов при обучении чтению.

При работе с текстами, способствующих развитию критического мышления студентов, перед преподавателями предстает большой набор приемов смыслового чтения. Выбирая подходящий прием для развития критического мышления, нужно исходить из цели занятия, жанра и стиля текста, выбранного для чтения на занятии, а также этапа работы с ним.

Данные методы способствуют лучше понять цели чтения, выбрать главную информацию из текстов различных жанров. Приемы послетекстового этапа способствуют развитию критического мышления студентов посредством смыслового чтения, так как формируют способности к самоанализу, самооценке своих действий и поступков. «Смысловое чтение помогает в развитии логического и абстрактного мышления, концентрации внимания, способности отвечать на поставленные вопросы на базе прочитанного текста и самостоятельно задавать вопросы к прочитанному, поиск нужной информации в изучаемом тексте, развитие способностей к языковой догадке». Работа с текстом способствует формированию читательской культуры и информационной компетенции, а помимо этого развивает также исследовательские умения, умения обобщать, выделять основное, реферировать и структурировать информацию.

С целью развития критического мышления студентов важно внимательное чтение текстов и проникновение в смысл с помощью анализа текста. Вла-

дение навыками смыслового чтения способствует развитию устной речи и письменной речи, способствует продуктивному обучению. Эти способности смыслового чтения помогают овладеть искусством аналитического, интерпретирующего и критического чтения. Смысловое чтение отличается от любого другого чтения тем, что при смысловом виде чтения происходят процессы постижения читателем ценностно-смыслового момента текста, т.е. осуществляется процесс его интерпретации.

К стратегиям смыслового чтения относятся технологии развития критического мышления посредством чтения. Данная технология появилась в российском образовании в 1997 году, ее авторы – американские ученые Ч. Темпл, К. Мередит, Д. Стилл. Она развивалась при поддержке Консорциума демократической педагогики и Международной читательской ассоциации. Проект, предложенный российским педагогам американскими коллегами, первоначально назывался «Чтение и письмо для развития критического мышления», он подробно знакомил участников семинаров с приемами технологии, давал общие представления о теоретических основах технологии. Совместная работа идеологов технологии и педагогов-практиков позволила адаптировать предложенную модель для российской педагогики, подробно рассмотреть дидактические, психологические и философские основы предложенного подхода, дополнить практическую часть проекта, обогатив ее новыми приемами, и создать модель, которая в педагогической литературе получила название «Технология развития критического мышления» (ТРКМ).

Данная технология предполагает развитие умений мыслить, сопоставлять информацию, формировать свою позицию и делать все это в первую очередь при помощи вдумчивого чтения. Приемы ТРКМ можно считать эффективными и для развития критического мышления посредством смыслового чтения. ТРКМ позволяет преподавателям облегчить для студентов процесс понимания текста и обеспечить эффективность работы с ним.

Важным в данной технологии является следование трем фазам: *evocation* (вызов, пробуждение), *realization* (осмысление новой информации), *reflection* (рефлексия) и соблюдение определенных условий: активность участников процесса, разрешение высказывать разнообразные «рискованные» идеи и т. д. Занятие, цикл занятий, тема могут быть построены в соответствии с заявленным алгоритмом. Первая стадия (фаза) – вызов, когда ставится задача не только активизировать, заинтересовать студента, мотивировать его на дальнейшую работу, но и «вызвать» уже имеющиеся знания либо создать ассоциации по изучаемому вопросу, что само по себе станет серьезным активизирующим и мотивирующим фактором для дальнейшей работы. Вторая стадия (фаза) – осмысление (реализация смысла). На этой стадии идет непосредственная ра-

бота с информацией, причем приемы и методы ТРКМ позволяют сохранить активность учащегося, сделать чтение или слушание осмысленным. Третья стадия (фаза) – рефлексия (размышление). На этой стадии информация анализируется, интерпретируется, творчески перерабатывается.

Технология – это целостная система, которая изменяет навыки создания текстов. Особенностью этой техники является обработка информации посредством чтения и письма. Элементы новизны этой программы содержатся в специальных методических инструментах, которые направлены на создание условий для свободного развития каждого человека.

Перечислим преимущества методики технологии критического мышления. Использование технологии критического мышления в обучении помогает, во-первых, всем пересмотреть свое отношение к преподаванию, во-вторых, позволяет преподавателю воспринимать новое. В результате стратегии и приемы новых методов обучения становятся не только частью педагогического опыта, но и важным инструментом для выполнения задач.

Следовательно, данная методика в большей мере, чем остальные рассмотренные, отвечает современным условиям образования и новому типу мышления современного студента.

Достоинство технологии развития критического мышления по отношению к другим педагогическим подходам и технологиям, ориентированным на развитие студента и преподавателя, в ее открытости. Авторы технологии при ее создании опирались на современные методические приемы, разработки, используемые другими технологиями и подходами – дискуссионные, игровые технологии, модели рефлексивного письма; разнообразные методические приемы, развивающие интеллектуальные, коммуникативные умения студентов. Технология помогает студентам овладеть способами работы с информацией, вдумчивого чтения, структурирования материала, умением задавать вопросы, постановки и решения проблем, рефлексивного письма, помогает овладеть методами групповой работы, умением аргументировано вести дискуссию. Технология объединяет известные и новые методические приемы в определенной логике построения занятия.

Изучение приемов развития критического мышления посредством смыслового чтения само по себе не может принести ощутимых результатов. Гораздо важнее, как нам кажется, творчески использовать данные приемы для оказания помощи студентам применять эти знания в конкретной ситуации, решении творческой задачи, осмыслении проблемы и подготовки к будущей профессиональной деятельности.

Заключение. Таким образом, существуют разные методы и приемы смыслового чтения, направленные на развитие критического мышления студентов.

Одни из этих методов и приемов основываются на приеме прогнозирования, другие включают в себя задания, которые студенты выполняют непосредственно во время чтения. Методы и приемы смыслового чтения направлены на понимание текста и создание его читательской интерпретации, представляют собой интеграцию чтения с продуктивными коммуникативными умениями, а именно говорением и письмом, т.е. студенты применяют полученные в ходе чтения знания в различных речевых ситуациях. На этих этапах развиваются коммуникативные умения чтения, и поэтому они самые продолжительные во времени и могут включать несколько заданий. Данные методы и приемы в зависимости от целей и личной трансформации преподавателем, могут быть использованы на разных этапах развития критического мышления посредством смыслового чтения. Такие методы и приемы можно использовать как в индивидуальной форме работы, так и в парной, в и фронтальной.

Список использованной литературы

1. Лозицкая А.И. Формирование и развитие стратегий смыслового чтения при просмотрном чтении // Актуальные задачи педагогики: материалы VII Междунар. науч. конф. (г. Чита, апрель 2016 г.). – Чита: Молодой ученый, 2016. – 220 с.
2. Леонтьев А.А. Основы психолингвистики – М.: Смысл, 2003. – 287 с.
3. Сметанникова Н.Н. Обучение стратегиям чтения в 5-9 классах: Как реализовать ФГОС. Пособие для учителя – М.: Балас, 2011. – 251 с.
4. Карпов И.В. Психологическая характеристика процесса понимания и перевода учащимися иностранных текстов. // Теория и методика учебного перевода. – М.: Просвещение, 1950. – 232 с.
5. Граник Г.Г. Когда книга учит/ Г. Г. Граник, С. М. Бондаренко, Л. А. Концевая. – М.: Педагогика, 1991.
6. Жупеева Е.П. Стратегия смыслового чтения. Приемы ССЧ. [Электронный ресурс]: Мультиурок. - Режим доступа: <https://multiurok.ru/files/strategiehiiasmyslovogho-htienii-priiemy-ssch.htm>
7. Габдулина М.Г. Разработка проблемных заданий в процессе преподавания по литературе / Габдулина М. Г. // Иностранные языки в школе. – М., 2005. – №4. – 96 с.
8. Розов О. А. Методика обучения беспереводному чтению на иностранном языке в 5-8 классах средней школы – М.: Просвещение РСФСР, 1971. – 187 с.
9. Слепова Н. Скрайбинг, скетчноутинг или майндмэппинг? Инструменты визуализации текста. [Электронный ресурс]: Семейное образование. – Режим

доступа: <https://semeynoe.com/magazine/practice/skrajbingsketchnouting-ili-majndmepping-instrumenty-vizualizacii-teksta>

10. Колесник В. Ментальные карты [Электронный ресурс]: Блог Виталия Колесника. – Режим доступа: <https://kolesnik.ru/methods/mindmaps/>

11. Фисенко Т.И. Развитие навыков смыслового чтения при работе с различными текстами на уроках в 5–11 классах – Режим доступа: [http:// www.kreativ-didaktika.ru/](http://www.kreativ-didaktika.ru/)

12. Муштавинская И.В. Технология развития критического мышления на уроке и в системе подготовки учителя. Учеб. метод. пособие. – СПб.: КАРО, 2009. – 24 с.

13. Заир-Бек С.И. Развитие критического мышления на уроке: Пособие для учителей общеобразоват. учреждений – М.: Просвещение, 2011. – 223 с.

¹Қ.Т. АЛТАЙБЕКОВА, ²С.М. МОЛГАЖДАРОВА

^{1,2} А.Қ. Құсайынов атындағы Еуразия гуманитарлық институты
(kyaka.kz@gmail.com, domkrig@mail.ru)

СТУДЕНТТЕРДІҢ СЫНИ ОЙЛАУЫН ДАМУДЫҢ ӘДІСТЕМЕЛІК АСПЕКТІЛЕРІ: СЕМАНТИКАЛЫҚ ОҚУ

Аңдатпа. Мақалада жоғары оқу орнының білім беру үдерісі аясында мағыналық оқу арқылы сыни тұрғыдан ойлауды дамытудың кейбір әдістемелік қырлары қарастырылады. Мақаланың өзектілігі білім беру жүйесінің қазіргі даму үрдістерімен және қоғамның әлеуметтік сұранысымен айқындалады. Бүгінгі таңда маңызды стратегиялық бағдар – кәсіби міндеттерді тиімді шеше алатын, тың идеялар әзірлей алатын, өзіндік пікірі қалыптасқан әрі сыни тұрғыдан ойлау қабілеті дамыған мамандарды даярлау міндеті болып табылады. Ой еркіндігі тұлғаның қоршаған ортаға сыни көзқарасын қалыптастыруға және оны шығармашылық әрі конструктивті іс-әрекетке бағыттауға мүмкіндік береді. Осы тұрғыдан алғанда, еркін ойлаудың маңызды сипаттарының бірі – сыни тұрғыдан ойлау болып табылады.

Сыни тұрғыдан ойлау – бұл тұлғаның когнитивтік және психологиялық ерекшеліктерін ескере отырып, ақпаратты талдау, құрылымдау және логикалық тұрғыдан бейнелеу қабілеті. Ол алынған білім мен нәтижелерді тек күнделікті өмірде ғана емес, сонымен қатар кәсіби және ғылыми қызметте тиімді пайдалануға мүмкіндік береді. Сыни тұрғыдан ойлау үдерісіне мәселені айқындау, сұрақ қою, болжам ұсыну, дәлелдерді саралау, пікірді негіздеу және

қисынды қорытынды жасау жатады. Мағыналық оқылымды меңгерту технологиясы сыни ойлаудың осы қабілеттерін дамытуға бағытталған.

Түйінді сөздер: Кәсіби дайындық, сыни ойлау, әдістер, болашақ мамандар, ойлау қызметі, құзыреттілік, интеллектуалды, өзін-өзі дамыту, өзін-өзі тәрбиелеу.

¹K.T. ALTAYBEKOVA, ²S.M.MOLGAZHAROVA

^{1,2} A.K. Kussayinov Eurasian Humanities Institute

^{1,2} (kyaka.kz@gmail.com, domkrg@mail.ru)

METHODOLOGICAL ASPECTS OF THE DEVELOPMENT OF STUDENTS' CRITICAL THINKING THROUGH: SEMANTIC READING

Annotation. This article discusses some methodological aspects of the development of critical thinking through semantic reading in the educational process of the university. Relevance of the present research is defined by modern tendencies in development of the education system and social demand of society. One of the important strategic guidelines today is to educate experts with a developed ability of critical thinking, who are able to solve professional problems effectively, who create unconventional ideas and have their own opinions. Freedom of thought allows you to develop a critical attitude to the world around you and guide you in creative and constructive activities. In this regard, one of the most important characteristics of a person's free thinking is critical thinking.

Critical thinking is the ability to logically visualize information, taking into account personal and psychological characteristics in order to use the results in both ordinary and non-ordinary situations, be able to ask questions and justify opinions or conclusions. The techniques of teaching semantic reading are namely intended to develop these critical thinking abilities.

Keywords: professional training, critical thinking, methods, future specialists, mental activity, competencies, intellectual, self-development, self-education, independence.

References

1. Lozitskaya A.I. Formation and development of semantic reading strategies in screen reading // Actual tasks of pedagogy: proceedings of the VII International Scientific Conference (Chita, April 2016). Chita: Young Scientist, 2016. 220 p.

2. Leontiev A.A. Fundamentals of psycholinguistics, Moscow: Smysl, 2003, 287 p.
3. Smetannikova N.N. Teaching reading strategies in grades 5-9: How to implement the Federal State Budget. A teacher's manual, Moscow: Balas, 2011, 251 p.
4. Karpov I.V. Psychological characteristics of the process of understanding and translating foreign texts by students. // Theory and methodology of educational translation. – M.: Prosveshchenie, 1950. – 232 p.
5. Granik G.G. When the book teaches/ G. G. Granik, S.M. Bondarenko, L.A. Kontsevaya. – M.: Pedagogika, 1991.
6. Zhupeeva E.P. Strategy of semantic reading. CCC techniques. [Electronic resource]: Multirok. - Access mode: [https://multiurok.ru/files / stratieghia-smyslovogho-htienii-priiemy-ssch.htm](https://multiurok.ru/files/strategiehiia-smyslovogho-htienii-priiemy-ssch.htm)
7. Gabdulina M.G. Development of problem tasks in the process of teaching literature
8. Rozov O. A. Methods of teaching translationless reading in a foreign language in grades 5-8 of secondary school, Moscow: Prosveshchenie RSFSR, 1971– 187 p.
9. Slepova N. Scribing, sketchnouting or mindmapping? Text visualization tools. [Electronic resource]: Family education. – Access mode: <https://semeynoe.com/magazine/practice/skrajbingsketchnouting-ili-majndmepping-instrumenty-vizualizacii-teksta>
10. Kolesnik V. Mental maps [Electronic resource]: Vitaly Kolesnik's blog.– Access mode: <https://kolesnik.ru/methods/mindmaps/>
11. Fisenko T.I. The development of semantic reading skills when working with various texts in the classroom in grades 5-11 – Access mode: [http:// www.kreativ-didaktika.ru/](http://www.kreativ-didaktika.ru/)
12. Mushtavinskaya I.V. Technology of developing critical thinking in the classroom and in the teacher training system. Studies. method. stipend. – St. Petersburg: KARO, 2009. - 24 p.
13. Zair-Bek S.I. The development of critical thinking in the classroom: A manual for teachers of general education. institutions– Moscow: Prosveshchenie Publ., 2011. 223

Авторлар туралы мәлімет:

Алтайбекова Қанағат Тұрсынбайқызы – филология ғылымдарының кандидаты, А.Қ. Құсайынов атындағы Еуразия гуманитарлық институты, Астана қ., Қазақстан

Молгаждарова Сағдат Мейрамқызы – аға оқытушы, А.Қ. Құсайынов атындағы Еуразия гуманитарлық институты, Астана қ., Қазақстан

Сведения об авторах:

Алтайбекова Канагат Турсынбаевна – кандидат филологических наук, Евразийский гуманитарный институт имени А.К.Кусайнова, г. Астана, Казахстан

Молгаждарова Сагдат Мейрамовна – старший преподаватель, Евразийский гуманитарный институт имени А.К.Кусайнова, г. Астана, Казахстан

Information about the author:

Altaybekova Kanagat Tursynbayevna – Candidate of Philological Sciences A.K. Kussayinov Eurasian Humanities Institute, Astana c., Kazakhstan

Molgadzharova Sagdat Meiramovna – Senior lecturer, A.K. Kussayinov Eurasian Humanities Institute, Astana c., Kazakhstan

XҒТАР 14.25.09

¹Ж.Б. ҚАЗЫҒАЛИЕВА , ²Н.Н. ЖАНАЕВА

¹ «Назарбаев Зияткерлік мектептері» ДББҰ,

«Білім беру бағдарламалары орталығы» филиалы

² «Республикалық физика-математика мектебі» КеАҚ филиалы,

Астана қ., Қазақстан

^{1,2} (t-mail: kazhigaliyeva_zh@cep.nis.edu.kz, nurgul.zhanayeva@fizmat.kz)

**БАСТАУЫШ СЫНЫПТА PIRLS ФОРМАТЫ АРҚЫЛЫ ҰЛТТЫҚ
ҚҰНДЫЛЫҚТАРДЫ МЕҢГЕРТУДІҢ БІЛІМДІК ЖӘНЕ
ТӘРБИЕЛІК МАҢЫЗЫ**

Аңдатпа. Мақалада PIRLS халықаралық зерттеуінің контексінде бастауыш сынып оқушыларының оқу сауаттылығын дамыту мәселесі қарастырылады. Автор оқу сауаттылығының мәнін Ахмет Байтұрсынұлы мен қазіргі заманғы педагогикалық тұжырымдар негізінде айқындай отырып, оны ұлттық құндылықтар мен тұлғалық дамудың өзегіне айналдыру қажеттігін негіздейді. Зерттеу барысында мәтінмен жұмыс істеудің тиімді стратегиялары, сұрақ қою мәдениетінің рөлі және оқырмандық рефлексияны қалыптастырудың жолдары нақты мысалдар арқылы көрсетіледі. Сондай-ақ PIRLS-2026 бағалау құрылымындағы цифрлық және көпмодальды мәтіндермен жұмыс, ақпаратты талдау және дәлелді пікір айту дағдыларын бағалау бағытындағы жаңа талаптар сарапталады. Мақалада Қазақстандағы жасанды интеллект пен цифрлық шешімдерді білім беру жүйесіне енгізу үрдісі PIRLS талаптарымен үндестіріле қарастырылған.

Тірек сөздер: оқу сауаттылығы, PIRLS, бастауыш мектеп, ұлттық құндылық, цифрлық мәтін, көпмодальды оқылым, сыни ойлау, жасанды интеллект, сұрақ қою стратегиясы.

Кіріспе. Қазіргі таңда бастауыш білім беру жүйесінің ең маңызды міндеттерінің бірі – баланың танымдық белсенділігін арттырып, өз ойын түсініп жеткізе алу қабілетін дамыту. Бұл үдерістің өзегінде оқу сауаттылығы ұғымы тұр. Бұл ұғым тек әріп танып, мәтінді дауыстап оқу қабілетін емес, ақпаратты түсіну, талдау және оны өмірлік жағдаяттарда қолдана алу мүмкіндігін білдіреді.

Ахмет Байтұрсынұлы оқу ісін «адамды ойға, ұғынуға, сөзге үйрететін іс» деп сипаттай отырып, «оқудың мақсаты – мидан білім өткізу емес, ақылмен қабылдап, оймен ұғу», – деп, оқу сауаттылығының мәні – жай ақпарат меңгеру емес, оны саналы түрде ұғыну мен мағыналы әрекетке айналдыру керек екендігіне баса назар аударады [1; 45]. Ұлт ұстазының бұл пікірі қазіргі халықаралық PIRLS (Progress in International Reading Literacy Study) зерттеуінде анықталған оқу сауаттылығы туралы «Оқу сауаттылығы – қоғам талап ететін және тұлға үшін құндылыққа ие жазбаша тіл түрлерін түсіну және пайдалану қабілеті» деген тұжырыммен ұштасып жатыр [2; 13].

Бұл анықтама оқу әрекетін оқушының өмірлік тәжірибесімен және әлеуметтік қарым-қатынасымен тығыз байланыстыра қарастырады. PIRLS философиясы бойынша оқу – адамның қоршаған ортамен өзара әрекетінің, таным мен ойлаудың басты тетігі.

Әдістеме және зерттеу әдістері. PIRLS жобасы – бастауыш буын оқушыларының оқу сауаттылығын әлемдік деңгейде анықтап, салыстыратын маңызды зерттеу. Оның негізгі мақсаты – 4-сынып оқушыларының жазбаша мәтінді түсініп, оны жеке мақсаттарында және әлеуметтік өмірде қолдана алу қабілетін бағалау. PIRLS зерттеуінің мазмұны мен құрылымы оқу сауаттылығын көпқырлы құбылыс ретінде бағалауға мүмкіндік береді. Мұнда баланың оқу іс-әрекеті үш деңгейлі үдеріс ретінде қарастырылады: ақпаратты табу, түсіну және бағалау. Бұл сатылар өзара тығыз байланыста дамиды: алдымен оқушы мәтіннен негізгі деректі ажыратады, содан кейін оны өз тәжірибесімен салыстырып, мағына шығарады, ал соңында оқығанына баға беріп, жеке көзқарасын білдіреді. Мұндай әрекеттер тізбегі баланың оқу мәдениетін айқындайды және оның функционалдық сауаттылық деңгейін көрсетеді.

PIRLS зерттеуінде оқуға деген қызығушылық пен мотивация да ерекше орын алады. Халықаралық салыстырмалы деректерге сүйенсек, оқуға оң көзқарасы бар балалардың нәтижесі қызығушылығы төмен оқушыларға қарағанда 30–40 ұпайға жоғары [2; 78]. Демек, оқу сауаттылығы тек когнитивтік қабілетпен емес, эмоциялық және әлеуметтік факторлармен де тығыз байланысты.

Бұл тұрғыда мұғалімнің рөлі айрықша: бастауыш сынып мұғалімі эмоциялық орта құру арқылы баланың оқу мәдениетін дамыта алады. Мысалы, оқушыларға жай ғана мәтінді дауыстап оқыту олардың оқу қабілетін қалыптастырғанымен, түсіну, ой елегінен өткізу, талдау сияқты жоғары деңгейлі дағдыларды дамытпайды. Ал егер мұғалім мәтінді оқыған соң «Бұл оқиға сенің өміріңде болуы мүмкін бе? Неліктен?», «Бұдан қандай ой түюге болады?», «Автор неліктен осылай айтқан деп ойлайсың?» деген сұрақтар қойса, онда бала оқу әрекетінен ой әрекетіне өтеді. Бұл – PIRLS ұсынған түсіну мен бағалау сатыларының нақты көрінісі.

Талқылау мен бақылау. Оқу сауаттылығын дамыту үдерісінде басты назар аударатын мәселе – оқушының мәтінді механикалық түрде емес, саналы түрде қабылдауына жағдай жасау. Тәжірибеде байқайтынымыз – көптеген оқушылар мәтіннің мазмұнын есте сақтаумен шектеліп, оның мағынасын өмірлік тәжірибесімен байланыстыра алмайды. Мұндай жағдайда мұғалімнің жетекшілік рөлі ерекше маңызды. Ол тек мәтін мазмұнын түсіндіріп қана қоймай, оқушыны ойлануға, салыстыруға, талдауға жетелеуі қажет. Мәселен, Ж. Қажығалиеваның «Пәндер айтысы» атты шағын әңгімесін талдау арқылы оқу сауаттылығын арттыруға болады [3; 8]:

«Бір күні оқу пәндері айтысып қалды.

Математика:

– Мен – пәндердің патшасымын. Балаларға сандарды үйретемін. Олар дұрыс қосуды, алуды үйренеді. Мен болмасам, адам өзіне керек заттарды санай алмайды. Ақшасын да үнемдеуді білмейді, – деп сөз бастайды.

Ана тілі:

– Ал мен болмасам, олар оқи алмайды, жаза алмайды. Дұрыс сөйлеуді де білмейді. Компьютерді де қолдана алмайды, – деп мақтанды.

Дүниетану пәні:

– Мен оларға әлем, табиғат туралы айтамын. Тіпті адамның өзі туралы білім беремін.

Музыка:

– Балалар әсемдікті қалай таниды деп ойлайсыңдар? – деп қарсы сұрақ қойды.

Айтысқа басқа пәндер де араласып кетті. Олар да өздері туралы айта бастады.

Сонда Тимур:

– Айтыспаңдар. Мен үшін барлық пән маңызды. Барлығың да керексіңдер, – деді.

Пәндер қуанып қалды».

Бұл мәтінді оқушылармен рөлге бөліп орындау, кейін талқылау – бала-

лардың оқу әрекетінен ой әрекетіне көшуіне ықпал етеді. Мұғалім «Мақтаншақтық неге жаман қасиет?», «Пәндер неге қуанып қалды?», «Тимур басқаша не айтуы мүмкін еді?» сияқты сұрақтар қою арқылы баланы салыстыру мен бағалау деңгейіне жетелей алады. Оқушылардың өзара сұрақ қойып, пікір айтуға ұмтылуы – оқу сауаттылығының дамып келе жатқанын көрсетеді.

PIRLS құрылымындағы ең маңызды қағидалардың бірі – оқуға қызығушылықты тек мәтіннің мазмұны арқылы емес, оны оқыту әдісі арқылы қалыптастыру. Егер мұғалім оқылымды шығармашылық сипатта ұйымдастырса, бала кітапқа міндет ретінде емес, жаңа идея көзі ретінде қарай бастайды. Мысалы, мәтіннің бір бөлігін тыңдату, екіншісін сурет немесе бейнематериал түрінде көрсету, соңында оқушылардан өз нұсқасын жаздыру – эмоциялық қызығушылықты да, сыни ойлауды да дамытады.

Сонымен қатар оқушыларға бір мәтіндегі екі кейіпкердің іс-әрекетін салыстырып, қайсысының шешімі дұрыс екенін дәлелдету – *evaluating and critiquing* (бағалау және сын тұрғысынан талдау) деңгейіне сәйкес келеді. Мұндай әдістер оқушылардың дәлелді пікір айту, интерпретация жасау қабілетін дамытады.

Осы стратегиялардың барлығы Қазақстанның «Қазақ тілі бойынша 2–4 сыныптарға арналған үлгілік оқу бағдарламасында» оқу мақсаттары ретінде қамтылған [4]. Яғни оқу процесі PIRLS зерттеуіне бейімделген бағытта жүреді, ал бұл өз кезегінде ұлттық стандарт пен халықаралық бағалау талаптарының үйлесімін қамтамасыз етеді.

Бастауыштағы оқу мотивациясының артуына көбіне мұғалімнің сөзі мен сұрағы әсер етеді. Егер оқу тапсырмалары тек бағалау емес, баланың ойлау кеңістігін кеңейту құралы ретінде қарастырылса, оқу сауаттылығы өздігінен дамиды. Көп жылғы тәжірибе көрсеткендей, оқу стратегияларын (болжау, сұрақ қою, визуалдау, қорытындылау) жүйелі қолдану – оқу сауаттылығын қалыптастырудың басты шарты. Мысалы, мұғалім сабақтың басында «Отырар кітапханасы» мәтініне дейін иллюстрация көрсетіп, «Бүгінгі мәтін не туралы болуы мүмкін?», «Суреттен не көріп тұрсың? Бұл оқиға қашан болған деп ойлайсың?» деген сұрақ қоятын болса, оқушыны ойландырып, қызығушылығын арттырады.

Не болмаса, мәтін ортасында тоқтап, «келесіде не болуы мүмкін?» деп болжау, соңында негізгі ойды бір сөйлеммен қорытындылау баланың оқу үдерісін белсенді және мақсатты етеді.

Осы орайда көп жылғы тәжірибеміз барысында анықтаған маңызды мәселеге назар аударуды жөн көрдік. Оқушының оқу сауаттылығын қалыптастыруды мұғалімнің сұрақ қоя білу құзыреті аса маңызды боп табылады. Оқушының мәтінді талдап, өз пікірін білдіре алуына бағытталған сауатты сұрақтар

сыни ойлаудың негізгі тетігі болып табылады. Мұғалім қойған сұрақтар нақты, логикалық және деңгейге сай болса, оқушылардың когнитивтік белсенділігі артады. Мұғалім қойған сұрақ нақты, түсінікті және логикаға сай болуы керек. Әрине, мұғалімдерді әр ғалым әр түрлі атаумен енгізген сұрақтардың түрлері – «ашық», «жабық», «өнімді», «өнімсіз», «концептуалды», «болжау» және т.б. – мұғалімді кейде тығырыққа тірейтіні түсінікті.

Осы айтылған мәселелердің барлығы PIRLS зерттеуінің негізгі мәнін түсінуге жол ашады. Ойымызды тұжырымдасақ, PIRLS зерттеуі – «Оқушы мәтінді оқи ала ма?» деген сұраққа жауап іздемейді. Оның басты мақсаты – оқушының мәтіннен ақпарат таба алу, автордың идеясын түсініп, өз өмірлік тәжірибесімен байланыстыра білу және ойын дәлелдеп жеткізу қабілетін бағалау.

Сондықтан дайындықта бастысы – сұрақ қою мәдениетін өзгерту. PIRLS зерттеуіне дайындық барысында сұрақтарды деңгей бойынша қою өте маңызды. Алдымен оқушыларды ақпаратты табу және тікелей түсіну сұрақтарына дағдыландырып, мәтін мазмұнын ұғынуға жағдай жасау қажет. Кейін себеп-салдарлық және талдау сұрақтары арқылы ой қорытындысын шығару қабілетін дамыту тиімді. Соңғы кезеңде бағалау және сын тұрғысынан талдау сұрақтары қойылып, оқушылардың өз пікірін дәлелдеп айту, мәтінді өмірлік жағдаяттармен байланыстыру дағдылары қалыптастырылады.

Бұл әдістемелік бағыт PIRLS зерттеуінде ерекше маңызға ие. Зерттеу оқу тапсырмаларын үш деңгейге бөледі:

1. Ақпарат табу
2. Себеп-салдарлық байланыс пен интерпретация
3. Бағалау және сын тұрғысынан талдау

Мысал ретінде «Отырар кітапханасы» мәтінін қарастырайық [3; 19]:

«Ертеде Отырар қаласын жау әскері қоршап алады. Қала халқы алты ай жауға берілмейді.

Бір күні қаланың әміршісі ең батыл сарбаздарды жинап алады.

Ол:

– Жігіттер, жау әскері қалаға от қойып жатыр. Мына кітапханадағы кітаптарды құтқару керек, – дейді.

– Әміршім, біз кетсек, қаланы кім қорғайды? – дейді бір сарбаз.

– Біздің басты байлығымыз – осы кітаптар. Солар аман қалсын, – дейді сонда әмірші.

Біз кітап арқылы көп ақпарат аламыз. Кітапты оқып, өткен тарихымызды білеміз. Сол сияқты дұрыс өмір сүру жолдарын үйренеміз».

1. Мәтіннен ақпарат табу бойынша: «Отырар қаласын кім қоршап алды?», «Кітапханадағы кітаптарды неден қорғау керек?», ««Кім ең батыл сарбаздар-

ды жинап алды?» және т.б. сұрақтарға жауап іздегенде оқушы мәтіннен нақты ақпаратты тауып, басты деректерді анықтайды.

2. *Себеп-салдарын анықтау немесе оқиғаны талдау* бойынша: «Өмірші неге кітаптарды адамдардың өмірінен де жоғары қойды деп ойлайсың?», «Егер сарбаздар кітапхананы құтқармаса, не болуы мүмкін еді?», «Бұл оқиға арқылы автор нені жеткізгісі келді деп ойлайсың?» және т.б. сұрақтар арқылы оқушы оқиға логикасын түсінеді, себеп-салдар байланысын анықтайды және негізгі ойды талдайды.

3. *Бағалау және сын тұрғысынан талдау* бойынша: «Өміршінің шешімін дұрыс деп есептейсің бе? Неліктен?», «Сенің ойыңша, кітапты құтқару неге маңызды?», «Осы оқиғадан қазіргі балалар қандай сабақ алуы керек деп ойлайсың?» және т.б. оқушы әңгімеде суреттелген оқиғаға баға береді, өз пікірін дәлелдейді және мәтінді өмірлік құндылықтармен байланыстырады.

Осылайша мәтінді талдау кезінде оқушы тек мазмұнды түсініп қана қоймай, жеке көзқарасын қалыптастырады. Мұндай тәсіл оқу мен тәрбие бірлігін қамтамасыз етеді.

Оқу сауаттылығы тек мәтін мазмұнын игеру емес, оны ұлттық дүниетаныммен байланыстыру арқылы рухани және адамгершілік құндылықтарды дамыту екенін тәжірибе дәлелдеп отыр.

Демек, оқу сауаттылығын дамытудағы басты мақсат – баланың оқығанын түсіну ғана емес, оны өзінің өмірлік тәжірибесіне ұштастыруға мүмкіндік беру.

Мысалы, «Отырар кітапханасы» мәтінін оқыған оқушы жай ғана Отырар қаласы немесе әміршінің батылдығы туралы ақпарат алып қоймайды. Ол осы оқиға арқылы білім мен рухани мұраның адам өміріндегі құндылығын ұғынады. Мұғалімнің: «Өміршінің шешімін дұрыс деп есептейсің бе?», «Кітапты құтқару неге маңызды?», – деп, дұрыс қойған сұрақтары арқылы бала: «Менің де отбасымда кітаптар бар, оларды неге қадірлеу керек?», «Білім мен ақпарат болмаса, қоғам қалай дамиды?» – деген сияқты мәселе төңірегінде ойлана бастайды. Осылайша мәтін мазмұны баланың жеке құндылықтарымен, тәжірибесімен байланысып, оқу үдерісі танымдық әрекеттен тұлғалық рефлексияға айналады. Мұндай тәсіл PIRLS зерттеуінің түпкі мақсаты – оқырманның мәтінді өмірмен байланыстыра отырып ой түйу және өзіндік ұстаным қалыптастыру қабілетін дамыту талабына толық сай келеді.

Сондықтан бастауыш сынып мұғалімдері үшін ең маңыздысы – әр мәтінді баланың өмірлік тәжірибесімен байланыстыра отырып талдау мүмкіндігін жасау. Сабақ барысында қойылатын әр сұрақ оқушының тек жауап беруіне емес, ойлануына, сезінуіне және өз ұстанымын айтуына жетелеуі тиіс. Мұғалім осылайша оқу үдерісін білім беруден гөрі құндылық қалыптастыру мен тұлғалық дамуға бағыттай алады.

Осы тұрғыдан алғанда, оқу сауаттылығын дамыту ұлттық құндылықтармен тығыз байланысты болуы тиіс. Өйткені мәтінді түсіну, оны өмірмен ұштастыру – баланың ұлттық болмысын, адамгершілік бағдарын, мәдени түйсінуін қалыптастыратын қуатты құрал. Ж. Аймауытовтың сөзімен айтсақ: «Тәрбиеге әсер беретін нәрсе – өлең, жыр, ертегі, мақал-мәтел, аңыз-әңгіме. Олардың бәрі – халықтың рухы, өмірінің айнасы. Сондықтан баланы рухани тәрбиелеудің ең сенімді жолы – оның өз халқының сөз өнері арқылы жан дүниесіне әсер ету» [5; 212]. Демек, оқу тек ақпарат алу емес, ол – тұлғаның рухани әлемін байытып, елін, жерін, тілін құрметтеуге жетелейтін тәрбие құралы.

Бастауыш мектептегі әр мәтін арқылы бала ұлттың тарихын, елдің мұратын, адами парызын таниды. Ал мұғалім сол мәтін мазмұнын жалпыадамзаттық құндылықтармен, атап айтсақ, ізгілік, әділдік, еңбексүйгіштік, жауапкершілік, мейірім сияқты қасиеттермен байланыстыра түсіндірсе, оқушы ұлттық сана мен әмбебап адамдық мәдениетті қатар дамытады. PIRLS бағалауы жаһандық сипатқа ие болғанымен, әр ел өз оқу материалдарын ұлттық дүниетанымға бейімдейді. Бұл тұрғыда А. Байтұрсынұлының «оқулық ел тілімен, ел тұрмысымен тамырлас болсын» деген қағидасы өзектілігін жойған жоқ [6; 320]. Қазақ оқушысы үшін оқу тек ақпарат алу емес, өз болмысын, тілін және мәдениетін тану құралы болуы тиіс. 2024 жылдың 15 наурызында мемлекет басшысы Қасым-Жомарт Тоқаев Атырау қаласында өткен Ұлттық құрылтайдың «Адал адам – Адал еңбек – Адал табыс» атты 3-отырысында сөйлеген сөзінде: «Біз елдігіміздің негізін қалап, оны ұрпаққа табыстаған бабалар рухына тағзым етеміз. Алайда өткенімен ғана өмір сүретін жұрт өркениетті ел бола алмайды. Ұлт сапасын жақсартамыз десек, бір ел болып жаңа құндылықтар жүйесін қалыптастыруымыз қажет. Біздің нақты құндылықтарымыз болмаса, даму жолында тың серпіліс жасауымыз және көшбасшы елдер қатарына қосылуымыз неғайбыл», – деп, қазіргі қоғамды тәрбиелеудің, мемлекеттігімізді нығайтудың бірден-бір жолы – бабалар жолын берік ұстау керек екенін шегелеп айтты [7]. Профессор К.Ж. Қожахметованың пайымдауынша, «Ұлттық құндылықтар – ұлттың рухани тірегі, мәдени коды. Ұрпаққа ұлттық тәрбие беру – сол құндылықтарды бойына дарыту арқылы оның тұлғалық болмысын қалыптастыру. Ал білім мазмұны сол құндылықтарға негізделгенде ғана жас ұрпақ ұлттық сана мен жалпыадамзаттық мәдениетті қатар игереді» [8; 240]. Бұл ой оқу сауаттылығын қалыптастырудың мәнін тереңдете түседі. Өйткені мәтінмен жұмыс тек мағынаны түсінумен шектелмей, оқушының ұлттық рухты сезінуі мен жалпыадамзаттық құндылықтар арасындағы үндестікті табуына бағытталуы тиіс. Сол себепті де PIRLS форматы аясында жүргізілетін оқу жұмыстары оқушыны тек мәтінді түсінуге емес, сол мәтін арқылы өз ұлтының рухани негізін танып, оны ұлттық және жалпыадамзаттық құндылықтармен

үйлестіре қабылдауына жағдай жасауы қажет. Осы ойымызды бір мысалмен дәлелдей кетейік. Ұлттық құндылық дегеніміз – тек ұлттық киім немесе ұлттық өнер ғана емес, ұлттық дүниетаным, әдет-ғұріп. Мәселен, Ж. Қажығалиеваның «Менің әкем қызық» әңгімесіне назар аударайық [3; 11].

«Менің әкем қызық! Әкемнің кейбір іс-әрекеті мен түсінбеймін. Кеше анама: «Шай ішейік, шөлдедім», – деді де, өзі атам келгенше дастарқан басына отырмады.

Бір жерге барсақ, автобусқа ең соңынан мінеді. Сонан соң бірінші болып түсіп, бізге қолын созады. Үлкен адамдарды да қолынан ұстап түсіреді. Күнде таңертең әкем «Бол, бол!» – деп, үйден асығып шығамыз. Ал өз ауласында жүрген көрші атаны көрсе, жүгіріп барып, қол беріп амандасады. Маған да «Атаңа сәлем бер!» – деп ескертіп қоятынын қайтерсің?!

Ең қызығы, әкемнің осы іс-әрекеттері үшін барлығы алғыс айтады. Неге екен?»!

Мәтінді PIRLS бағалау жүйесінде жоғарыда айтылған үш деңгейде ұлттық құндылықтармен байланыстыра қолдану баланың тек мәтінді түсінуін емес, қазақы ойлау мен адамгершілік сана-сезімін де қалыптастырады. Атап айтсақ:

1. *Ақпараттық деңгейде:* «Әке не істеді? Ол кімдерге көмектесті?» – мәтіннен ақпараттарды табуға бағыттайды.

2. *Түсіндіру деңгейінде:* «Неге ол үлкен келгенше отырмады?», «Ол неге барлығынан алғыс алады?» – себеп-салдар байланысын ашады.

3. *Бағалау деңгейінде:* «Бұл әрекеттен сен не үйрендің?», «Бұл қазақ халқының қандай дәстүрін дәріптейді?» – оқушыны құндылықтық ойлауға жетелейді.

Осылайша жүйелі қойылған сұрақтар қазақ халқының әдеп, сыйластық, отбасылық дәстүр секілді рухани құндылықтарын бала санасына сіңіреді. PIRLS форматына сай үш сатылы талдау тәсілі білім мен тәрбиені ұштастырып, оқу сауаттылығы мен ұлттық болмысты қатар дамытудың тиімді әдісіне айналады. «Менің әкем қызық!» мәтініндегі кейіпкер іс-әрекеті арқылы балалар үлкенге құрмет, кішіге ізет, әдеп пен қарапайымдылықтың мәнін ұғынады. Әкенің әр қимылы – қазақы тәрбиенің көрінісі. Мұндай мәтіндер арқылы оқушылар мәтінді түсінуді, себеп-салдарды анықтауды және құндылық тұрғысынан бағалауды үйренеді.

Аталмыш үйлесім оқу сауаттылығын дамытумен қатар, құндылықтық тұлға тәрбиелеудің маңызды алғышарты болып табылады.

Жоғарыда айтылған ойлардан байқайтынымыз, оқу сауаттылығын дамыту үдерісі – тек әдіс емес, ол баланың тұлғалық, құндылықтық және рухани қалыптасуының негізі. PIRLS аясында жүргізілетін жұмыстардың табысты болуы мұғалімнің сұрақ қою мәдениетіне, сабақтағы оқырмандық диалогты

ұйымдастыруына және әр мәтінді баланың өмірлік тәжірибесімен байланыстыра алуына тікелей тәуелді.

Нәтижелер. Зерттеу және талдау негізінде төмендегідей нәтижелер айқындалды:

Біріншіден, бастауыш сыныпта оқу сауаттылығы тек мәтінді түсіну дағдысымен шектелмейтін кешенді құзырет екені тәжірибе жүзінде дәлелденді: оқушының ақпаратты іздеп табуы, оны жеке тәжірибесімен байланыстыруы, мағыналық қорытынды шығаруы және құндылықтық бағасы – өзара бөлінбейтін біртұтас үдеріс. Сабақ үстіндегі байқау мен қалыптастырушы бағалау нәтижесі көрсеткендей, сұрақ қою мәдениеті артқан сыныптарда оқушылардың дәлелді пікір айту, интерпретация және бағалау деңгейлері тұрақты түрде өседі; мұнда «рөлге бөліп оқу», «алдын ала болжау», «визуалдау және қорытындылау» сияқты стратегиялар шешуші рөл атқарады.

Екіншіден, мәтін мазмұнын ұлттық құндылықтармен сабақтастырып талдау – оқушылардың оқу мотивациясын күшейтетін және рефлексия сапасын арттыратын ұтымды стратегия. «Пәндер айтысы», «Отырар кітапханасы», «Менің әкем қызық» тәрізді үлгілерде деңгейлік сұрақтар (ақпарат табу → себеп-салдар/интерпретация → бағалау/сыни пікір) жүйелі қолданылғанда, оқушылар тек мазмұнды қайта айтып берумен шектелмей, әдеп, жауапкершілік, ұлттық болмыс сияқты құндылықтарды ұғынады, өз әрекетіне қатысты ішкі өлшем қалыптастырады. Бұл – PIRLS бағалауындағы «retrieving-interpreting-evaluating» векторларының сынып тәжірибесіне нақты түсірілгенін дәлелдейтін маңызды нәтиже.

Үшіншіден, оқу тапсырмаларын көпмодальды ортаға бейімдеу (иллюстрация, диаграмма, инфографика, қысқа бейнематериалдар, гиперсілтемелер) оқушылардың мәтінге эмоционалдық қатысуын және дерекпен жұмыс істеу дәлдігін едәуір арттырады. Сабақта «мәтіннің бір бөлігін тыңдатып, бір бөлігін көрнекілікте беру, соңында авторлық нұсқа жаздыру» сияқты аралас форматтар қолданылғанда, оқу үдерісі балалар үшін «міндет» емес, «мүмкіндік» ретінде қабылданады. Бұл бағыт PIRLS-2026 шеңберіндегі цифрлық және көпмодальды мәтіндермен жұмыс талаптарына толық сәйкес келеді.

Төртіншіден, мұғалімдердің деңгейлік сұрақ құрастыру құзыреті – оқу сауаттылығы сапасын айқындайтын негізгі фактор. Тренингтер мен әдістемелік сүйемелдеу барысында сұрақтарды «мақсат-деңгей-нәтиже» логикасымен жоспарлау, «дәлел сұрау» және «қарсы аргумент ұсындыру» сияқты тәсілдер үйретілгенде, сынып дискурсы сапалырақ болады: оқушылар өз жауаптарын мәтіннен дәйекпен бекітіп, қарсы пікірді құрметпен талқылауға дағдыланады.

Бесіншіден, оқу мазмұнын ұлттық дүниетаныммен ұштастыру тәрбиелік және білімдік тұрғыдан тиімді болып табылады. Оқушылар мәтін арқылы «үлкенге құрмет, кішіге ізет», «ортақ игілікке қамқорлық», «білім – басты байлық» сияқты түсініктерді нақты мінез-құлыққа айналдыра бастайды. Бұл құндылықтық ілгерілеу ата-аналардың кері байланысында да, бақылау тапсырмаларында да анық байқалады, яғни балалардың өмірлік жағдаяттарда өз пікірін дәлелдеу, саналы түрде шешім қабылдау қабілеттері артады.

Алтыншыдан, цифрлық сауаттылық элементтерін (дереккөздерді салыстыру, жалған/манипулятивті ақпаратты тану, қысқа онлайн мәтіндермен жұмыс) кіріктіру – оқушылардың дәлел сапасын жақсартатынын көрсетті. Бұл бағдарламасының өз мақсаттары мен PIRLS-2026 бағалау форматы (ақпаратты іздеу-саралау-дәлелдеу) арасында тікелей көпір қызметін атқарады және мұғалімдер үшін әдістемелік тәжірибесін толықтырудың жаңа арнасын ұсынады.

Жетіншіден, нормативтік құжаттармен, атап айтқанда үлгілік оқу бағдарламаларымен басшылыққа алып, бағалау критерийлерін әзірлеу немесе оқу мақсаттарын жүзеге асыру үдерісі PIRLS форматын қолдануды «үзіліссіз практикаға» айналдыруға мүмкіндік берді: оқу жылы бойы бірдей логикамен сұрақ қою, бір мәтінге бірнеше перспективадан қарау, пікірталас мәдениетін сақтау күтілетін нәтижеге қол жеткізуге мүмкіндік береді.

Қорытындылай айтқанда, жүргізілген жұмыс оқу сауаттылығының «білім – дағды» деңгейінен асып, құндылық-әрекет-рефлексия деңгейіне өтетінін, ал сұрақ қою мәдениеті, көпмодальды орта, ұлттық мазмұн және цифрлық сауаттылық – оның негізгі шарты екенін көрсетті.

Қорытынды. PIRLS әдіснамасы аясында бастауыш сыныптағы оқу сауаттылығын дамыту баланы «мәтінді түсінуге» ғана емес, ойлау, дәлелдеу және құндылықтық тандау жасауға тәрбиелеу екенін тәжірибе тұжырымдады. Осы зерттеу мен бақылаудың негізінде мынадай қорытындылар мен практикалық ұсыныстар беріледі.

Деңгейлік сұрақ – негізгі құрал. Оқытуда «ақпарат алу-интерпретация (талдау)-бағалау» форматын оқу сауаттылығын қалыптастыратын міндетті минимум ретінде бекіту қажет. Әр мәтін бойынша кемінде үш деңгейде жоспарланған сұрақтар қою мұғалімнің дағдысына айналуы керек. Атап айтсақ:

- 1) түсіну сұрағы;
- 2) талдау сұрағы;
- 3) бағалау сұрағы деп үш топқа бөліп қарастырған жөн.

Бұл PIRLS тапсырмаларының форматын күнделікті сабақтың ажырамас бөлігі етеді.

Ұлттық құндылық – мазмұнның өзегі. Мәтін талдауы әрдайым қазақы дү-

ниетаныммен, дәстүрмен, этикамен байланыстырыла берілгені абзал. «Менің әкем қызық» сияқты шағын туындыларды сабақтың түйінді дәлеліне айналдыру оқушының бойына ұлттық құндылықтарды сіңіріп, рухани-адамгершілік қасиеттерін қалыптастырады.

Көпмодальдылық пен цифрлық орта. Иллюстрация, инфографика, қысқа бейне, гиперсілтеме, диаграмма сияқты элементтер оқу үдерісін қызықты әрі кең ауқымды дағдыларды қалыптастыруға мүмкіндік береді. Олар оқушының назарын шоғырландырып, дәлелін күшейтеді.

Топтық пікірталас ұйымдастыру. «Дәлел сұрау», «қарсы аргументті тыңдау», «мәтіннен дәйек келтіру» сабақтың басты атрибуттарының біріне айналғаны дұрыс. Мұғалімнің пікірталасты қауіпсіз эмоционалдық ортада ұйымдастыруы оқушының еркін ойын айтуына мүмкіндік береді.

Мұғалім құзыреті – оқушы жетістігінің алғышарты. Сұрақ құрастыру, тапсырма деңгейлеу, қысқа мәтіндердегі манипуляцияны табуға үйрету, дереккөздерді салыстыру – мұғалімнің басты кәсіби құзыреттері. Осы құзыреттерді меңгерген мұғалім оқушының оқу сауаттылығын қалыптастыруда еш қиындық көрмейтіні белгілі.

Қорыта айтқанда, сұрақ қою мәдениеті, көпмодальды орта, ұлттық мазмұн, цифрлық сауаттылықтың өзара сабақтастылығы оқу сауаттылығын дамытудың берік іргетасы болып табылады. Осы төрттаған бірлікте жұмыс істегенде, бастауыш мектеп оқушысы PIRLS форматындағы тапсырмаларды сенімді орындайды және ең бастысы, мәтінді өмірмен байланыстырып, өз ұстанымын жауапкершілікпен қалыптастырады. Бұл – білімнің де, тәрбиенің де ортақ мақсатына толық сәйкес келеді және PIRLS зерттеулеріне батыл қатысуға мүмкіндік береді.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі

1. Байтұрсынұлы А. Тіл тағылымы: Оқу құралы // Құраст. Р. Сыздық. – Алматы: Ана тілі, 1992. – 45-б.
2. Mullis, I.V.S. & Martin, M.O. (Eds.). PIRLS 2021 Assessment Framework. TIMSS & PIRLS International Study Center, Boston College, 2021. – 13-б.
3. Жадрин М., Қажығалиева Ж. және т.б. Менің ортам. 2-сынып. Тілге ену бағдарламасы бойынша кіріктірілген оқулығы. – Астана, 2015. – 8-б.
4. Қазақ тілі бойынша 2–4 сыныптарға арналған үлгілік оқу бағдарламасы. <https://adilet.zan.kz/kaz/docs/V2200029767>
5. Аймауытов Ж. Психология. – Алматы: «Рауан», 1995. – 312 б.
6. Байтұрсынұлы А. Ақ жол: Өлеңдер, публицистикалық мақалалар және әдеби зерттеулер. – Алматы: Жазушы, 1989 – 320 б.
7. Қ.К. Тоқаевтың Ұлттық құрылтайда сөйлеген сөзінің толық мәтіні. 15

наурыз 2024 ж. [Электронды ресурc] URL: <https://kaz.nur.kz/politics/2069259-toqaevtyn-ulttyq-quryltaidyn-usinsi-otyrysynda-soilegen-sozinin-tolyq-matini-zariyalandy/>

8. Қожахметова, К. Ж. Қазақ этнопедагогикасы: оқу құралы. – Алматы: Қазақ университеті, 2013. – 240 б.

¹ Ж.Б.КАЖИГАЛИЕВА, ² Н.Н.ЖАНАЕВА

¹ АО «Назарбаев Интеллектуальные школы»,

Филиал «Центр образовательных программ», г. Астана

Филиал НАО «Республиканская физика-математическая школа» г. Астана

¹ (t-mail: kazhigaliyeva_zh@cep.nis.edu.kz, zhanayeva@fizmat.kz)

ОБРАЗОВАТЕЛЬНОЕ И ВОСПИТАТЕЛЬНОЕ ЗНАЧЕНИЕ ОСВОЕНИЯ НАЦИОНАЛЬНЫХ ЦЕННОСТЕЙ ЧЕРЕЗ ФОРМАТ PIRLS

Аннотация. В статье рассматриваются пути формирования читательской грамотности младших школьников в контексте международного исследования PIRLS. Автор раскрывает понятие «читательская грамотность» как процесс осмысленного восприятия и анализа текста, связанный с личностными и ценностными ориентирами ребёнка. Опираясь на педагогические идеи Ахмета Байтурсынова и современные подходы, подчёркивается необходимость гармоничного сочетания национальных и общечеловеческих ценностей в обучении. Приведены примеры эффективных стратегий работы с текстом, формирования культуры вопроса и рефлексивного мышления. Особое внимание уделено изменениям в PIRLS-2026 – оценке навыков анализа цифровых и мультимодальных текстов, способности находить, сравнивать и аргументировать информацию. В заключение рассматривается политика Казахстана по внедрению технологий искусственного интеллекта и цифровых решений в образование, соответствующая новым требованиям PIRLS.

Ключевые слова: читательская грамотность, PIRLS, начальная школа, национальные ценности, цифровая грамотность, мультимодальный текст, критическое мышление, искусственный интеллект, стратегия вопросов.

^{1,2} **Z.B. KAZHIGALIYEVA, N.N. ZHANAEVA**

¹Nazarbayev Intellectual Schools AEO, Center for Educational Programs Branch,

²The branch of Non-commercial joint stock-company «Republican Physics and Mathematics School» (RPhMS) in Astana
Astana, Kazakhstan

THE EDUCATIONAL AND MORAL SIGNIFICANCE OF TEACHING NATIONAL VALUES THROUGH THE PIRLS FRAMEWORK

Abstract. This article explores the development of reading literacy among primary school students in the context of international PIRLS study. It conceptualizes reading literacy not merely as text decoding, but as a process of meaningful comprehension, reflection, and personal value formation. The author connects A. Baitursynuly's pedagogical principles with modern educational approaches, emphasizing the integration of national values and global literacy competencies. The study highlights the significance of teacher questioning techniques, multi-level comprehension tasks, and text-based reflection in fostering critical thinking. Particular attention is given to the upcoming PIRLS-2026 framework, which introduces digital and multimodal texts, focusing on students' ability to analyze, compare, and justify information. The paper also examines Kazakhstan's recent policy initiatives in integrating artificial intelligence and digital literacy within education, aligning them with PIRLS evaluation standards.

Keywords: reading literacy, PIRLS, primary education, national values, digital literacy, multimodal text, critical thinking, artificial intelligence, questioning strategy.

References

1. Literature 1. Baitursynuly A. language lessons: textbook / Compast. R. Drew. - Almaty: native language, 1992. - p. 45
2. Mullis, I.V.S. & Martin, M.O. (Eds.). PIRLS 2021 Assessment Framework. TIMSS & PIRLS International Study Center, Boston College, 2021 – P. 13.
3. Zhadrina M., Kazhygalieva zh., etc. my environment. 2nd Class. Built-in textbook on the language penetration program. - Astana, 2015-P.8
4. Standard curriculum in the Kazakh language for Grades 2-4. <https://adilet.zan.kz/kaz/docs/V2200029767>
5. Aimauytov Zh. Psichology. - Almaty: «Rauan, 1995. – 312 P.
6. Baitursynuly A. AK Zhol: Poems, journalistic articles and literary research. - Almaty: writer, 1989-320 P.
7. Full text of K. K. Tokayev's speech at the National kurultai. March 15, 2024

[electronic resource] URL: <https://kaz.nur.kz/politics/2069259-toqaevtyn-ulttyq-quryltaidyn-usinsi-otyrysynda-soilegen-sozinin-tolyq-matini-zariyalandy/>

8. Kozhakhmetova, K. zh. Kazakh ethnopedagogy: a textbook. - Almaty: Kazakh University, 2013 – - 240 P.

Авторлар туралы мәлімет:

Қажығалиева Жанат Башаринқызы – «Назарбаев Зияткерлік мектептері» ДББҰ, «Білім беру бағдарламалары орталығы» филиалының әдіскері, Астана қ., Қазақстан.

Жанаева Нұргүл Нәдірәліқызы – «Республикалық физика-математика мектебі» КеАҚ филиалының бастауыш мектеп педагог-шебер мұғалімі, Астана қ., Қазақстан.

Сведения об авторах:

Кажигалиева Жанат Башариновна – методист филиала «Центр образовательных программ» автономной организации образования «Назарбаев Интеллектуальные школы», г. Астана, Казахстан.

Жанаева Нургуль Надиралиевна – педагог-мастер начальной школы филиала «Республиканская физико-математическая школа» НАО, г. Астана, Казахстан.

Information about the authors:

Zhanat Basharinqyzy Kazhigaliyeva – Methodologist at the «Center for Educational Programs» branch of «Nazarbayev Intellectual Schools» AEO, Astana c., Kazakhstan.

Nurgul Nadiralikyzy Zhanaeva – Master Teacher of Primary School, branch of «Republican Physics and Mathematics School» JSC, Astana c., Kazakhstan.

РЕДАКЦИЯ ЕСКЕРТПЕСІ

Автор стилі,
орфографиялық хақы сақталады.

Шайсұлтан Шаяхметов атындағы
«ТІЛ-ҚАЗЫНА» ұлттық
ғылыми-практикалық орталығында
теріліп, беттелді.

Бас редактор **Г. ТӨКЕНҚЫЗЫ**
Жауапты редактор **Д. ОСПАНОВА**
Дизайнын және электронды нұсқасын дайындаған
С.Баубек

Редакцияның мекенжайы:

Қазақстан Республикасы
010000, Астана қаласы,
Сауран көшесі, 7А,
Тел.: +7 776 111 81 86
til.qogam@tilqazyna.kz

Беттеуге берілген күні: 28.11.2025
Электронды нұсқаға қол қойылған күні: 3.11.2025
Пішімі 70x100 1/16 Шартты баспа табағы 15.36
Таралымы 110 дана